

NINIEJSZY TEKST STANOWI FRAGMENT KSIĄŻKI:

Zygmunt Gloger

PISMA ROZPROSZONE

TOM III
1890–1910

Redakcja naukowa edycji
Jarosław Ławski i Jan Leończuk

Wstęp
Łukasz Zabielski, Marek Rutkowski, Jarosław Ławski

Opracowanie tekstów i przypisy
Łukasz Zabielski, Sebastian Kochaniec,
Michał Siedlecki, Patryk Suchodolski

Noty i słownik czasopism
Anna Janicka

Indeksy opracowali
Mona Al-Kaber i Michał Siedlecki

Całość 3-tomowej edycji można znaleźć na stronie
<http://www.ksiaznicapodlaska.pl/statics/gloger.html>

Publikacja powstała w ramach grantu NPRH pn. *Naukowa edycja krytyczna „Pism rozproszonych” Zygmunta Glogera w trzech tomach*. Czas trwania projektu: lata 2013–2017

Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku
Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku
Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku

**KSIĄŻNICA
PODLASKA**

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Białystok 2016

„Prace Filologiczne”

1

SŁOWNIK GWARY LUDOWEJ W OKRĘGU TYKOCIŃSKIM,
„Prace Filologiczne” 1893, t. IV, z. 3, s. 795-904;
opublikowano w osobnej rubryce;
podpis nad tekstem: „Zygmunt Gloger”.

Ogłaszając drukiem słowniczek niniejszy, winienem poprzedzić go kilku słowami objaśnienia. Wyrazy i wyrażenia ludowe zacząłem spisywać około roku 1865. Powziąłem do tego zamiar, słuchając prelekcji prof. Papłońskiego¹, wykładającego gramatykę porównawczą w Szkole Głównej Warszawskiej². Oczywiście strony tykocińskie jako okolica moja rodzinna, gdzie lud znałem najlepiej i często mogłem słyszeć jego mowę, stały się naturalną skarbnicą dla pracy tego rodzaju. Wioska nasza Jeżewo³, leżąca o milę na południe Tykocina⁴, była środkowym punktem badanej pod względem językowym okolicy, dającej się mniej-więcej określić trzymilowym promieniem dokoła⁵. Pod względem etnograficznym jest to okolica podlaska, w części zachodniej mazowiecka. Połowę ludności stanowi tu drobna szlachta, przybyła w średnich wiekach z Mazowsza⁵, osiadła dziedzicznie i rozradzająca się dotąd. Drugą połowę stanowią włościanie⁶. O trzy mile od Jeżewa ku wschodowi, już w powiecie białostockim, leżą pierwsze wioski, mówiące dialektem mieszanym, przejściowym, polsko-ruskim. Dialekt ten stanowi właśnie wschodnią granicę badanej okolicy, której lud używa wszystkich wyrazów niniejszym słowniczkiem objętych. Dostrzegłszy w języku młodszych pokoleń pewne (aczkolwiek niewielkie) różnice w wymawianiu i wiele wyrazów należałych, przyjąłem za punkt wyjścia mowę starszego pokolenia ludu, to jest wygasającego w ostatniej ćwierci XIX wieku. Tym sposobem słowniczek niniejszy jest poniekąd zbiorem archaizmów mowy ludu w okręgu tykocińskim, z których pewna liczba należy do wyrazów coraz rzadziej używanych.

aboć – alboć⁷.

aboz – alboż nie, tak; ma zawsze znaczenie potwierdzającej odpowiedzi, np. gdy się zapytają chorego: czyś chory? – odpowiada: *aboz* lub *a juści*.

acht weselny – obrzęd i orszak weselny. Pasek⁸ wielokrotnie wspomina akt weselny.

achtel – sążen kubiczny⁹ drzewa szczapowego.

a ciu! a ksu! – wypędzając trzodę chlewną.

ajuści – tak, odpowiedź potwierdzająca.

ajużeć – a już, gdy się mówi o czynności dokonanej.

alamenta – elementarz.

alkierz, alkier – izdebka za świetlicą, czyli główną izbą. U możniejszej drobnej szlachty alkierz jest sypialnią obojga gospodarstwa. Niektórzy wymawiają *alkierz*.

ani widu, ani słyhu – bez żadnej wieści.

*baba*¹⁰ – gatunek gruszki jesiennej.

baba – ciasto wielkanocne, u drobnej szlachty w starych garnkach wypiekane.

baba – stara, gruba sosna, zwykle bywała z barcią.

- baba* – kafar, żelazny wielki ciężar z uchem, używany do wbijania pali przy budowie mostów na rzekach.
- baba* – zatyka w kominie, robi się zawsze z grochowin, owiniętych w starą płachtę lub worek, żeby w zimie zimno kominem do izby nie szło: babę taką podpira się kijem, dawniej bowiem szybrów żelaznych nie znano.
- baba* – w kołowrotku do przędzenia część krótka, gruba, okrągła na *śrubie* przy *stołku* umocowana. Przędka, chcąc szpulkę podwyższyć lub obniżyć, czyni to za pomocą śruby i baby, na której są przytwierdzone *pachotki* ze szpulką.
- ba-bach!* – wyraz na oznaczenie, gdy coś upadło.
- babia tyta, kleń*¹¹ – gatunek ryby *jazia*¹², dość dużej, białej, grubej; pospolitszej w Biebrzy¹³ niż w Narwi¹⁴.
- babieć, babkować* – być akuszerką.
- babieniec* – 1) izba dla służby kobiecej w domu szlacheckim; 2) kruchta, czyli przedsionek kościelny, w którym siadają baby proszące jałmużny.
- babina, babinka, babiono* – stara kobiecina, *babiono* oznacza najwątleszą postać starej baby.
- babula, babulka, babuleńka* – matka matki.
- babka* – akuszerka.
- babka*¹⁵ – ziele, którego liście przykładają na wrzody i rany.
- babka* – maleńkie kowadełko do klepania młotkiem kosy, czego w porze koszenia łąk i zboża kośnicy dopełniają wczesnym rankiem.
- babka* – zwykle dziadkiem, a rzadko babką nazywają *wywodek*, czyli luft od pieca do komina.
- baby, babki, gromadki* – grupa gwiazd zwana *pleiades*¹⁶.
- bachmanka* – nazwa kłaczy.
- bachor* – bękart lub Żydziak¹⁷, wreszcie złośliwa nazwa własnych dzieci.
- badyl* – łodyga, kijek, dzieci śpiewają:
„dylu dylu
na badylu”.
- bagno*¹⁸ – roślina błotna *ledum palustre*, używana na lekarstwo od kaszlu dla dzieci i dla świń.
- bajdurzyć, bańdurzyć* – pleść, gawędzić, gwarzyć.
- bajdy pleść, bajać, pleść koszałki opałki* – mówić niedorzeczności.
- bajorek* – szych ze skręconego spiralnie bardzo cienkiego drucika, lub sam taki drucik, świecący.
- bajory* – zarośla, gąszcze niedostępne, zwłaszcza na błotach.
- bajki, bajki* – nic, nic, fraszki, fraszki, np. gdy ktoś obawia się czego niesłusznie, zapewniają go w ten sposób, żeby się nie bał.
- bajtałachi* – piosnki, przyśpiewki, wesołe lub dowcipne.
- bakalarz, bakalar, dyrektor* – nauczyciel wioskowy w porze zimowej.
- bałabuchi* – pączki zapustne u ludu na Podlasiu¹⁹ i Mazowszu, pieczone w piecu.
- bałek* – belka, belek.
- bałt* – snop długi a cienki, wyr. rzadko używany.
- bańdurka* – fujarka, dudka do grania.
- bania, malon* – dynia, owoc dyni.
- bania, bodnia, bańka, słomianka* – naczynie uplecione ze słomy i wikliny, kształtem do starych urn mazowieckich podobne, do przechowywania zboża, kaszy i innych przedmiotów służące, bywa rozmaitej wielkości od trzechkorcowej do trzygarnkowej objętości.
- bant* – jętka²⁰ łącząca parę krokwi²¹; jest ona między dwiema krokwiami jak owa pozioma kreska w dużej literze A. Nazwa *bant* daleko rzadziej używana niż *jętka*. Ob.
- bareta, badeta, grubas* – człowiek otyły.
- barniaki* – zarośla, chrusty, młoda sośninka na miejscach piaszczystych.
- barować się, iść w bary* – mocować się, pasować, siłować.
- barsc, prawy barsc*²² – roślina do leczenia kołtuna używana.
- bar-zo* – bardzo.

batog, batozek – obok znaczenia zwykłego, nazwa pewnego gatunku rośliny wodnej w rzeki Narwi, wyrastającej z miejsc głębokich na powierzchnię wody, nieraz z łodygą na kilka sążni długą.

bawialny, czyli *piersy pokój* – salon, salonik.

bebech, bebeci – wnętrzności zwierząt, flaki, jelita itd.

bedka – bedłka²³.

*bekas*²⁴ – ptak błotny, którego znają tu cztery odmiany: *słomka*²⁵, *dubelt*²⁶, *krzyk*²⁷ i *ficlaus*²⁸. Nazwisko *bekas* dają niekiedy wyłom. Co do wyr. *słomka* ob. „Prace Filologiczne” I, 156²⁹.

bekiesa – kapota niewieścia do stanu, z granatowego sukna, oblamowana dokoła siwym barankiem z takimże kołnierzem. Ubiór już zarzucony.

bełch, bełk, trybuch – brzuch.

bełwan – bałwan.

bełwanowaty – ociężały, niezgrabny.

bernadyńska sosna – sosna podwójna, tj. gdy z jednego pnia wyrastają dwie sosny, dawane hojnie klasztorowi zamiast jednej. W Tykocinie był klasztor ojców Bernardynów od lat 1480³⁰.

best, bezt – bez³¹, krzew pospolity, jest i *best śmierdzący*, z którego kwiatu odwar dają na poty.

bezmian – waga, inaczej *przezmian* – *bezmian*, waga, Muchliński³² w swoim *Źródłostowniku*³³ nazwę tę wywodzi z arabskiego *mizan* – szalki (str. 10). Powtarza to za nim Konstanty Tyszkiewicz (*O kurbanach*, str. 207)³⁴. Naszym zdaniem, obydwaj się mylą. *Bezmian* jest wagą bez gwichtów, na których bywa liczba, czyli miano wagi. Por. „Prace Filologiczne” I, 463³⁵.

bęben, bębełuch, bębelusek, bech – dzieciak.

bębenek lub *tamburek* – sito bez dna, używane do robótek kobiecych. *Bębenkiem* zowią także przystawioną do domu sionkę.

bęcwał, będzwał, bendzwał – człowiek leniwy, ciężki, zwłaszcza gdy mowa o dzieciach dużych a głupich: *ty będzwale!*

biała ryba – ogólna nazwa ryb z jasną łuską, czyli grupy, do której należy: *jaź, kleń, płotka*³⁶, *bieluga*³⁷ i inne.

białe raki lub *kurzy owoc* – jaja kurze w żartobliwej przenośni.

*białobok*³⁸ inaczej *świstun* – gatunek kaczki dzikiej na błotach nadnarwiańskich.

białokorowaty – białowłosy, człowiek z białymi brwiami i zarostem twarzy.

bicysko, kozica, stosina – pręt od bicia.

biedzac się, barować – pasować się, *iść w biady*, w zapasy.

biegun – słup pionowy w wieżach, obracający się w dwóch *kunach*, czyli w rodzaju zawias. U wież i wrót podwójnych są dwa bieguny.

bieguny – łuki pod nogami kołyski dziecinnej.

biegunka – rozwolnienie, *djarja*³⁹; leczą młodymi makówkami.

bieluga, bieluha – gatunek ryby żyjącej w Narwi, zwany także *rapą* i *bielizną*.

biel w drzewie i *biel* – łąka błotnista z trawą grubą, wśród której pospolitą jest roślina z białym bawełnistym puchem. W okręgu tykocińskim i na sąsiednim Mazowszu spotykamy pod rokiem 1437. *Glnacza biel* zapewne lgnąca; pod rokiem 1473 *paludis Biel dictae*; pod rokiem 1477. *5 mansos bieli nuncupatos*.

bielawa, bielawka – łąka błotna mniejszych rozmiarów, wśród lasu lub pola położona.

bielne siano – błotne, zdatne dla rogacizny, a rzadko dla koni.

bielnik, blech – miejsce, gdzie się płótno bieli, zwykle na łące nad wodą. Słowacki mówi: „Jak płótno jestem na blechu”⁴⁰.

bieluleńki – bielutki, bielusięki.

bienduga – wybrzeże spławnej rzeki, dogodne do wywózki drzewa. Mówią *wywozić na bindugę* lub *wywozić do brzegu*. Dawniej zboże wywożono *do brzegu*, gdzie ładowano na szkuty i spławiano Narwią i Wisłą do Gdańska.

bierka – patyczek lub tabliczka z pewnym znakiem, dawana przez kuśnierzy, którzy taki sam znak robią na skórkach wziętych do wyprawy, obowiązując się zwrócić te same skóry podług danej *bierki*, czyli *pro-bierza*.

biesiada – przyjęcie gości, zwłaszcza z powodu chrzciny. Na chrzciny, wesele i pogrzeb zaprasza się całą wioska.

bijak – ruchoma część cepu do młócenia zboża, połączona z *dzierzakiem*⁴¹ za pomocą rzemiennej *gązewki*; *bijakiem* bije się w zboże, młóćąc.

blaceć, blakanie – płacz u zwierząt, np. gdy kot załośliwie miauczy, cielę lub jagnię beczy, mówią, że *blace*.

*bleko*⁴² lub *denderewo* – szalej, roślina, której korzenie, podobne do pasternaku, przez pomyłkę spożyte, wywołują obłąd czasowy.

blachi, blachy, blahy, blagi – mało wart, niedobry.

bląd mieć, błędu dostać – dostać obłąkania, obłądu.

blonka – w powiecie augustowskim u ludu, oświetlającego swe mieszkania łączywem, nazwę blonki nosi drzazga, czyli *dranka* cienka na ćwierć cala⁴³, szeroka od cala jednego do dwóch, a długa na stóp⁴⁴ 4–5, szczepana z łupkiej sosny lub jodły, zatknięta poziomo na słupek i paląca się kilkanaście minut.

bloto – oprócz znaczenia pospolitego jest także określeniem łąk błotnistych, np. *posed kosić na błoto*, czyli na łąki bagniste, bielne.

*bobownik*⁴⁵ – ziele do lekarstw używane, zwłaszcza na duszność; jest *bobownik wodny*, w Narwi rosnący.

bodnia – naczynie słomiane, ob. *bania*.

bogater – bogacz.

bogaterka – bogaczka.

bogowie, bogowie go wiedzą, diabli go wiedzą, skąd np. bierze pieniądze.

Bóg zapłać – kaptur, kapica od opończy, czyli burki. Za włożenie kaptura na głowę mówią *Bóg-zapłać*, stąd zapewne i nazwa.

bojemsię – boję się, lękam.

bokówka – w starych dworach małeńki pokoik, a raczej *zachowancko* z wejściem z alkierza sypialnego lub alkowy,

bołt – długi kij, którym rybacy nadnarwiańscy naganiają w pewnych razach ryby do sieci, zwłaszcza do niewodu⁴⁶.

bołtać – burzyć wodę, *nabeltać* np. mleka z wodą.

bombel, pempel – na ciele odstanie skóry, a na wodzie bańka powietrzna. Szajnocha⁴⁷ wyraz *bąbel* porównuje ze skandynawskim *bunbla* (*Ihre* I, 287, II, 2)⁴⁸.

bonda, bondka – mała bułeczka, kukielfka z resztek ciasta przy chlebie dla dzieci wypiekana.

*bonik*⁴⁹ – bób siany na karmę dla inwentarza.

bont, bond, bunda, bonda, bonolka – wiązka, pęczek, węzeł, pewna objętość zaokrąglona: *bond grzybów*, kilka wianków grzybów suszonych.

borowiki – borówki⁵⁰, roślina leśna z jadalnymi jagodami.

*borówka*⁵¹ – choroba bydła w porze letnich pastewników.

bór – las iglasty, stary w przeciwstawieniu do liściastego lub młodego, który zowie się zawsze *lasem*.

bosak – osęk, drążek z chuciem stanowiącem hak i kolec łącznie.

bosakiem iść, na bosaka – boso.

bożyć się, zabozyc – zaklinać się na Boga.

boży prątek – belemnit zwany strzałką piorunową, której przypisują własności lecznicze.

bramka w czepcu – tylna część czepka starego kroju w kształcie bramy.

branka – pobór wojskowy.

bratanek – synowiec, syn brata rodzonego lub przyrodnego.

bratanka lub *bratanica* – synowica, córka brata.

bratul, bratuleniek, brateńko – brat. Jest pewna liczba wsi pod Białymstokiem, gdzie mówią *brentul, brentuleniek*.

bredny – obłąkany, bredzący z powodu pomieszania umysłu.

breja – gesty płyn, rzadkie błoto, coś grząskiego.

breza, brezka, freza, frezka, langietka – biała falbanka, garniowanie u czepców i kołnierzy niewieścich.

brodnia – sieć rybacka, przez chłopców w wioskach nadnarwiańskich używana do połowu drobnej ryby w wodzie, zarośniętej sitowiem i zielskiem.

brona – oprócz powszechnie znanego narzędzia, które lud w Tykocińskim całkowicie z drzewa tj. pałąków, zębów i witek wyrabia, jest także nazwą *miejsca*, czyli worka, w którym płód krowy się rozwijał i które po ocieleniu odchodzi, co zowią oczyszczeniem się krowy.

brożna – brózda.

broździć lub *broźnić* – przeorywać bruzdy w polu lub ogrodzie po zasianiu i zabronowaniu zagonów.

brukan – gromada nazbieranych w polu i zwykle zarosłych trawą i chwastem kamieni.

brukanica – nagromadzenie kamieni w ziemi.

brukwianka – liście, nacina brukwi.

brzechać, brzechtać – szczekać, *nabrzechać* na kogo niestworzonych rzeczy.

brzechun, brechun, scekun – krzykacz, plotkarz, gębacz, szczekacz.

brzezina – las brzozy; baby farbują w korze brzozy przedzę na kolor zielony do wyrobu kolorowych płócienek, zowiąc to *farbowaniem w brzezynie*.

brzozówka – gatunek małych, kwaśnych jabłek jesiennych.

brzuch – brzuch, żołądek. Jan Kochanowski⁵² pisze: „A pójda spać, brzuch głodne mając”⁵³.

brzyc – nasienie brzozy, kotki zielone na gałązkach brzozy, wyraz pochodzący od nazwy drzewa, jak lipiec od lipy.

*buber*⁵⁴ – bób jadalny.

buchta – w zakręcie rzeki brzeg wydany na zewnątrz, pod którym zwykle główny nurt płynie.

budowie – budowle, zabudowania drewniane, mówią np. *drzewo nie zdadne do budowania*, czyli na budowle, *przewozi swoje budowie*, czyli rozebrał i przewozi w inne miejsce budowlę jedną lub więcej.

budzień, budny dzień – dzień roboczy, powszedni, *na budniu*, czyli w dniu powszednim.

bujac się – huścić.

buł, zuł, piuł, goniuł – zamiast był, żył, pił, gonił, od słów: być, żyć, pić, gonić.

buława – pałka, kij gruby na końcu, ciężki; źli pasterze noszą buławy do bicia bydła.

bunia, buńka gliniana lub kamionkowa, naczynie pękate z szyjką bez dziobka, do zatknięcia korkiem, na olej, ocet, wódkę itd.

burchiel – bąbel narwany lub odparzony na ciele; także jajko zniesione przez drób domowy, bez skorupy, czyli twardej łuski wapiennej.

burlak – człowiek nieokrzesany.

burska, bursicka – woreczek skórzany lub parciany na pieniądze.

bury – kolor szary, makowy. Jest wieś Makowo⁵⁵ w okręgu tykocińskim, a w roku 1485 pisał się szlachcic Bury⁵⁶ herbu Jelita⁵⁷, z tego Makowa, inaczej jelitczyk lub sarjusz⁵⁸. Bury znaczyło to samo, co Sarjusz (ob. dzieło Kapicy⁵⁹ str. 258)⁶⁰.

buseł – bocian w mowie ludu pod Białymstokiem, co nie wyklucza, że i wyraz *bocian, bociek* jest równie używany.

butrym, butryn – otyły człowiek, niezgrabny, ociężalec.

bycek – dzieci z szerokiego liścia trawy lub *tataraku* składają kwadracik z dwoma końcami zwany *byckiem*, robią to także z kory młodej wierzby lub lipy.

bydlak, bydlacek – bydlę.

*bylica*⁶¹ – roślina. W wieku XV-ym było w tych stronach nazwisko szlacheckie *Bylica*.

bysiek – byczek, na byczka wołają: *bysiu, bysiu!* lub *byś, byś!* na jałówkę czyli *jałoszkę: tochna, tochna!*

bystry – szczepki, łamliwy, kruchy, stosuje się zwykle do drzewa szczepiącego się łatwo w robocie stelmacha⁶², bednarza⁶³ lub stolarza.

bzdęcyć – cienko prząść.

bzdziel – nazwa żartobliwa i lekceważąca zarazem. O człowieku bezsilnym mówią: *mocny jak bździny*.

bzdziuch – bedłka okrągława napełniona pyłem⁶⁴.

- caban* – niezgrabny, zabłocony, *zacabanić* – zabłocić, nanieść nogami błota.
- cajka*⁶⁵ – ptak błotny, zwany inaczej *knichuta*, *knichutka*.
- całki* – obierzyny z rzepy kwaszone i gotowane na strawę; jarzyna przez lud dawniej używana, gdy sie-
wano dużo rzepy przed upowszechnieniem się kartofli i brukwi.
- cap* – inaczej *palec*, wyraz ciesielski.
- capka* – górna część futryny, tj. uszaka u drzwi, która *ocapia* dwa pionowe boki, nazwa ciesielska. Jest *capka* w alembiku⁶⁶ miedzianym i *capka* u komina.
- carowa* – czarownica.
- carownik* – czarownik.
- caśny*, *niecaśny* – np. dziecko *caśne*, czyli we właściwej porze urodzone, *niecaśne* nie we właściwym cza-
sie przybyłe na świat, przedwczesne. Prosięta są *caśne* i *niecaśne*.
- cecha* – wielki wór z *poczesnego*, czyli *tluszcznego* partu⁶⁷, w nowszych czasach nazywany coraz częściej wańtuchem.
- cedziłko*, *cadzka*, *powązka* – kawał lnianego płótna średniej grubości do cedzenia mleka po dojeniu; do dzieżek są mniejsze, do cebrów większe; cedziłkiem obwiązuje się naczynie do cedzenia; przestrzegają utrzymywania cedziłka w wielkiej czystości.
- celadnia izba*, *celadnik* – izba, w której gotują jeść dla czeladzi⁶⁸.
- celina* – oranie ugoru od razu w zagon, bez poprzedniej podrzutki i redlenia; mówią: *siać w celinę*, czy-
li w jedną orkę, w *całą* skibę. Wyraz *celina* pochodzi od *calina*.
- celować* kozuch, futro – zszywać po kuśniersku pojedyncze skórki i kawałki.
- celuść* (r. ż.) – otwór w piekarniku dla ognia i dymu, oraz do *wsadzania* pieczywa służący. Nad nim drugi mały do regulowania gorąca, czyli *duchu*, zowie się *duchownicą*.
- cembrowina*, *cembrzyna* – ściany w studni.
- cencelija*⁶⁹ – ziele żółto kwitnące, którego lodyga wydaje z siebie sok żółty, uważany za lekarstwo na *kokosianki*⁷⁰. Naparem z cencelii, pokrzywy i macierzanki⁷¹ wyparzają łądźki⁷² do mleka, żeby się nie wa-
rzyło w nich.
- cerep* (r. m.) – czaszka ludzka.
- cernina* – szary barszcz, polewka z krwi.
- cerwiacek* – robaczek w mowie ludu koło Choroszczy⁷³.
- cewie* – laski, balaski⁷⁴, kołki w *sescierni* młyna lub maneżu⁷⁵.
- cewka* – rurka w czóńniku⁷⁶, na którą nawijają się nici przy tkaniu płótna na krosnach.
- chabal* – pogardliwa nazwa Żyda.
- chabanina* – najchudsze mięso, ochłapy.
- chabenda* – mała fortuna szlachecka.
- chachaica* – zamieć śnieżna, zadymka.
- chachmęć* – knieja, gąszcz, zarośla, manowce.
- chachmęcić* – ukrywać, łasować.
- chałaj* – roztrzępaniec, krzykacz, krzykliwy.
- chałaić* – mówić bez związku, robić zamieszanie.
- charakterny* – człowiek uczciwy, solidny, pewny.
- charkot* – gwar, hałas.
- chazan* – rzeźnik żydowski.
- chelbać*, *chelbnać*, *chelbanie*, *chelbnięcie*, *chelbotać*, *chelbotanie* – kołysanie naczynia z płynem.
- chetchun* – pleciuch, mówiący wiele *bez tołku*⁷⁷.
- cherlać* – kwękać, długo słabować.
- cherlak* – chorowity, nędzny.
- cherlakowaty* – chorobliwy.
- chetka* – kiepska szkapa, *deda*.
- chichoł* – wierzchołek, czub.
- chlać* – pić bez miary, uchlać się – upić do nieprzytomności.

- chlapać ozorem* – mówić wiele, bez pomiarkowania, obgadywać.
- chluba* – różga, wić.
- chlusta* – wić, gałąź. Dwie chlusty, związane z sobą, zastępują *koźlinę*⁷⁸ na dachach słomianych i były u ludu powszechnie używane, a zwłaszcza *chlusty* brzożowe. Z *chlusty* robi się otos do wozu.
- chluścić, zachluścić* – przyłożyć chlustami, czyli powiązаныmi w pary gałęziami, tj. wiciami brzożowymi, strop dachu słomianego, grzbiet sterty lub czub stogu, zabezpieczając przed wiatrem.
- chluszenie* – przykładanie wiciami dachu.
- chmara* – chmura. Lud w okręgu tykocińskim nie mówił nigdy: chmura.
- chmarzyć* – chmurzyć, *zachmarzyć się* – zachmurzyć.
- chmulić się, schmulić, pochmulić* – zasępić, skrzywić się, posmutnieć.
- chobotnia* – sieć na ryby, zastawiana tylko przy upustach.
- choc* – choć.
- chocaż* – chociaż.
- chochla, dwie*
- chochli* – drążek, tyka; przy dwóch skrzydłach niewodu są dwie chochle, gdy niewód ciągnie się pod lodem. Na Kujawach chochlę zowią *chachlą* (*Encyklopedia powszechna* Orgelbranda)⁷⁹. *Chochlą* lud w okręgu tykocińskim zowie także dużą dziurę.
- chodak* – obuwie dawniej z лыka lipowego, dziś po zniknięciu lasów lipowych skórzane.
- chodziwy* – trwały w noszeniu, w chodzeniu.
- choja* – sosna duża, *chojka, chojak, chojar, choina* (zbiorowo), np. *kępa choiny w polu*.
- chojda* – wykrzyk przy bujaniu dzieci. Słyszałem jak druhny na Podlasiu nadbużnym⁸⁰, wyjeżdżając do ślubu i skacząc na wozie, klaskały w dłonie i wołały wesoło: *chojda!*
- chojdać się* – huścić się, bujać się.
- chojdawka* – hustawka.
- chołoj* – kapusta niezwiązana w głowę, która *w kół* wyrosła.
- choscka, chwoscka* – roślina błotna, gatunek trawy twardej, ze źdźbłem okrągłym; nazwa pochodzi zapewne od *chwoś*⁸¹.
- choscowaty, choscawy*, np. wół lub człowiek – chudy, nędzny.
- chrząsc*⁸² – bedłka biała w dwóch gatunkach: jadalnym i trującym.
- chrach* – gruchot, inaczej grochowiny, coś wątłego.
- chrapki* – żelazka, przywiązane pod podeszwą przez chodzących po lodzie, zapobiegające ślizganiu.
- chren, stary chren* (rus.) – człowiek zgrzybiały, niedołączny ze starości.
- chrościel* – derkacz⁸³, ptak błotny.
- chrust* – gałęzie, susz na opał.
- chrusty* – zarośla.
- chrzybt, chrzybiet* – kość grzbietowa u ptactwa domowego.
- chrzybciały* – grzbiecisty, z wysokim grzbietem; w białostockim mówi lud, że zagon każdy powinien być *chrybciały*.
- chucherko* l. p., *chucherka* l. mn. *podróbki* rybnie, czyli rybnie wnętrzości, jak: żołądek, wątróbka.
- chuderlawy* – wątły, szczupły.
- chudziec* – chuda świnia lub wieprz do upasu przeznaczony.
- chusty* – bielizna; jeszcze w zeszłym wieku w języku książkowym bieliznę nazywano nieraz *chustami*.
- chutko* – prędko *idź chucej*, tj. prędeej.
- chwat* – dzielny: *chwacki chłopiec, chwacka dziewucha*. Szajnocha wywodzi ze skandynawskiego *hwat* – zwawy, szybki alacer (*Lechicki początek Polski*, st. 210, *Ihre* t. I, 944)⁸⁴.
- chyl, na chylu* – w miejscu otwartym na dworze, na przeciągu, na wywyższeniu.
- ciarki* – ciernie, krzew kolczasty.
- ciągawy koń* – koń dobry do pociągu.
- ciociota, ciociotka* – gatunek brzozy, *czeczotka*⁸⁵.

ciećwierz – cietrzew⁸⁶. W powiecie białostockim lud cietrzewia samca zowie *ciecieruk*, a samicę *ciecior-ka*.

cieknie ryba – trze się, parzy.

ciemieniuchi – wysypka na głowie małych dzieci.

ciemne rano, od ciemnego rana – od przedednia.

ciemny bór – bór zwarty, gęsty, w przeciwstawieniu do przeciętego, rzadkiego, zwanego *jasnym borem*.

cieplice – kraje ciepłe, południowe.

cierlica – narzędzie drewniane do tarcia lnu i konopi, posiadające dwie szpary i 4 nogi, gdy międlica ma tylko jedną szparę. Konopie pierwiej międlą się na międlicy, a po tym trą na cierlicy, len zaś od razu trze się na cierlicy.

ciermieć – łom leśny, zawalisko z gałęzi i drzewa, niegdyś we wszystkich lasach była ciermieciu moc wielka.

cieś – dyl, bierwiono w ścianie drewnianej.

cietka – tak koło Choroszczy wymawiają wyraz ciotka z rusińska.

cięciwa – chudy, cienki jak cięciwa; *wysechł jak cięciwa*.

ciągłnik – dwie długie liny u skrzydeł niewodu zowią się ciągłnikami.

ciągłem – ciągle, bezustannie.

ciężar, ciężaru dostać – w kanale oddechowym.

ciężarna – brzemienna.

cigięć – gęstwina w zaroślach, gęste krzaki.

ciopać, ciapać, ciapu ciapu – uderzać narzędziem, mającym ostrze.

ciort – czart, są rody drobnej szlachty w o. tykocińskim z przydomkiem *Ciort*.

ciotucha – febra⁸⁷, zimnica.

cipa – kura; stąd wołają na kury: *cip, cip, cip, cipusi moje, cipusi!*

ciuciek, ciučka, cucek, cucka, ciuciulek, ciuciulka, cucuś, cuca, ciuciulecek, ciucia – zdrobniałe nazwy i wołania na psów.

cizmy, cizemki – obuwie skórzane kobiece z krótkimi cholewkami, buciki; nazwa w przeciwstawieniu do *trzewików*, które są płytke jak pantofle, bez cholewek.

człek, czlecysko – człowiek, człowieczysko. Szajnocha błędnie wyraz *człek* w znaczeniu sługi wywodzi z gockiego i normańskiego *skalk* oraz niemieckiego *schalk* – sługa niewolny (*Lechicki początek Polski*, str. 237)⁸⁸.

cman – oszustwo, oszukaństwo, wyzysk, omamienie, np. *robił on rozne cmany*.

cmانيć – okpiwać, robić cmany, wyłudzać, oszukiwać.

cmannik – oszust, ten co cmاني.

ćma – wielka mnogość, np. ludzi, bydła, owadów itd., szmat czegoś. Rakowiecki w *Prawdzie ruskiej*⁸⁹ powiada, że u dawnych Słowian ćma oznaczała liczbę 10 000. W ustawach ruskich z wieku XIII napoty-kamy wyraz *t'ma*.

ćmachnąć, ćmachać – uderzyć, machnąć różgą, gałęzią, prętem, ćwiknąć.

co – że, mówią: *co on ukradł*.

cochać się – trzeć się o jakiś przedmiot, np. miejscem swędzącym.

colen – czółno, łódka, kryptka rybacka z jednej sztuki drzewa. Szajnocha wyraz ten wywodzi z normań-skiego (*Lechicki początek Polski*, str. 213)⁹⁰.

colko – ubiór głowy wieśniaczek, pospolity tu do roku 1820, a przez starsze kobiety noszony do poło-wy XIX wieku. Był to pasek czarnego aksamitu, szeroki prawie jak dłoń, podklejony na łubku lub kartonie, obramowany czerwoną wstążką, a na święto ze świecącym bajorkiem⁹¹, kładł się na biały czepek, czyli *kap-turek*, i zawiązywał z tyłu na tasiemki.

colnik – narzędzie do tkania drewniane, domowej roboty w kształcie czółenka i stąd nazwa.

*comber*⁹² – ziele kuchenne ogrodowe z silnym aromatem.

cop – szpunt drewniany do beczki, gąsiora itp.

costek – czosnek.

- cości* – coś, np. *cości mu dolega*.
cudak, z *krzywego drewna* – dziwak, człowiek cudaczny.
cudy, *cudenki!* – wyrazy podziwu: *o cudy, cudenki! dziwy! o ludkowie!*
cuja, *cujka* – opończa długa, bez stanu⁹³, z grubego sukna, ubiór na drogę.
cupieradło – strój głowy dziwaczny.
cupierzyć, *wycupierzyć się* – stroić głowę przesadnie.
cupurny – czupurny.
ćwierotka – naczynie drewniane zwykle z klepek ośmiogarnkowe.
ćwierotka pola – ćwierć włóki.
ćwik – kapłon źle wytrzebiony, co poznają po czerwonym miejscu grzebienia.
ćwierozy – trzeźwy.
ćwikle – kliny u koszuli pod pachami przy rękawach.
ćworak – dom z czterema mieszkaniami.
cybant – część żelaznego okucia na kole.
cybula – cebula; są wsie na Mazowszu Cybulin, Cybulino⁹⁴.
cybulak – łuska zewnętrzna i sucha z cebuli, używana do wykadzania dzieży, żeby się chleb z cebuli, używana do wykadzania dzieży, żeby się chleb wydarzył, czyli udał. *cybulka*⁹⁵ – gatunek małej, słodkiej, czerwonej gruszki.
cyc, *cycowa sukienka*, *cycowy kabacik* – tkanina fabryczna, czyli *kupca*, z bawełny, biała lub kolorowa, zwana już dziś powszechnie perkalem.
cyga – bąk, zabawka dziecinna wirująca. Pasek pisze: *biegał jak cyga*⁹⁶.
cynowacizna – sposób tkania, polegający na tym, że nitki pozornie idą w ukos.
cynowate – płótno, cynowaty worek.
cyny – płaskie deseczki w krosnach, zasadzone w przędzy postawu, których przy robocie zwykłego płótna jest zawsze 2, a przy cynowatym 3 lub 4 i stąd poszła nazwa.
cyzować, *wycyzować* – czesać, gręplować wełnę na dwóch *szczotkach* druczianych przed przędzeniem.
cystota – czystość, wyraz znany w zabytkach najstarszych języka polskiego, np. w *Kazaniu o małżeństwie*⁹⁷.
cyze – dwie szerokie, drucziane, krótkie *szczotki* do gręplowania, czyli czesania, *czyżowania* wełny przed jej przędzeniem. Baby na jedną *szczotkę* nakładają wełnę, a drugą, która ma dwie rączki, gręplują⁹⁸ po niej. Wyraz w liczbie pojedynczej nie używany.
- daleczna*, *dalecyja*, *ukraina* – na oznaczenie miejsca odległego.
dalniejszy – dalszy, odleglejszy.
dardan lub *osioł dardaneński* – głupiec.
darem – darmo, daremno.
darmy – nic nie kosztujący.
darmojed – darmozjad.
dawien-dawna, *od dawien-dawna*, *z dawien-dawna* – od bardzo dawna, z dawnych czasów.
de de! – wołanie na konia, żeby biegł, najczęściej jednak przez dzieci tylko używane.
deda – licha szkapa, wywłoka.
denar, *denarek* – żelazna, trójnożna zwykle podstawa pod rondel lub kociołek przy gotowaniu na kominie, czyli *trzanie*.
*denderewo*⁹⁹ – ziele cuchnące i szkodliwe.
dennica – deska kładziona na spód wozu, między drabiny i gnojówki.
deptak – młyn, poruszany ciężarem koni lub wołów, chodzących na płaszczyźnie pochylego koła. Deptaki takie były dawniej pospolite po dworach w okręgu tykocińskim.
derkac – ptak chruściel i zabawka dziecinna w rodzaju małej dudki z kory wierzbowej, służąca do naśladowania głodu ptaka derkacza.

descka – pręt w otworze kłomli¹⁰⁰ rybackiej, do którego przywiązany jest koniec drążka, służącego za rękojeść kłomli.

dęcak – najgrubszy świder ciesielski do zaprawiania tebli, w ciesiach używany.

dęga – poprzeczna listwa, żerdź w podwójnych wierzejach, przybita w połowie wysokości do jednej połowy, a zachodząca na całą szerokość drugiej. Także sztaba żelazna zakładana we drzwiach stajennych, żeby koni nie można było wyprowadzić.

dłużyzna, dłużyna – długość.

dłużki – długi (wyraz rzadko używany).

dłuż, dłużeni, wzdluz, zdłuż – zatyka podłużna w ulu pieńkowym lub barci.

dobrowaty – średnio dobry, dobry bowiem to już przymiot bez zarzutu.

dokiela – dokąd.

dotela – dotąd.

dochtórka – doktorka, akuszerka.

docynek – udział, współudział w jakiejś czynności, np. *miałem z nim docynek*.

dojnica – drewniany skopek¹⁰¹ do dojenia, wyraz rzadko używany.

dokuta – dokuczenie, robić co komu *na dokutę*.

dom – oznacza zawsze dom drewniany, zaś murowany zowie się *murem* lub *kamienicą*, np. *Piotr mieszka w domu, a Paweł w murze*.

doma – w domu, np. *cy rodzic doma?* – czy ojciec w domu?

domówić się – przymówić się o coś, np. o kieliszek wódki.

donica, makotra (za Narwią) – gliniane naczynie do wiercenia maku, bez uszów.

dońka – córka, u ludu koło Choroszczy.

dostać, dostały – dojrzeć, dojrzały, np. *zboże dostałe, owoc dostały*, który dojrział, tj. *dostał się* na drzewie.

doskwierać – dokuczać, *doskwierny* – dokuczliwy.

doświątek – zaranek¹⁰² *wyganiać woły, krowy na doświatki*, czyli przed wschodem słońca.

dośpiaby – dojrzały, np. owoc.

dośpieć – dojrzeć.

do-świata – przededniem.

doświątek – zaranek, np. *pojechał na doświatku*, tj. przed wschodem słońca o pierwszym brzasku.

drabie, drabki – drabinki dwie na wóz.

drabiasty wóz – drabiniasty, na którym są dwie drabiny, a nie gnojówki lub letry¹⁰³ i półkoszek.

drałas – wyraz obelżywy na człowieka lekkomyślnego, pędziwiatra.

drannica – niewielka deska szczepana, czyli darta (długa zwykle około cztery stopy) do pokrycia domów. Zanim weszły w użycie gonty, używano tylko dranic sosnowych i jodłowych. Mała dranica, np. do zaświecenia, zowie się *dranka, scepka*.

drapac – stara miotła z gałęzi brzoźowych do zamiatania domu.

drapichrust – oberwaniec, wyraz obelżywy na człowieka.

drdzeń, drdzenny – rdzeń, rdzenny.

drejarz – tokarz, wyrabiający kołowrotki i wszystkie ich części składowe, jak: *szpulki, siery*, itd.

drewutnia – drwalnia.

drobnica – drobne rybki, drobna moneta.

drożdżan – tak niekiedy nazywają ptaka drozda¹⁰⁴.

drożka – narzędzie do łapania szczupaków¹⁰⁵, w kształcie mosiężnej rybki z hakiem żelaznym przy niej. Rybkę tę uwiązaną na długim cienkim sznurze ciągnie rybak po dnie głębokiej Narwi, jadąc czołnem jak najszybciej. Szczupak goni, połyka i chwytą się na hak. Są w Narwi tylko pewne miejsca, czyli drożki, możliwe do podobnego połowu, gdzie dno rzeki jest gładkie.

druzko, starsy druzko – družba, starszy družba weselny.

drużyna – grono ludzi, np. „drużyna domowa” znaczy rodzina z domownikami. Szajnocha wyraz ten wprowadza z normańskiego *drug, driugan* – towarzysz wojenny (*Lechicki początek Polski*, str. 236)¹⁰⁶.

drwa – drzewo porąbane na ogień.

- drwi* – drzwi, np. przysłowie: *ubogiemu drwi twardo się otwierają*.
- drychubica* lub *sieć* – siatka rybacka, złożona z dwóch różnych od siebie, tj. bardzo rzadkiej i bardzo gęstej. Część o wielkich okach zowie się *podgrobem*. Ryba chwytą się przez zaplątanie między tymi siatkami.
- drygawka* – rodzaj wielkiego wiosła do kierowania *pasem*, czyli tratwą.
- drzewina* – małe drzewa, zarośla, np. *brzeg zarosły drzewiną*, czyli krzakami, młodym lasem.
- drzewiany dom*, mówią, a nie drewniany.
- ducaj* – dziura w kamieniu żarnowym do sypania zboża.
- duch* – gorąco, skwar, upał, np. na oznaczenie dnia upalnego mówią: *co za duch*.
- duchem*, np. biegnij, rób *duchem* znaczy szybko, żwawo. *Duszkciem* wypić, czyli nie odejmując od ust.
- duchowina* – grunt sapowaty¹⁰⁷.
- duchownica*, *zatyka* – kawał cegły, służący do zatykania w piekarniku otworu nad czeluścią, zwanego również *duchownica*.
- dudka* – fujarka z kory wierzbowej, a niekiedy i osikowej.
- dudy* – flaki, kiszki wołu, cielęcina lub barana po zarżnięciu.
- dufać*, *dufny* – ufać, ufny; używane powszechnie w dawnej polszczyźnie.
- duga*, *dua* – ducha.
- dukt*, *tryba* – linia przecięta w lesie.
- dulana* – dół, jama w ziemi, wklęsłość mniej foremna od okrągłego zwykle dołu; mówią: *wykopałem dulanę*.
- dumać* – myśleć, np. *dumam sobie* – myślę sobie.
- dupiasty* – osadzisty, z szerokim tyłem.
- durek*, *nadurek* – dureń, przygłupek.
- durnowaty* – głupkowaty.
- duzać się*, *biedzać* – mocować, siłować.
- duzować*, *nieduzować* – być rześkim, nie być rześkim, np. *stary jesce duzuje*, tj. jeszcze jest silny i rześki.
- duży*, *duzsy*, *najduzsy* – silny lub mocny, mocniejszy, najmocniejszy, np. *on jesce duży*. Kochanowski Jan pisze: „Ale najduższy olbrzym co Bogu udziaka?”¹⁰⁸ Podobnie wyrazu tego używają Łukasz Górnicki¹⁰⁹ w *Dworzaninie*, Waław Potocki¹¹⁰ i inni.
- dwójki*, *dwojaki* – podwójny garnek gliniany, a raczej dwa garnki połączone z sobą, z uchem pośrodku do noszenia stawy w pole.
- dwór* – siedziba dziedzica. Nestor¹¹¹ pisze, iż Olga¹¹² żądała od Drewlan¹¹³ *Dajcie mi ot dwora po 3 hołubi*.
- swoim *dworem* – oddzielnie, osobno coś czynić, spełniać, przedsiębrać, jechać.
- dwórka* – służa wyuczona po dworach szlacheckich.
- dychawica* – astma, którą lud leczy odwarem z *podbiału* i *bobownika*.
- dychawiczny* – człowiek lub koń chory na dychawicę.
- dychawicowaty* – dychawiczny.
- dyć*, *a dyć* – przecie, przecież.
- dydek* – trzy kopiejki, np. *zapłaciłem sześć dydków*. (Szóstaki zwano za Batorego¹¹⁴ i Zygmunta III-go¹¹⁵ *dydkami*.)
- dymać*, sł. częstotliwe od dać, np. mówią *miech* (kowalski) do *dymania* – znaczy także biec bardzo szybko, np. *dymaj żywo*, człowiek bowiem zmęczony takim biegiem oddycha później niby miech.
- dymka* – cebula dymiona, że nie wyrastała w kwiat i nasienie, ale w cebulę ziemną, do użytku kuchennego.
- dymnik* – komin, wyprowadzający dym ponad dach.
- dziać* – robić, działać na *spionkach* czyli drewnianych pręcikach wełniane rękawice, zimowe pończochy, a u Kurpiów¹¹⁶ i torby myśliwskie. *Dzieją* rękawice zimowe zawsze mężczyźni, dwupalczaste.
- dziad*, *stary dziad* – żebrak, człowiek sędziwy, brodaty, *dziadziskoj* *dziedzisko* pogardliwie; *dziadulek*, *dziaduleniek*, *dziadulko*, *dziaduleńko* zdrobniale, pieszczotliwie. W znaczeniu pokrewieństwa mówią *dzia-dek*, *dziadko*, *dziadeńko*, *dziadków* dom, czyli dom własnością dziadka będący.

dziad – słupek pionowy, na małym krzyżyku poziomym stojący, do zatykania węń *blonek*, czyli długich i cienkich dranek, służących niegdyś do oświetlenia mieszkań.

dziadek lub *wywodek*, *babka* – luft do przeprowadzenia dymu z pieca do komina, czyli kuchni.

dziadowskie błoto lub *zydowskie morze* – droga lub w ogóle miejsce piaszczyste.

dzianka – barc w starej sośnie wyrobiona, czyli wydziałana, *wydziana*. Por. *dzień*, drzewo *dziane*, *Prawo bartne, Sprawozdania komisji językowej V*, 55¹¹⁷.

dziarno, *dziarenko* – żwir, ziemia z drobnymi kamyczkami, szczerkowata.

dzida – grot lancy i kopii i cała lanca, wyraz z tureckiego.

dzieciaco – dzieciaczyna.

dzieciami – dziećmi, w 6-ym przypadku licz. mn.

dziedzieniec – podwórze przed dworem. Dawniej *dziedziniac* był tylko wewnątrz zamków i kamienic miejskich, a na wsi przed dworem *podwórzec*.

dzielanka, dziś częściej zwana *sztuczka* – porcja sztuki mięsa, dawana po dworach czeladzi we czwartki i niedziele.

dzieńdobre, *chodzić po dzieńdobrym*. Weselnicy nazajutrz po ślubie obchodzą domy gości weselnych od rana, co zowie się *chodzenie po dzieńdobrym*.

dzierzak – dłuższa część cepa, do trzymania w ręku przeznaczona.

dziesiątek snopów – dziesięć snopów zboża ustawionych w żniwa na polu. Właściwie stawiają teraz w gromadce snopów dziewięć, a trzema przykrywają, jest więc w *dziesiątku* dwanaście, a pięć takich dziesiątków stanowi *kopę*. Liczą na *dziesiątki* i kopy, nie znając tu wcale *mendli*.

*dziewanna*¹¹⁸ – znana roślina z żółtym kwiatem, na ziemi lekkiej rosnąca, stąd przysłowie:

„Gdzie rośnie dziewanna,

Tam bez posagu panna”.

Napar z dziewanny piją od kaszlu i na ból piersi, a także kąpią w nim dzieci.

dziewcak – dziewczyna-podlotek, np. od lat 10 do 15-tu.

dzieza – naczynie z klepek do rozczynu chleba.

dziezka, *dziezyczka*, *ładyzka* – garnek gliniany bez ucha na mleko.

*dzięgiel*¹¹⁹ – roślina. Dzięgiel piją z gorzałką w czasie *powietrza*, czyli jakiejś ogólnej epidemii, np. cholerycznej; korzenie ususzone mieszają z tabaką.

dziki jendyk – głuszc¹²⁰.

dzikowina – pustkowie wśród lasów, ziemia opuszczona, nieuprawna.

dziuba – kura, nazwa rzadko używana dziś na Mazowszu. Stara piosnka mazurska zaczyna się: *Na tu-tejsej grobli dziuba wodę pije*¹²¹.

dziuń – nazwa psa, rzadko już dziś używana.

dziupla – dziura w drzewie, powstała przez wypróchnienie; *dziuplasta* lipa, sosna itd., czyli pełna dziur.

dziw-dziw – naśladowanie głosu wróbla.

dziwy – jeżeli coś niezdatnego i niestosownego do jakiego użytku, określają to jednym wyrazem *dziwy*.

„Ojciec siwy

dzieci dziwy” (przysłowie miejscowe).

dzwono – z brzeziny część obwodu koła; dzwono lub dzwonko ryby. Jest stare przysłowie:

„Szcupak od głowy, karp od ogona,

A panna od średniego dzwona”.

dźwergać – wierząć, np. koń dźwierga.

ec – wołanie na wołu lub konia, aby zawrócił się na prawo, czyli *od siebie*. Na wołu prawego wołają *kse*, a na lewego *ec*. Przy kupnie wołu pyta się kupujący, czy wół jest *kse* czy *ec*. Wołają także i po maści: *czerwo!* (ny), *kobia!* (ty), *siwo*, *siwo!* (siwy).

emena – enema, lewatywa.

- facolet* – coś wiszącego u sukni kobiecej, wstążka, wisiadło, np. *nacepiąta facoletow.*
fala – deszcz z wiatrem, nawałnica.
falszywiec, falsywy – fałszywiec, fałszywy.
familjant – krewniak, kuzyn.
familjantka – z dobrej rodziny.
fasa – naczynie z klepek, stągiew, stawiająca się na dnie, szersza u dołu, z przykrywą lub bez przykrywy, służąca na chowanie mąki i krup. Mniejszych rozmiarów nosi nazwę faski.
fatałachy, fajtalachy – piosnki, śpiewki świątowe.
fąfel – smarkacz, *fąfel ten!*, pędrak, bęben.
feteć – wstążka, gałganek kolorowy, faworek.
flaga – niepogoda, deszcz z wiatrem.
fazyć – gdy pada deszcz, zwłaszcza ze śniegiem i wiatrem.
fluk – malec, niedorostek, smarkacz, a także pogardliwa nazwa Niemców.
flura – brudna Żydówka¹²², flądra.
flus – osad gęsty na dnie, lagier.
folus – przy młynach wodnych do prania nowego *samodziatu*, na Litwie zwany walus.
*francuz*¹²³ – owad domowy, zwany także *persakiem*.
frebra – febra, zimnica; leczą nieraz gwałtownym przestraczem.
fryga – bąk, zabawka dziecinna szybko wirująca. W Skandynawii Fryga¹²⁴ była boginią zalotności.
fundus – wyrażenie drobnej szlachty, oznaczające fundację i miejsce, na którym ma stanąć jakaś budowla główna.
furażka – furażerka, czapka okrągła z daszkiem.
- gach* – kochanek.
gać – grobla.
gacić, zagacić – grodzić na błotach lub wodzie, groblić, groblować.
gadka – mowa, anegdota i przypowieść, np. *nie było o tym gadki* (mowy), *jest o tym taka gadka* (anegdota). Szajnocha wyraz ten porównywa ze skandynawskim *gaada*.
gadzina – żmija, wąż, wilk i zły człowiek.
gaganek – kaganek.
gaić – wycinać las.
galak, gelacek – cienka, wysmukła sosna, żerdź.
gałęźnik – łotr, wart szubienicy czyli gałęzi.
gamajda, gamajdowaty – gamoń, gapa, rozlazły.
gańba – hańba.
gańbouać, gańbić – hańbować, hańbić, gardzić: *pogańbował nim* – pogardził nim, *nie gańbuj mną* – nie gardź mną.
gardziel – gardło; lud wyrazu gardło nie używa, tylko gardziel, a u dzieci *gardziołko*.
garść – dłoń, *zboże na garściach*, tj. zżęte i położone na ściernisku, ale jeszcze nie związane w snopy. Ma to zastosowanie tylko przy żniwie na sierpy.
gaz – nafta.
gąska – żółta bedłka¹²⁵, przez Żydów jadana.
*gąski*¹²⁶ – roślina wodna w rzece Narwi.
gązewka – ogniwo rzemieńne (surowcowe), łączące w cepie dwa *uwiązaki* od *bijaka* i *dzierzaka*.
gdak – krzyk kur.
gdakanie – krzyczenie kur.
gdański kufer – kufer kształtu prawie cylindra, długi, skórą cielęcą obity.
gdzie-niewiedz – nie wiedzieć gdzie, gdzie-niegdzie, tu i owdzie.
gęba – pysk, twarz, „w gębę mu dał”, tj. w pysk. Pasek pisze tak samo. Gęba szeroko otwarta – ziapa.
gęscarz, gęscar – gąszcz leśny, knieja.

- gibać się* – kołysać, chwiać się, np. w pieśni *hej nie gibaj się kalinowy moście*.
- gibotać* – chwiać się, uginać na boki.
- giez* – cienki robaczek wodny, pojawiający się często w Narwi podczas zimy¹²⁷. Ryba, którą giez opakuje zbiorowo, rzuca się z bólu.
- gięsior* – samiec gęsi – dachówka żłobiasta, na strop dachu używana.
- gięty łokieć* – miara od dołka piersiowego do końca palców u ręki, wyrównująca mniej więcej jednemu i pół łokcia warszawskiego. Pół łokcia giętego zowie się *komolec*. *giwałka* – część dawnego ubioru Żydów¹²⁸: wałek ćwierć łokcia długi, przyszyty z tyłu do stanika nad samym stanem, aby spódnica związana nad giwałką nie opadała, stan bowiem był wyżej niż w pasie.
- giza, gizka*, inaczej *chorek* – część nogi żyłowana nad kolaniem u świni lub wołu.
- glej, gleje* – grunt iłowaty, nieprzepuszczalny, grząski na wiosnę i po deszczu; mówią: *użyliśmy drogi na glejach*.
- gleń, glonek* – kawał chleba ukrojony do spożycia.
- glistewnik*¹²⁹ – krzew leczniczy.
- glizda* – glista¹³⁰, dżdżownik.
- glut* – sopel czegoś, smark z nosa.
- głąb* – kaczan u kapusty; gdy mowa o człowieku, oznacza także umysł tępy.
- głuch* – człowiek głuchy, nie słyszający zapytania.
- gniazdo* – miejsce w piascie¹³¹ koła, gdzie sprychy¹³² siedzą.
- gnitka* – ułęgalka u ludu w powiecie białostockim i w innych okolicach.
- gody* – święta Bożego Narodzenia, ostatek, koniec roku, np. *było to w gody*.
- godzina* – w liczbie mnogiej mówią nie: siedm, pięć godzin, ale *siedem godziny*, np. *jechałem przez pięć godziny*.
- golanka* – kość goleniowa z mięsem u bydła.
- goleń* – część nogi od kostki do kolana.
- goląbek* – gatunek bedłki¹³³.
- gołoledź* – ślizgawica, gdy zamarznie po odwilży.
- gołomaty* – gładki, bez wypukłości i ozdób, np. *drzewo gołomate*, czyli bez gałęzi, *pysk gołomaty* – bez wąsów i brody, może od goły o gomułowaty.
- gołopup* – piskłę od chwili wyklucia z jajka do dostanie pierwszych piór.
- gomoła, gomółka* – kulista bryła czegoś miękkiego, np. gliny, masła, itp.
- gonić w piętękę* – ogar, czyli pies gończy, na starość napotkawszy trop zwierza goni nie za nim, ale wstecz, stąd o umyśle zniechęconym mówią, że już *goni w piętękę*.
- goniec* – posłaniec, umyślny.
- goniony* – taniec zwany najczęściej *kotką*, w którym śpiewają:
„Kot kotkę okalecył,
kot kotkę będzie lecył,
niech kotek nie swawoli,
bo kotkę brzusek boli”.
- gorczyca*¹³⁴ – oprócz rośliny oznacza zieleninę, czyli potrawę z komosy¹³⁵, lebiody¹³⁶, skrzyпки¹³⁷, porzyczy lub zaroża¹³⁸.
- gościniac, gościeniec* – trakt, szeroka droga. Niegdyś kupców nazywano *gośćmi*.
- gounojed* – skąpiec, żywiący się byle czym.
- grabić* – kostnieć od zimna, np. *ręce mi zgrabiały*.
- grabielnik* – człowiek grabiący siano itp.
- grabisko, grablisko* – kij do trzymania grabi służący.
- gracki (rzecz.)* – dwie deseczki nabite drucikami, służące jako szczotki do *czochrania*, czyli wyczesywania paczesi¹³⁹ lnianych.
- granie* – gdy głuźzec zwołuje samicę, mówią, że *gra*, cietrzew zaś *tokuje*.
- granowity* – łaciasty, pstrokaty, np. *woł granowity*.

graniasty – maść bydlęca w łaty czerwone na białym tle lub przeciwnie.

grapa – naczynie żelazne lane, w rodzaju kociołka na trzech nóżkach.

grduk! – na oznaczenie wystrzału. Pasek pisze *gruduk*¹⁴⁰.

grduknąć – huknąć ze strzelby.

gref – znana część podkowy.

grępa – kępa wystająca nad wodę, mały pagórek.

gręzy – ciężarki z otworami u sieci rybackich po tej stronie uczeplane, która powinna tonąć do dna.

Dziś robione z żelaza, niegdyś wypalane z gliny.

groble, na groble łowić ryby, tj. na jazy, przez zastawianie w otworze grobli, zwanej jazem *chobotni*, czyli sieci w kształcie matni niewodowej.

grochowcysko – pole po sprzątnięciu grochu.

grodz, grodka – łąka w pobliżu wsi, ogrodów, zwykle ogradzana.

grodźba – grodzenie płotów *chlusty na grodźbę*, tj. gałęzie na płoty plecione, dawniej wyłącznie robione.

grodziowe siano, inaczej *popławne*; *popław* – siano z łąki suchej między polami położonej, nazwa w przeciwstawieniu do siana *bielnego*, czyli rzeczno i błotnego. *gromadki*, inaczej *babki* – *plejady*, grupa gwiazd w konstelacji byka.

grond – miejsce suche, wywyższone wśród błot.

gronisty – z bujnymi gronami, owies gronisty, proso groniste, tj. z dużą kiścią, kłosem obfitym w ziarno.

*grusewnik*¹⁴¹ – roślina używana do ubierania święconego na Wielkanoc.

gruskowata, gruskowata sosna – tj. sosna karłowata, gałęzista, podobna do gruszy. *gruz* – rumowisko, szczątki cegły i wapna. Szajnocha wyraz ten porównywa ze skandynawskim *gruus* (*Lechicki początek Polski*, str. 243)¹⁴².

grycan, grycanik, grycaniki (l. mn.) – ciasto z mąki gryczanej, w rodzaju małej babki. Gryczaniki słynęły u mieszczan w Nowogrodzie¹⁴³ pod Łomżą¹⁴⁴.

grycht – mięso grzbietowe u bydłęcia.

gryka – tatarka.

grzęda – zagon zwyczajny w ogrodzie, zwłaszcza, gdy nie orany, ale ręcznie skopany i naprawiony.

grzęda – drążek poziomy w kurniku dla kur i indyków.

grzędki, grądk – dwie części krosien domowych, jedna grzędka jest z *rączkami*.

grzebień – narzędzie do czyszczenia lnu.

*grzybija, grybija, grybiej*¹⁴⁵ – roślina wodna z żółtym kwiatem i pływającymi liśćmi. *guga* – guz, wypukłość.

gugiel, w l. mn. *gugli* – szabasowe ciasto żydowskie.

gul, gul, gulusi, guli, guli, gulu, gulu! – nawoływania indyków.

gula – gałka, guz, kula, narość, przydomek człowieka z narością na głowie. W plockim jest wieś *Gule*¹⁴⁶.

gumno – zabudowania i podwórze gospodarskie, stodoły i chlewy.

gumnisko – obszar ziemi pod zabudowaniami lub gdzie one były.

gurbonić się – marszczyć, fałdować się (o odzieniu źle uszytym).

guziołek – guz niewielki, zwłaszcza na ciele.

gwac – szmata na krótkim kiju do mycia lub do smoły.

*haber*¹⁴⁷ – bławatek, modrak, wasilek.

habory – mięso najgorsze, chude, żylaste.

hambit, hambicyja, hambitny – *wziął na hambit*, czyli wziął na kiel.

herbowny kamień – zagrodowa szlachta w okręgu tykocińskim nazywa herbownymi kamieniami głązy graniczne, na których wykuwano herb dziedzica ziemi.

Hiendryk – Henryk.

- hizo* – szybko, prędko, *hizej* – prędzej.
hiz, *bizsy*, *najbizsy* – szybki itd.
hołobla lub *hołobel*, w licz. mn. *hołoble* – dyszle boczne.
hopa – gromada czegoś, kopa, kucza, np. gnoju, siana.
horek – główna część, czyli matnia w rodzaju śpiczastego worka w sieci rybackiej, zwanej *zakiem*.
hurma – gromada, wielki stos.
hurmem – tłumnie, gromadnie.
huzda, *huzdecka*, *uzda*, *uzdecka*, *ogłówka* – w powiecie białostockim znaną jest także nazwa *obretka* – uzda.
huzia go! – szczucie psem.
hyc, *hyc* – nazwa skoku, np. żaba: *hyc*, *hyc*.
hycać – podskakiwać, skakać.
- igielnik* – igielnik drewniany, tokarskiej roboty na igły.
iglica – wielka igła do szycia worków lub narzędzie do robienia sieci, zwane inaczej *klescka*.
inak – inaczej.
inaksy, *insy* – odmienny, inny, różny od czegoś. Jan Kochanowski pisze: „On inszej sprawy nie zna”¹⁴⁸.
iskać, *wiskać* – szukać we włosach wszy. Zwykle latem w święta po południu matki miały czas swobodniejszy do wyrządzania przysługi swoim dzieciom.
ić w pole, *ić na robotę* – tak mówią zarówno o ludziach, jak o pszczołach zbierających miód.
izba, *izbisko* (duża), *izdebka* (mała) – izba w znaczeniu tak świetlicy, stancji jako i całej chaty, np. *Stoi przy drodze izba*. Na *izbie stare posycie*. Nestor *izdebkę* nazywa *istopką*.
- Jadbyś* – nazwa psa.
jagielnik – młyn do robienia krup jaglanych.
jagły – krupy jaglane, kasza jagłana tj. z prosa.
jagodnik, *jegodnik* – ziele.
Jagula, *Jagulka*, *Jaguleńka*, *Jagna* – Agnieszka.
jajecnia – jajecznicza, potrawa z jaj, smażona ze słoniną w *tygielku* lub na *skowrodzie*, czyli patelni.
jako żywo – nigdy, przenigdy.
jama – dół w ziemi, np. na kartofle. Nestor pisze: „iskopat *jamu* weliku”¹⁴⁹.
jamura, *jamurka* – zagłębienie, nisza w murze.
jarlak, *jegniak łoński* – jagniak roczny, łońscak.
jary zagon, *jar* – zagon półtoraczny, *półtorak*, tj. półtora lub dwa razy szerszy od zwykłego 6-cioskibowego¹⁵⁰. Najwięcej półtoraków orze w okręgu tykocińskim drobna szlachta.
jasc – słoń drewniany, a nawet i gliniany.
jasny bór – bór rzadki, przecięty.
Jaśko, *Jasieńko* – Jan zdrobniale.
jaz – płot w poprzek rzeki z otworami do odpływu wody i zastawiania w nich *zaków* na ryby. U Serbów łużyckich *jaz* zowie się *jazor*.
jaż – gatunek białej ryby.
je – jest.
jebko – jabłko.
jebkowity (koń) – maść jabłkowita.
jebur – kobieciarz: rozpustnik, lubieżnik.
Jedam – Adam. Wieś *Adamy*¹⁵¹ w ziemi ciechanowskiej¹⁵² na Mazowszu zapisano pod rokiem 1676 *Jadamy*.
jedłowiec, *jełowiec* – jałowiec¹⁵³.
jedronka, *jedrzonka* – biedrzyca¹⁵⁴, nazwa pospolitego owadu.

Chłopcy, trzymając biedrzonkę w rękę, mówią:

„Jedronka, jedronka,

Gdzie moja zonka?

Cy w boru, cy w lesie,

Skąd ją Bóg przyniesie?”

Wtedy puszczają owad, a w którą on stronę odleci, w tej stronie chłopiec się ożeni. *jedun* – żarłok.

jedurny – jedniuteńki, np. *jeden jedurny świadek*, czyli jeden jedyny.

jeglej, jegleja, jagleja, agleja, jegleina – jodła, a właściwie świerk, w okręgu tykocińskim bowiem nie rosną dziko jodły, tylko świerki, ale lud nie zna wyrazu świerk.

jegniak – jagnię, jagniak.

jegoda – jagoda.

jegody – poziomki.

jegodziny – roślina czernic i poziomek w lesie. Mówią np. „juze kwitną *jegodziny*”.

jeki, jekikolwiek – jaki, jakikolwiek.

jekurat, jekuratnie – akurat, akuratnie.

jełoska, jełowica – jałoszka, jałowica.

jełownik – stado jałowizny¹⁵⁵.

jembier – imbir¹⁵⁶.

*jemiola*¹⁵⁷ – pasożyt znany na drzewach.

jena – jedna.

jercha, tajka – zamsz.

jerchować lub *tajkować* futro – praca kuśnierska.

jemark – jarmark, wyrazu kiermasz nie używają w okręgu tykocińskim.

jermutka – krymka żydowska.

jerzmo, jermo – jarzmo, leżące na karku wołów przy oraniu.

*jezgarz, jezgar*¹⁵⁸ – gatunek małej, przezroczystej ryby z ostrymi płetwami.

jęcmianka – słoma z wymłóconego jęczmienia.

jętka – bant, nazwa ciesielska poziomej poprzecznicy w krokwiach; patrz *bant*.

jęzor – ozor, język.

jęzornica, ozornica, jęzorzysta – niewiasta wygadana, *pyskata*, z *wyparzonym pyskiem*. *jon, jona* – on, ona.

ju – już, np. w odpowiedzi twierdzącej, że już coś dokonano, mówią: *ju, ju*.

juze – już, np. *juze on nie żyje*. Forma *juze* znana w polszczyźnie wieku XIV–XVI. *jubka* – kabat niewieści bez futra.

jucha – krew; *psia jucha*, pospolity wymysł na ludzi.

juska – krew z prosięcia lub drobiu, na szary barszcz używana.

juska – zatyczka żelazna w lufcie starych pieców starej konstrukcji; bywało po dwie juszki, spodnia i zwierzchnia, czyli płaska i miskowata.

jusnik – czernina, szary barszcz, szara polewka.

jutrzenka – gwiazda poranna.

kabat – długi kaftan, przeważnie kobiecy. „Od kabata sto złotych”¹⁵⁹, Jan Kochanowski. Rysiński¹⁶⁰ podaje przysłowie: „Bliższa koszula ciała niż kabat”¹⁶¹.

kabza – woreczek na pieniądze.

kacerek – siatka w rodzaju worka na obręczy i kiję do łapania ryb i raków.

kablęk – pręt, czyli *pałak* zgięty w półkole u kosza i kłomli; *kablęk* lub *kulka* – krótki, gruby pałaczek, przytwierdzony w połowie kosiska, do trzymania prawą ręką.

kadeta – grubala, grubas, człowiek z wielkim brzuchem; wyraz pochodzi od *kadz*. *kadka, kaduska* – zdrobniła nazwa kadzi.

kadłub – pień, wydrążony, wstawiany w źródliisko, prototyp studzianki.

- kadłub, kadłubek* – takiż pień, stanowiący oprawę żaren.
- kadłubek* – naczynie z wydrążonego pieńka z wstawionym dnem i przykrywą. Bywały miary w ten sposób robione: półkorcówki, ćwierci i garnce.
- kaftan, kaftanik* – ubiór niewieści. Pasek powiada, iż wieczorem zastał już Czarnieckiego¹⁶² w *kaftaniku*.
- kajać się, skajać* – wyrzec się, zrzec się, cofnąć. „Grzechów się kajaci”¹⁶³ (pieśń *Boga-Rodzica*).
- kajemnik* (od *Kaima*) – okrutnik, człowiek pastwiący się.
- kaku* – wyrażenie dzieci i piastunek, pochodzące zapewne od łacińskiego *caco* – iść na stolec.
- kaleta* – portmonetka, bursa, woreczek na pieniądze. „Twoja wie kaleta”¹⁶⁴, Jan Kochanowski.
- kaliwo, kaliwko* – źdźbło, słomka, drobna łodyga, jednostka trawy i każdego ziółka, np. *daj mi kaliwko ruty* czyli jedną gałązkę.
- kaluza* – kałuża.
- kałdun* – brzuch, żołądek.
- kamionka* – pewien rodzaj dzikich, polnych gruszek; także rodzaj jagód leśnych z twardymi jak kamyczki ziarnkami.
- kamusek* – kamyczek, podobnie jak *wianusek* – wianeczek.
- kamzela, kamzelka, kamizola* – kamizelka, wyraz dziś tylko ludowy, ale dawniej i przez możliwych tak wypowiadany.
- kantopić, zakantopić* – zgubić kogoś materialnie lub zabić fizycznie.
- kańcuk, kańcucek* – nahajka rzemienna z drewnianą rękojeścią.
- kapelnik* – grajek, muzykant.
- kapka, ani kapki* – kropelka, ani kropelki.
- kapuśnik* – kapuśnik, miejsce, gdzie rosła kapusta. W powiecie mławskim jest wieś Kapuśnik¹⁶⁵.
- kapuza* – wysoka czapka barania, siwa, na boku rozcięta, z wstążeczkami i sukiennym wierzchem.
- karakan* – karaluch, owad domowy.
- karc* – krzak, w licz. mn. *karcy*.
- karować* – słowo częstotliwie od karać, ukarać.
- karton* lub *cyc* – tak nazywano dawniej perkal¹⁶⁶.
- karulek* – kminek, używany do serów, posypywania chleba i grzanek postnych.
- katanka* – kurtka, kaftan.
- kawka* – splewki drewniane u niewodu i sieci rybackich.
- Kazul, Kazulek* – spieszczenie imienia Kazimierz.
- kaździurny* – każdy bez wyjątku.
- kędzierowaty* – kędzierzwy, z kręcącymi się włosami na głowie.
- kidać* – rzucać, ciskać.
- kiecka* – spódnica, *podwiga*.
- kied* – skrócone: kiedy, np. *nie idź tam, kied cię nie puscają*. Ale nie używa się nigdy przy zapytaniu *kiedy*.
- kiedyśny* – dawniejszy, starodawny.
- kiendy* – kędy, któredy.
- kiendziuk* – worek żołądkowy świni, służący do zebrania sadła.
- kier, zacinać, budować w kier* – w zrąb, na zakład, w węgiel, a nie w słupy.
- kierdak* – kiernoz, knur, wyraz rzadko używany.
- kiereja* – nazwa pogardliwa, rzadko używana, każdej sukni zbyt obszernej, szuby lub burki.
- kiernoz, kierdak* – knur.
- kierz* – krzak, w licz. mn. *krzy*.
- kijanka* – narzędzie do prania i otłukania lnu; te ostatnie są cięższe i większe nieco.
- kikut-štukut* – mówiąc o ruchach idącego kulawego człowieka.
- kila* – kilka. Kaszubowie mówią *kile* – kilka.
- kilimek* – kobierczyk, nakrycie wełniane, w kolorowe pasy, domowej roboty; wyrabiane było pospolicie na Mazowszu.

kila – ruptura¹⁶⁷, uraz.

kisiel – potrawa na wilię Bożego Narodzenia u ludu podlaskiego koło Tykocina: mąka owsiana, rozczyniona wodą, kiśnie przez dobę, po tym wylewa się na ukrop i gotuje na gęsty krochmal, który, gdy ostudzony stęższe, polewa się mlekiem makowym i podaje.

kiziak – źrebię. *Kiziak*, u Kirgizów¹⁶⁸ nazwa gnoju wysuszonego i używanego na paliwo (*Pamiętniki Gordona*)¹⁶⁹.

kiż, kiż! – wołanie na źrebięta.

klatka – zasiłek, sąsiedk w stodole na zboże.

kleić – budować z drzewa niedbale, dorywczo.

klempa – dziewczka niezgrabna, leniwa, ladaco, *niezgulawa*.

kleń – gatunek ryby w Narwi i Biebrzy, zwany także *babią łytą*.

klepac, klepacka, klepadło – narzędzie do klepania lnu i konopi po *wytarciu* tychże, a przed czesaniem, żeby oddzielić paździerz i liche włókno.

klepisko – podłoga z gliny ubitej w izbie, sieni i stodole. Dawniej w chatach wiejskich nie znano podłóg drewnianych.

klesce – szczypcy kowalskie lub drewniane, wysmukłe, do robienia sieci służące, wyrabiane przez rybaków z cienkiej deseczki nożem.

klet, stary klet – rudera, stara budowla drewniana; w starej polszczyźnie *kleć* i *kleta* – budynek; starosłowiańskie *klěť*.

kliniec – rodzaj dachu z gontów osowych kliniastych.

kłok – gdy coś jest gęste, np. kasza, żur, grochówka gęsta jak kłok.

kluc – klucz rybacki, duża węda¹⁷⁰ na ryby w rodzaju haka żelaznego, na który nadziewa się ryba na przynętę dla szczupaków, a sznur od tego haka przywiązuje się do deski.

kluka, klucka – osęk, drążek z sękiem, kołkiem służącym do zaczepienia. Kluczka wisi u żurawia przy studni, do wyciągania wiadrem wody; służyła także do ułamywania gałęzi w lesie na drzewach.

kładowić – położyć osobę żywą, wyrażenie używane w znaczeniu lubieżnym.

kłoda – kłoc drzewa grubego; także beczka do kwaszenia kapusty lub buraków, różnią się tym od beczki zwyczajnej, że ma tylko jedno dno, na którym stoi. Gdy mniejszych rozmiarów, zowie się *kłódką*.

kłomel, kłomla, kłomka – siatka do łowienia ryb i raków, w rodzaju worka, rozpiętego na kabłąku w kształcie litery *D* i trzech kijach, w koniec worka idących, a na drążku kilka łokci długim osadzona.

kłopot – deska przybita do ściany lub belka pułapowego nad żarnami, z dziurą, w której obraca się wierzchołek mlona, czyli drążka żarnowego, dolnym końcem osadzonego w *kokoreczce*.

kłosek – nazwa dziecinna członka męskiego.

kłumpie, kłumpi (l. m.) lub ogórki – drewniane obuwie, dawniej na co dzień używane przez lud w guberni suwalskiej¹⁷¹.

kłykić, kłykut – część palca, zewnętrzna część stawu.

knebel – kołek do wiązania snopów na polu, długi stopę 1–1 ½.

knichuta, knichutka – czajka, ptak błotny.

knowie – odziomek w snopie zboża lub słomy, czyli końce ściętej słomy; w *knowiach* znaczy w końcu dolnym w przeciwstawieniu do górnego z kłosami. Porównaj staropolskie *kień*, znaczące pień, kłoc.

knuć, rozknuć klinem – szczepać kawał drzewa na dwoje.

kobiała, kobiałka – kosz owalny z dnem półokrągłym, z korzeni lub różeg wiklinowych, służący do noszenia siczki, warzywa, plew, zgonin¹⁷² itp. Kobiała, zawieszona na czterech postronkach u pułapu, służy za kołyskę dla niemowląt. Robią i maleńkie *kobialecki*.

kobiały – przymiotnik, oznaczający barwę maści jasnopłowej, jasnokasztanowatej; mówi się np. *wół kobiały*.

kobieta – niewiasta zameżna, nazwa obraźliwa dla dziewcząt.

kobylica – bariera lub karuzel, żerdź pozioma na słupie. Na Wielkanoc i Zielone Świątki młodzież wiejska urządza kobylice do zabawy.

kobyła – haftka; haczyk zaś do haftki zowie się *konikiem*. Obie nazwy wzięte z porównania związku płciowego.

koc – rodzaj dery, domowej roboty, z grubej przędzy wełnianej i konopnej.

kocielnica – pora kocenia się owiec.

kocie ogony – nazwa rośliny wodnej, na błotach nadnarwiańskich (wieś Złotoria¹⁷³).

kociuba – drewniana motyka, pogrzebacz.

kocmoła – dziewczyna brudna, piecuch; do chłopców nie stosują tej nazwy.

koćki – puszysty kwiat wierzby.

koćkodan – straszdyło, cudak: mówią zarówno o mężczyznach, jak kobietach.

kogut i kura – w języku myśliwych oznacza cietrzewia samca i samicę.

kojec, kojcyk – zagroda na gniazda dla drobiu w kurniku dworskim, a u ludu – pod ławą w izbie.

kojs, kojs lub *kojciu, kojciu* – wyrazy do zwoływania trzody chlewnej.

kokorecka – drewniana z małą dziurką deseczka przy zwierzchnim kamieniu żaren przytwierdzona; w dziurce tej tkwi żelazny sztyft, czyli czopek mlona, którego górny koniec obraca się w desce zwanej *kłopotem*.

kokosianka – gatunek zaraźliwej brodawki skórnej.

kokoska, kokos – kura, przepiórka; *kokoszką* zowią niekiedy przy drożynkach ostatnią kępkę zboża, zostawianą dla przepiórki.

kokoski – pewna odmiana ziemniaków.

koktucha, kwoktucha – nasiadka, kura pragnąca wysiadywać kurczęta, nazywana tak od kwotania.

kolanko w słomie i łodygach traw, mówią: *zyto już w trzecim kolanku*.

kolano – zakręt rzeki. Poniżej wsi Złotorii jest zakręt Narwi, zwany od wieków *babie kolano*.

kolasa – Kurpie ostrołęccy tak nazywają brykę i wasąg¹⁷⁴ wyplatany, *półkoszki*.

kolec – kij do przytwierdzenia *zaka*, czyli więcierza na dnie wody; dwa takie kolce są u *skrzydeł*, a trzeci na końcu *horoka*, czyli matni więcierzowej.

kolejka (iść na kolejkę) – coś następującego kolejno, czynność ta sama, powtarzana kolejno przez wielu, np. stróżowanie, pasanie, stójka w gminie itd.

kolenda – podarek.

koleśnik – kołodziej, stelmach; na Wołyniu¹⁷⁵ jest wieś Koleśniki¹⁷⁶.

kolka – igła, szpilka na drzewach iglastych.

kołac – placek z mąki grochowej, ale bywały i z pszennej, np. kołacze weselne.

kołatka, klekotka – dzwonek drewniany, zawiązywany u szyi bydłu, pasącemu się po lasach.

koło, orać w koło – czyli orać w *zagon*: rataj, gdy ma orać zagon, składa naprzód dwie skiby do siebie zwrócone na jego środku, a po tym obchodzi je dokoła, dopóki całego zagona nie zorze.

kołodziej, koleśnik – stelmach.

kołowata kapusta, brukiew itd.

kołowaty burak, pasternak itd., gdy *idzie w kół*, tj. buja, niezdatny do pokarmu.

kołowrot – wrota obracające się na słupie, stojącym w środku drogi. Dawniej na obu końcach wsi bywały zwykle kołowroty.

kołpak – czapka kształtu cylindrowego lub oznaczenie wierzchołka, czuba jakiegoś przedmiotu.

*kołtunnik*¹⁷⁷ – ziele, którego kępiastych korzeni używano na lekarstwo w chorobie tak zwanego kołtuna.

kołyska – kolebka.

komisar – tak włościanie nazywali tu dawniej rządcę dóbr.

komolec – miara, będąca długością od łokcia u ręki do końca palców, mierzą np. dwa komolce, pół komolca itp. Komolec uważa się za pół *giętego łokcia*, który jest miarą od środka piersi do kończyn palców u ręki.

komor (komar) – komar, owad pospolity. Nazwisko człowieka Komor¹⁷⁸ wymienia pod rokiem 1432 w herbarzu swoim Kapica, str. 174¹⁷⁹. Nestor pisze „komar”.

komora – alkierz za izbą z tak małym okienkiem, żeby złodziej wleźć nie mógł.

*komosa*¹⁸⁰ – roślina pospolita na Podlasiu, w ogrodach warzywnych, gotowana przez biedniejszych na zieleninę z kaszą jęczmienną i okrasą¹⁸¹.

konicysko – pole po skoszeniu koniczyny.

konik – zapinka, czyli haczyk do haftki zwanej *kobytką* (ob.).

koniuch – koniarek, chłopiec do pasienia źrebiąt.

konnami jechać – tj. jechać konno w kilku.

konnica – wojsko konne, kawaleria – także szabelbon tyczkowy¹⁸².

konopnina – płótno konopne, ob. *paceśnina*.

konopnisko – rola po wyrwaniu konopi.

*koński scaw*¹⁸³ – nazwa rośliny.

końskie wesele – zabawa doroczna, wiosenna, pasterska, częściej *wołowym weselem* zwana, prawie już dziś wyszła ze zwyczajów.

kopalnocka – sobótką, zwyczaj palenia stosu i zabawy przy ogniu na wzgórzu za wioską, w wieczór świętojański. Na Podlasiu nie była znaną nigdy nazwa sobótki, tylko kopalnocki, czyli nocy Kupały, tj. św. Jana Chrzciciela¹⁸⁴.

kopań – wielka niecka.

kopańka – mała niecka, do wygniatacia ciasta; robi się z drzewa lipowego lub osikowego i w braku tych z topoli.

kopernac – łopata drewniana, klinowo zakończona, służąca do kopania warzywa, a niekiedy ziemniaków. Jest prawdopodobnie prototypem motyki z czasów, gdy o żelazo było trudno, a obsypywania ziemniaków nie znano.

kopersać – szturać czymś.

koprowina – miedź, zwłaszcza w znaczeniu zbiorowym, np. drobnej miedzianej monety. W inwentarzu pałacu dobrzyniewskiego pod Białymstokiem¹⁸⁵ z roku 1749 czytamy: „obrazy malowane na koprowinie”.

*koprzywa*¹⁸⁶ – pokrzywa, roślina, chwast ogrodowy i w lasach tu na dobrej ziemi rosnący.

*kopytnik*¹⁸⁷ – ziele, używane do wianków, poświęcanych w oktawę Bożego Ciała¹⁸⁸, którymi po tym okadzają krowy w wigilię św. Jana¹⁸⁹, przed czarownicami i domy dla zabezpieczenia od pioruna.

korbańka – torebka z kory, robiona dorywczo przez zbierających jagody.

korcak – mała szufelka drewniana, używana przez rybaków do wylewania wody z czółna.

korman – siermięga, sukman.

kornet – czepiec niewieści, dawniej zawsze biały, wysoki.

korona, koruna – ubiór ślubny na głowę panny młodej, nieużywany już dziś. Dawniej w okręgu tykocińskim każdą dziewczynę, która dochowała dziewictwa, ubierano do ślubu w taką *korunę* we dworze, gdzie przechowywano ten strój przez kilka pokoleń.

koronny – np. koronny pijak, złodziej itd., czyli największy.

korowaj – obrzędowe ciasto weselne (u Litwinów *karwojus*, u Bułgarów *krawaj*, u drobnej szlachty w okręgu tykocińskim *korowal*), uroczyste krajane i rozdzielane wszystkim w czasie uczyty godowej.

kos – kosz do łowienia piskorzy¹⁹⁰; jest to kłomla, tylko że nie z siatki, przez której oka piskorze uciekają, ale z różg łozowych, z których i *wiersze*¹⁹¹ rybacy nadnarwiańscy robią.

kosior – deska półeliptyczna na kiju, służąca do wygarniania węgla i popiołu z piekarnika.

kosisko – kij do osadzenia kosy, około 5 stóp długi.

koska lnu – garść lnu *oczesanego*, spleciona na podobieństwo staroświeckiej strucli, tj. w warkocz w obu brzegach cienko zakończony. Dawniej sprzedawano len na *koski*, dziś już na wagę.

kosmate śniadanie – pierwsze śniadanie, nazajutrz po zaślubinach.

kosulka – biała piana na piwie.

koślawy – krzywy, kulawy, człowiek kulawy.

kośnik – kosarz, kosiarz.

kośniki – konstelacja trzech gwiazd na jednej linii położonych.

kośnik – tasiemka. Dawniej dziewczęta wplatały w warkocz, czyli kosy, nie wstążki, ale tasiemki kolorowe.

kośtur – kij długi, okuty.

kotuch – zagroda w owczarni, stajni lub oborze dla jagniąt, cieląt lub źrebiąt i wydających potomstwo matek.

kozdroj – nicpoń, wałkoń, latawiec. Było niegdyś nazwisko Kozdroj i od niego pochodzi nazwa wsi mazowieckiej Kozdroje¹⁹².

kozerek – daszek u *furazierki*, czapki z kozierkami zaczął tu lud nosić dopiero w pierwszej połowie XIX wieku.

kozica – pręt do bicia, bywa pleciony.

koziółek – każdy krzyżulec, np. koziółek służący za nogi stołowe.

kożuchować – dom deskami obijać.

*koźlak*¹⁹³ – gatunek bedłki z wierzchu popielatej, pod spodem białej, na wysokim korzeniu.

koźlina – krzyżulec¹⁹⁴ na stropie słomianego dachu do przyciśnięcia słomy: dwa drążki, zbite na krzyż gwoździem drewnianym, położone co dwie stopy na grzbiecie dachu, żeby wiatr poszycia nie zdierał.

kółko – kołowrotek do przędzenia bez wrzeciona, czyli tzw. kółko francuskie. Składowe jego części są: *stolek*, *podelga*, *rączki*, *koło z kolbą*, *suczka*, *śruba*, *baba*, *szpulka stryczka*, *kręzolek* i *przęślica*. Do wieku XIX-go nie znano w okręgu tykocińskim kółek, tylko wrzeciona. Pierwsze kółko sprowadziła w te strony Katarzyna Glogerowa¹⁹⁵, właścicielka Dobroch¹⁹⁶ około roku 1820.

kram, *krarmik* – sklepik. Szajnocha wywodzi wyraz ten ze skandynawskiego *kram*.

krasać, *wykrasać* – mniszyć, kastrować.

*kraska*¹⁹⁷, *krasocha* – gatunek ptaka leśnego z barwnym upierzeniem.

krążek – tłuczek do bicia śmietany w tłuczce.

kreski – żołądek cielęcia, które żyło tylko mlekiem, inaczej *podpuszka*.

kręcić pasy – skręcać powrósła ze słomy do wiązania snopów.

kręcić snopki – robić podwójne snopki do poszycania dachu.

kreg – krążek drewniany z deski o 6 do 10-cio-calowej średnicy, służący do zabawy chłopcom przez ciskanie go po równej drodze i *zbijanie* kijem. Szajnocha twierdzi, że wyraz *krąg* pochodzi ze skandynawskiego *kring*. (*Lechicki początek Polski*, str. 242 – *Ihre* I, 1162.)¹⁹⁸

krętek – baran chory na kołowaciznę¹⁹⁹; *kretka* – owca chora na tęż chorobę.

*krętoleb*²⁰⁰ – gatunek ptaka.

kręzolek – mały drążek, kołek, pionowo osadzony w kołowrotku zamiast *przęślicy*, do którego przywiązuje się kądziel.

kroć – sto, np. *kroć tysięcy* znaczy sto tysięcy, wyraz więcej znany u drobnej szlachty niż u włościan.

krolowna – królowna.

*kromp*²⁰¹ – gatunek ryby w Narwi, bardzo podobnej do okunia²⁰², niewielkiej, z zaokrąglonymi skrzelami.

krosta wodna – nazwa rośliny wodnej narwiańskiej.

krobka – torebka z kory drzewnej, inaczej *korbańka*; *krobka* w pamiętnikach Paska. *kryjan* – chłopiec, chłopak, mniej więcej od lat 7-miu do 14-tu.

kryjnanicha – dziewczynka, mniej więcej od lat 7-miu do 12-tu.

krypa – koryto z całego kłoca, czyli kłody drzewa, do pojenia dobytku przy studni lub źródłu.

krupna baba – kucharka, nazwa pogardliwa, nadawana mężczyznom, mieszącym się w sprawę kuchenne.

krupnik – rosół z kaszą jęczmienną; wódka gotowana z miodem i korzeniami, podawana podczas biesiady na gorąco.

krusa, *kruska* – grusza, gruszka.

krusecki, *grusecki* – roślina leśna²⁰³.

krzuzyk, krzuzeczek – mały garnuszek, kubek. *Nióśł kruż pozłocony i kubki przy nim* (Jan Kochanowski)²⁰⁴. Szajnocha twierdzi, że wyraz *kruż* pochodzi ze skandynawskiego *krus*, znaczącego to samo (*Lechicki początek Polski*, str. 240 – *Ihre*, I, 1167)²⁰⁵.

krwawie – krwawo, np. *krwawie pracował*.

krwawnik – roślina, zbierana na karmę dla indyków.

krzepieć – mocnieć, nabierać siły po chorobie, mróz *krzepieje* lub *krzepi się*.

krzepki, krepki – silny, mocny, jary.

krzesła – obie lędźwie, np. *boli mię w krzesłach*.

*krzewina*²⁰⁶ – gatunek wierzby krzaczastej, na bagnach rosnącej.

krztyna, ani na krztynę – ani trochę. Jan Karol Chodkiewicz pisał do żony „nie mam pociechy ani na krztynę”²⁰⁷.

krzyzaste drzewi, drwi – drzewi obite dla ozdoby i mocy ukośnymi deskami.

krzyżik, krzyżicek – krzyżyk do noszenia na piersiach.

którny – który.

kse – wołanie poganiacza na wołu lub konia, żeby nawrócił się ku sobie, ku sobie, czyli na lewo, jakby za ruchem ręki prawej ku sobie zwróconej.

księżnica – gwiazda spadająca.

kścieć, kścieje – kwitnąć, kwitnie; *przekściaty* – przekwitły; *rozkścieć* – rozkwitnąć.

kuca, jamura – wgłębienie pod trzaniem ogniska; także zagródka, ką. Zapędzając drób domowy, a zwłaszcza kury lub prosięta do podobnej kryjówki, wołają: *a do kucy!*

kucia – potrawa wigilijna ludu podlaskiego nad Narwią; jęczmień lub pszenica, skropiona letnią wodą, tłucze się w stępie na *pęcak*, ten się gotuje i po dodaniu maku i miodu podaje na stół.

kuciament – komórka ciemna pod wschodami²⁰⁸, zakanurek²⁰⁹.

kucnieć u Mazurów pruskich, a *kucyc się* w okręgu tykocińskim, znaczy nudzić się, tęsknić.

kucu, kucu, kucu! – wołanie prosiąt do jadała i do chlewa, czyli *do kucy*, równie jak *kojś, kojś* lub *maluś, maluś!*

kucyc – dokuczać komu.

kucy mu się – nudzi, mierzi.

kujawa – miejsce w polu jałowe, nieurodzajne, wśród lasów golizna, czyli halizna, wydma.

kuka – w mowie dzieci i nianiek wszelkie skaleczenie, stłuczenie.

kukawka, zieziulka, zieziulka – kukułka. W okręgu tykocińskim lud nie używa wyrazu kukułka. Eustachy Tyszkiewicz²¹⁰ przytacza wyraz kukawka z powiatu borysowskiego²¹¹.

kukrzyisko – siedlisko domowe, stare gniazdo rodzinne; *nasze kukrzyisko* znaczy dom po rodzicach i dziadach odziedziczony; wyrażenie drobnej szlachty nadnarwiańskiej.

kul – wielki snop, więź słomy; kul słomy prostej z podręcznych cepów, waży zwykle około 40-tu funtów, a *kręci* się z niego 10 snopków podwójnych do poszycia dachu słomianego.

kulać – toczyć, taczać po ziemi coś okrągłego, np. *chłopcy kulają krąg na ulicy* (zabawa powszechna w okręgu tykocińskim).

*kulawka*²¹² – choroba owiec od wilgoci, polegająca na gniciu szpar u racic.

kulchać – kulać.

kulchawiec, koślawiec – człowiek kulawy, nazwa pogardliwa.

kule – dwa kabłki u jarzma, obejmujące szyję wołów. Po włożeniu jarzma na kark zatyka się *kule zanozami*, żeby wół nie mógł łba z nich wysunąć.

kulka – prawa rękojeść u sochy, będąca zwykle korzeniem rogacza, czyli drzewa użytego na *grądziel*. *Kulką* nazywają także *klukę*, tj. hakowatą gałąź, przywiązaną na długim kijku, tyce, służącą do obłamywania gałęzi z drzew.

kulsa – biodro, *wybić, wywichnąć nogę w kulisy*.

kum, kumowa, kuma, prosić *w kumy* – pod Tykocinem nie mówią kumoter, ale kum.

kumlak, kukłak – wiecheć lnu, konopi, siana, barłogu, spletanych nici.

kumlacyć, kumlacyć, skumlacyć – spletać, poplątać.

kuna – półkolista klamra, obręcz gruba żelazna lub drewniana przybita w wierzejach i wrotach do słupa, przy którym w dwóch takich kunach obracają się wrota lub połowa wierzej. U podwójnych wierzej są cztery kuny.

kupać – kupować; gdy bardzo tanio, mówią: *taniej grzyba*.

kupcy, a, e – kupny, *kramny*, np. *kupce sukno*, czyli kupieckie, tj. kupione, a nie robione w domu; wyraz, który miał wówczas zastosowanie, gdy wiele tkanin wyrabiano domowym sposobem; *kupcy korman* – kupny sukman.

kur, pietuch – kogut, samiec kury.

kurcaba – część okucia żelaznego u wozu, a mianowicie blacha nad *lonkiem* dla ochrony osi od błota.

kurcak, kurcacek – kurczę.

kurchan – pagórek sypany, kopiec, nie koniecznie mogiła.

kurdupel – człowiek niski, niewyrosty.

kurejek – kura dwupłciowa, hermafrodyta kury.

*kurka wodna*²¹³ – ptak błotny, w wielu gatunkach, różnej wielkości, żyjący nad Narwią górną.

*kuroślepi*²¹⁴ – choroba oczu, polegająca na złym widzeniu po zachodzie słońca.

kurta, kot, szarak, kusy – nazwy myśliwskie zająca.

*kurze-ziele*²¹⁵ – tormentilla, roślina lekarska ludu.

*kurzy-gdak*²¹⁶ – trzmielina (drzewo).

kurzy owoc – nazwa jaj kurzych w przenośni dowcipkujących.

kutel – wiszący koniec, kutas.

kuzaka – szczyprawka²¹⁷ i owady czarne tej grupy.

kwaśnina – kapusta lub buraki zakwaszone.

kwitnąć – pleśnieć, np. *chleb zakwitł*, czyli zaczął pleśnieć. Gdy latem zobaczą w lesie drobną, białą pleśń na ziemi, mówią: *ziemia kwitnie, będą grzyby*.

lacka mowa, mówić z lacka – mówić pięknie po polsku.

lada – siewkarnia ręczna lub przyrząd do dźwigania wielkich ciężarów.

lak – sos ze śledzi w beczkach.

lalka – źrenica w oku, czarny środek, przez który się patrzy. O Mazurach²¹⁸ jest przypowieść, że nie mają w oczach *lalek*, co Wójcicki²¹⁹ błędnie tłumaczy blaskiem oka.

langietka – falbanka u dawnych czepców i kołnierzy niewieścich.

las, lasa, np. *iść do lasa, powrócić z lasa* itp.

laska – długa, kilkosażniowa tyka, używana przez oryli²²⁰ nad Narwią do popychania tratw.

lasy do suszenia – ruszt.

latawiec – nazwa ogólna meteorów, ogników błędnych, gwiazd spadających.

latosiak – tegoroczny, np. cielak, jagniak, źrebak.

latować – przebyć na letnim pastewniku.

latownik – pora letniego pastewnika; *zadać bydło na latownik*, tj. na czas lata.

*lebioda*²²¹ – roślina gotowana czasem na zieleninę z kaszą i słoniną lub sadłem.

*lebiodka*²²² – roślina leśna, żółto kwitnąca, używana przez Kurpiów do farbowania przędzy na żółto.

ledacy, ledajaki – lichy.

ledaco – ladaco, nicpoń.

lekować, wylekować, podlekować, polekować, zalekować – leczyć itp.

lelija – lilia²²³. Jan Kochanowski pisze *lelija*²²⁴ tak, jak mówi lud w okręgu tykocińskim. *lemiecha, le-mieska* – prażucha z mąki. W wigilię Nowego Roku gotują umyślnie lemieszkę żytnią do zamazywania na psotę okien na znak, żeby w roku nowym były domy zamazane chlebem.

*lenek*²²⁵ Matki Boskiej – roślina żółto kwitnąca, pospolita na polach i przy drogach. *lento* – opieszale, leniwo.

leń (r. żeń.) – woda marznąca z padającym na nią śniegiem.

*lepa, lepka*²²⁶ – gatunek trawy na łąkach i bielach²²⁷ rosnącej; szkodliwa zwłaszcza we lnie, gdy się weń *wda*.

*lesc*²²⁸ – gatunek ryby pospolitej w Narwi; młode leszcze zowią *lescówkami*.

lescotki – dwie deseczki, służące do obwiązania złamanej kości u ręki lub nogi.

*leśnianka*²²⁹ – dzika, leśna gruszka.

letry, leterki – drabinki właściwej formy, z płaskimi szczeblami na wozie; wyraz używany już w wieku XVI-ym, z niem.

lewentarz – dobytek, inwentarz.

leziwo – przyrząd bartników do włożenia na grube sosny, w których są barcie.

leżny – człowiek pilny, dbały, baczny, gospodarz pracowity, oficjalista troskliwy o dobro swego pryncypała.

łędzaj – dziki czarny groszek w zbożu.

ligawka, legawa – wielka trąba, służąca do grania na dworze w wieczory podczas adwentu.

lipnik – lasek lipowy, stąd nazwa folwarku pod Tykocinem, Lipniki²³⁰.

list – liść drzewny. Kochanowski Jan o liściu swej lipy pisze: „Przypatrz się gościu jako on list mój zielony”²³¹.

lišni – zbywający.

lita – miód (*patoka*) oczyszczony z wosku. Starzy mówią np. *mam litej tyle a tyle garncy*.

litwa – stado kawek lejących; widząc je, mówią: *litwa leci*.

lnianka, zwykle w l. mn. *lnianki* – paczesie, wyczesywane z lnu, zdatne tylko na grubsze przedziwo.

lnina – tkanina lniana, płótno z czystego lnu.

lnowanie, lnowanie, chodzić po lnownym – kwestowanie lna. Dziewczyna biedna, wychodząca za mąż, obchodzi rodzinę i sąsiadów *po lnownym*.

lochun – mały urwis, ciągle biegający.

lotka – najdłuższe, końcowe pióra w skrzydłach ptaków, a także skrzydełko upieczonego ptaka.

*lubaska*²³² – gatunek drobnych śliwek.

*lubczyk*²³³ – ziele, uważane za przynętę miłosną.

lubryka – kamyk czerwony do pisania na drzewie.

łuśnia – podpora drabin i gnojówek przy kłonicy u wozu.

łuśtyk – bankiet, uczta.

lutość, lutościwy – litość, litościwy. Jan Kochanowski pisze: „lutując niefortunny”²³⁴, tj. litując się.

łabaje – niezgrabne, ciężkie obuwie.

łach – łachman.

łacić – pobijać łatami (żerdziami) krokwie.

łacwo, łacno – łatwo.

ładycha, ładyska – garnek bez ucha (gładki) na nabiał.

łagieżić – łaszczyc się, przypochlebiać.

łajka – zamsz, jercha.

łajkować – zszywać futro z kawałków.

łajno – odchody; psie łajno używane jest od bólu gardła.

łakoćki – łakocie, łakotki.

łamańce, osuski – suche ciastka do maku, zwłaszcza przy wieczery wigilijnej.

łap-cap, łapu-capu, łapas-capas – chwytanie bezładne w pośpiechu.

łapcie, łycaki – obuwie z łyka lipowego lub wierzbowego.

łapserdak – obdartus

łata – żerdź w dachu do przywiązywania słomianego poszycia.

łazuga, łazęga – ciemięga, na Mazowszu jest wieś Łazęgi²³⁵.

łągiew, w starych opisach *łągwa* – u wozu i bryki część żelazna, łącząca sztelwagę²³⁶ z końcem osi.

łez – kłam, łgarstwo. Jan Kochanowski pisze: „o leż się gniewacie” (*Satyr*)²³⁷.

- łęg* – zarośla na łąkach błotnych.
- łochna, łosiu, łoś, łoś!* – wołanie pieszczotliwe na krowę lub jałówkę, jałochnę.
- łokieć* – mniej więcej obwód średniej głowy ludzkiej.
- łokieć* – długość od końca palców ręki do dołka piersiowego, czyli półtora raza większy od poprzedniego.
- łoksiny* – ciasto krajane, w rodzaju makaronu, przyrządzane przez Żydów.
- łomianka* – orka poprzeczna, druga z rzędu,
- łomić* lub *redlić* – orać w poprzek.
- łoniej* – przeszłego roku.
- łoński* – przeszłoroczny.
- łońscał* – cielak, jagniak, źrebak przeszłoroczny.
- łopuch* – roślina żółto-kwitnąca, zwana w kraju północno-zachodnim świerzopem.
- łożysko* – podesłanie z gałęzi pod stertę lub stóg. Na łąkach, zalewanych przez Narew, robią łożyska na palach.
- łożnica* – państwa młodych prowadzą uroczyscie do „łożnicy”, czyli miejsca w stodole lub na górze domu, gdzie poślanie ze słomy lub siana przykryte białym prześcieradłem zowie się „łożnicą”.
- łub* – kora z drzewa lipowego, na pudła łubiane używana,
- łubek* – dudek²³⁸, ptak; głos jego naśladują słowami: „łub, łub, łub”.
- łucywo, podpałka* – drzazgi smolne.
- łuscak* – orzech laskowy²³⁹ dojrzały, wypadający z szypułki.
- łycaki* – łapcie z łyka.
- łych* – łysina.
- łychun, łys* – człowiek łysy.
- łysun* – gatunek dużej dzikiej kaczkii z rodzaju nura²⁴⁰; także gatunek ziemniaków²⁴¹.
- łypa* – warga wystająca.
- łyseł* – nazwa nadawana pospolicie psu mającemu łatę na czole.
- łyskać, łyskać się* – błyskać, np. „łyska się na pogodę”, gdy mowa o dalekiej błyskawicy.
- łyta* – goleń, łydka.
- łyżnik* – półka z wyciętymi na kancie zarąbkami do zasadzania łyżek.
- łyżwa* – statek do spławu zboża. Niegdyś każdy tutaj zamożny szlachcic miał na Narwi swoje łyżwy i szkuty, na których spławiał zboże do Gdańska.
- macosyn* – przymiotnik od macochy.
- matcyn, matulin* – przymiotnik od matki, matuli.
- madrak* – marudnik, guzdrała.
- maik*²⁴² – owad, który, zamarynowany w oliwie, uważany jest za lekarstwo od szalenizny.
- majdan* – piec do wypalania smoły lub terpentyny.
- majdrować co, koło czego* – majstrować nieumiejętnie, bezskutecznie.
- majówka* – sosna zdatna na deski i belki średniej grubości.
- maliniak* – miejscowość leśna, w której rosną dziko maliny.
- malon* – dynia. Jest tu przysłowie na brzydkich: „uroda, jak malon z Rajroda”.
- maluś, malu, jak ktoś, kosiu* – wołanie na trzodę chlewną.
- maluśki, malučki, malusiulki, maciulki, maciupulki, maciuleńki, maciupuleńki, malusiuleńki* – małeńki.
- małanka* – sucha błyskawica w noc pogodną; gdy zdarzy się w czasie kwitnienia leszczyny (miesiąc kwiecień), to mówią, że nie będzie urodzaju na orzechy.
- małdrzyki* – ciasto z serem na przyjęcie dostojnych gości.
- małpa* – nierządnicza, wyraz ten spotykamy w tym znaczeniu już w roku 1487 w Krakowie (Grabowski, *Skarbniczka*, str. 198)²⁴³.
- mamrać, rormamrać się* – porozpinać się jak mamka karmiąca dziecko.
- mamzela* – nierządnicza.

- mara, zmora* – duch nocny, napastujący konie i ludzi śpiących.
marmotać, mormotać – szemrać, mruczeć.
marmot – szemrzący.
marcak – zajęc w marcu urodzony.
*marchewnik*²⁴⁴ – nazwa rośliny wodnej narwiańskiej.
marnik – marnotrawny.
*maśluk*²⁴⁵ – bedłka jadalna.
maśtarnia – komora przy stajni dworskiej, będąca składem zaprzęgów, siodeł, liberii itp.
matecnik – inaczej modzelanka – klatka mała, w której trzymana jest w ulu matka czas pewien, dopóki pszczoły nie zaczną roboty, czyli nie *zarobią* ula.
matnia – środkowa część niewodu, składającego się z *matni* i dwóch *skrzydeł*.
matylka (r. ż.) – motyl, motylek.
medyk – mędrak, uczonec.
me – mię, mnie, np. *uderzył me w pysk*.
memłać, rozmemłać – mącić, pomieszać gęsty płyn.
mental, mentelik – medalik. W wieku XVI szlachcic tutejszy Wnorowski²⁴⁶ miał przydomek *Mentel*.
mereska – ozdoba rękawów u koszul niewieścich, falban itd. w miejsce haftu, robiona przez wyciąganie niektórych nitki i przewiązywanie pozostałych.
mężczyzny, 1-szy przypadek 1. mn. od mężczyzna, np. *pošli mężczyzny do dwora*.
miec – szeroki, płaski szczebel u drabiny wozowej; bywa w drabinie trzy miecze: dwa w jej końcach i jeden w środku.
miech, miesek – tak nazywają niekiedy wór, woreczek.
miedny – miedziany.
miedźwiedź – niedźwiedź. Długosz pod rokiem 1225 zapisuje miejscowość Miedźwiedź²⁴⁷, w której były śpichrze Władysława Laskonogiego²⁴⁸.
miemiec – Niemiec.
miemkini – Niemka.
mientew – mięta wodna²⁴⁹, roślina pospolita na błotach Narwi w okręgu tykocińskim.
mień, mieniek – miętuz²⁵⁰, gatunek ryby w Narwi.
miescan – mieszczanin; *miescka* – mieszczańka; *miescki* – miejski, mieszczański; *po miescku* – po miejsku, np. ubrany.
mieścina – zdrobniale: miejsce, np. *nie nalaz nigdzie spokojnej mieściny*, czyli spokojnego przytułku, kąta.
mieziany – palec, miziniac – mały palec u ręki.
miłe bogi – zakląć kogo „na miłe bogi”.
misa, micha, miscysko, miska, misulka (maleńka) misa – miska gliniana.
misarz – kastrator; przychodzą tu Morawiaczy²⁵¹ jako misarze²⁵² koni, rogacizny i świń.
mlecno – mleczywo, nabiał, „chodzić koło mlecna” – zajmować się nabiałem.
młoczek – człowiek młoczący cepem zboże. Za czasów pańszczyzny dawano młockom po 40 snopów na dzień do wymłócenia.
młoducha – panna młoda po ślubie w czasie obchodu weselnego.
młodzi się – gdy rano niebo zachmurza się, przepowiadając deszcz, mówią: *niebo młodzi się na desc*, czyli zachmurza się dokoła na dalekim widnokręgu.
młodzica – młoda mężatka w powiecie białostockim.
młynnica – cały budynek, w którym mieści się młyn wodny lub konny.
modrowaty – niebieskawy.
modry – niebieski; modrzuteńki – cały niebieski.
mokradła – pora deszczów, rozmokłe drogi.
*mokrzyca*²⁵³ – nazwa pewnego rodzaju drobnolistnego zielska, rosnącego w wilgotnych ogrodach.
mroziasty – kolor maści siwo-gniady lub siwo-kasztanowaty u koni i rogacizny.

muc, ty mucu – nazwa dawana dzieciom i niedorostkom.
mucek – nazwisko dawane psom.
*muchoraj, muchomor*²⁵⁴ – bedłka trująca, używana na truciznę dla much.
muga – sznur u niewodu, którym owiązuje się *chochla z ciągalnikiem*, przy każdym skrzydle. Są za tym u niewodu dwie mugie jak dwie chochle i ciągalniki.
muraska – mrówka, a niekiedy i szczypanka.
murawy – zielony kolor.
murowka, muraska – mrówka.
murs – miejsce, w którym drzewo sinieje i zaczyna psuć się.
mur-za – gatunek zimowych jabłek²⁵⁵.
*mużga*²⁵⁶ – gatunek przedniej trawy na łąkach.
*mysi-królik, mysi-król*²⁵⁷ – gatunek najmniejszego z naszych ptaszków.
myśkować – plądrować, bobrować, szperać.
myto – zasługi roczne czeladzi. Szajnocha wyraz ten wywodzi z normńskiego *muta, miethe* (*Lechicki początek Polski* str. 240 – *Ihre* II, 212, *Beow.* 107)²⁵⁸. Nestor pisze: „ne płatiacze myta”²⁵⁹.

na, na mas – oto masz, weź, np. *na mas chleba*.
nabiedrzyk – nabiedrznik, rzemyk boczny w zaprzęgu.
nabiły – części krosien domowych, wyraz zawsze w liczbie mnogiej używany.
nacina, natka, nac, macina – liście warzywa.
nacynie, nacenie – sprzęty i narzędzia w znaczeniu zbiorowym, np. *nacynie kuchniowe, nacynie ciesielskie, bednarskie* itd.
nadbrodek – koniec dzwona w kole, a raczej kant wewnętrzny na końcu, ulegający łatwo odszczepianiu.
naddotek, nadtocka, padotek, podwalina – dolna część koszuli, tj. poniżej pasa, dawana zwykle dawniej z grubszego płótna, czyli nadtoczona, dotoczona, dosztukowana do górnej części, uszytej z płótna cieńszego.
nadoj, podoj – udój mleka, np. ranny lub wieczorny mały lub duży.
nagawica, nogawica, nagawka – część spodni wkładana w cholewę.
nagonka – naganka zwierzyny na polowaniu.
nadstawa – dozorca, niższy oficjalista, dozorujący robotników.
nagłup, nagłupek – to samo, co *nadurek*, przygłupi z natury.
najeздеk (najeзде) – napływ interesantów, np. „do młyna przed Wielkanocą był straszny *najeздеk* lub *zawoz*, tj. dużo ludzi ze zbożem do zmielenia na pierogi.
najmilejsy – najmilszy. Jan Kochanowski pisze: „bacz dobrze moja najmilsza”²⁶⁰.
należć – znaleźć, *nalaz* – znalazł, *należne* – znaleźne (nagroda).
nakci, nakcić, nakcić-ze – przecieź, jednak, jużci, jużci.
nakwasić – zakwasić, np. kapusty, buraków, ogórków.
namiestnik, namieśnik – tak w powiecie białostockim zowią gumienego²⁶¹, karbowego²⁶², zastępcę dziedzica lub ekonomy na folwarku.
nalustek, naluśnik – żelazo, zawieszane na luśni i kłonnicy do podtrzymania drabiny.
naładowany, zładowany – narządzony, naprawiony, przygotowany.
namulnica – lewa rękojeść u *sochy*²⁶³, a raczej *rogacza*²⁶⁴; prawą do ręki prawej zowie się *kulką*.
nana – niania, piastunka, zwykle niewielka dziewczyna, piastująca małe dziecko, które woła na nią: *nanu, nanu!*
napierzyć, napieryć koło – wciąć, czyli osadzić szprychy w piaście koła od wozu przed pozuciem. *Napierzyć wietrak*, czyli skrzydła napełnić dranicami. *Napierzyć siery* – nabijać małymi haczykowatymi drucikami siery, tj. część kołowrotka, na tymże drucie, co *szpulka* i stryczka umieszczoną. *Napierzyć* – naśmiecć piórami.
z naprawy czyjeje – z namowy, podżegnięcia.
narogi – wnętrzości, podroby sarny.
narzęda – naprawa, np. oddać, co *do narzędy*, jest *u narzędy*, wziąć od narzędy.

narządzony, znarządzony, naporządzony, zładowany, naładowany.

nasady – w prostych saniach dwa poprzeczne stołki, umocowane na płozach. Na nasadach kładzie się wasąg lub skrzynia, a w ich końcach osadzają się kłonicie do oparcia drabinek, leterek lub gnojówek.

nasiadka, koktucha, kwoktucha – kura, pragnąca siedzieć na jajach.

naspa – wsypa, rodzaj woru, który, napęczniony pierzem i powleczony *poswą*, stanowi pierzynę.

nasyjnik – strój dawnych Żydówek²⁶⁵, w kształcie wąskiego paska, naszytego perłami i błyskotkami, noszonego na szyi, a zawiązującego się na karku końcami z tasiemeczek.

nasypać – używają czasem w znaczeniu nalać, np. *nasyp mi gorzałki w półkwaterek*²⁶⁶.

natura – nasienie ludzkie.

naucny – mądry, uczony, przyuczony do czegoś.

nauki – szkoły, np. *być w naukach* – w szkołach.

nawała – nawał, moc, tłum.

nawidzić – lubić, mieć przywiązanie.

*nawrotek*²⁶⁷ – ziele, używane wraz z macierzanką, rozchodnikiem i kopytnikiem na wianki, poświęcane w oktawę Bożego Ciała.

nawoj – wał, na który nawija się przędza do tkania płótna. W krosnach, przez lud tutejszy powszechnie używanych, są dwa nawoje.

nery – nerki.

nicegowaty – dość dobry, wcale dobry, niezły.

nicego – nic, dobrze, w znaczeniu odpowiedzi pomyślnej, np. *jak się miewas? – nicego*, tj. dobrze, jako tako.

nicennice lub *niconki* – część krosien, przez którą przechodzą nici z *nawoja* do *płochy*. *Nicennic* jest dwie przy tkaniu zwykłego płótna i partu; zaś przy tkaniu cynowacizny²⁶⁸ bywa *nicennic* 3–4. Nie każda baba umie sobie zrobić *niconki*.

nicie, micie – nici.

nieboze – mówiąc przyjaźnie do kogoś, np. „idź no *nieboze* po wodę, podpał *nieboze* w piecu”.

niebywały – rzadko bywający. W pieśni dożynkowej mazowieckiej słyszymy:

„Zaściełaj panie stoły i ławy.

Idzie do ciebie gość *niebywały*”.

niechadzaj – gospodarz, mąż w kilku starych pieśniach.

niedośpiaty, niedostały – niedojrzały.

*niedowiarek, Żyd*⁶⁹ *niedowiarek* – niekatolik.

niedziotecka, niedziolenka – zdrobniale dzień niedzielny.

*niedźwodek, miedźwodek*²⁷⁰ – owad skorpion, o którym jest tu zabobon, że gdy poleje moczem ciało ludzkie, to w tym miejscu będzie się ono *padać*, czyli psuć.

niemieć na porodzie – tj. nigdy, np. *nie miałem na porodzie syna* znaczy, że tylko same córki.

niemkini, miemkini – Niemka, zakończenie stare, rodzaju żeńskiego, np. Nestor pisze *Hrekini*.

niemrawy – nieruchawy, powolny, rozlazły.

nieprześpiecny – niebezpieczny.

nieruchawy – powolny, ociężały, flegmatyczny.

nie sama – kobieta brzemienna, ciężarna, przy nadziei, w *cięży*.

nieurodliwy – szpetny, nieładny. Starzy przestrzegali, aby o człowieku szpetnym nie mówić „brzydki”, ale nieurodliwy, uważając wyrażenie brzydki za nieprzyzwoite o człowieku stworzonym „na obraz i podobieństwo Boże”²⁷¹.

niewarowe płótno – płótno surowe, prosto z krosien, nieparzone jeszcze i niebielone na bielniku²⁷².

niewiada gdzie – nie wiedzieć gdzie.

niewidomski kapelus lub *niewidomska capka* – w bajkach ludu cudowne przykrycie głowy, czyniące człowieka niewidzialnym.

niewiernik – niedowierzający.

niewiestka – synowa w mowie ludu, około Choroszczy.

- niezgrabota* – człowiek niezgrabny.
- niezguławy* – niezdara.
- nisa* – misa. Na Podlasiu mówią *misa*, a na Mazowszu częściej *nisa*.
- niuch* – szczypta tabaki do zażycia. Zachęcając psa do węszenia wołają: *niuch-niuch*.
- niuchać* – zażywać tabakę, wachać co silnie, *pachać*; *niuchnąć* – wachnąć raz jeden.
- nizaden* – nikt, np. „nizaden lub *nizadzien* nie posed”.
- ni o cem* – o niczym, np. *ni o cem nie wiem*.
- ni z cem, z nizcem* – z niczym, np. *przysed z nizcem*, tj. bez niczego, bez potrzebnych narzędzi lub wiadomości itd. Wujek w *Biblii* pisze: „z niszcym” (Kraków, rok 1599)²⁷³.
- ni z kiem* – z nikim.
- nochal, nosal* – wielki nos, człowiek z wielkim nosem.
- nosidla* – dwa drążki do znoszenia siana z pokosów i kop do stogu na łące.
- nowosiedliny* – uroczystość z powodu osiedlenia się w nowym miejscu.
- nucie, a nucie!* – wyraz zachęty, np. przy dźwiganiu jakiegoś ciężaru znaczy: bierzcie, żwawo „dalej chłopcy, nucie!”
- nur* – największy gatunek kaczki dzikiej nad Narwią; jeden z gatunków nura zowie się *hys, hysun*.
- nut, nutować* – paza, pazować, wyraz ciesielski na oznaczenie fugi i fugowania w drzewie.
- obal* – nazwa niekiedy psom nadawana.
- obar* – miejsce na drzewie sosnowym, oblane żywicą, z którego zwykle wycinają drzazgi na *podpałkę*, *obar* jest skróceniem wyrazu *obwar*, żywica bowiem wytapia się pod działaniem promieni słońca.
- obcochnąć, ocochnąć* – np. gałąź od pnia, korę od drzewa.
- obdzierca* – zdzierca, chciwiec, wyzyskiwacz, łupieżca.
- obiadać* – obiadować, np. *cyśta już obiadałi?*, tj. czy już jedli obiad?
- obiecować* lub *obiecuiwać*, mawiało starsze pokolenie, a nigdy obiecywać.
- obielić zająca* – zdjąć z niego skórę, oprawić na pieczyście.
- oblawnik* – każdy biorący udział w obławie.
- obłysić* – ogołocić co z czegoś, np. drzewo z kory w danym miejscu.
- obłysieć* – stracić włosy na głowie, ołysieć, wyłysieć, przyłysieć.
- obmowisko, być w obmowisku, iść w obmowisko, na zęby ludzkie* – być obgadany, oczerniony, obmówionym.
- obniechać* – ogólnie zaniechać, np. chłopcy *obniechali* już jakąś dziewczuchę, czyli zapomnieli wszyscy o niej, nikt się żenić z nią nie myśli, ani jej zalecać.
- obora* – budowla na bydło. Wyrazu *obora* używają więcej na folwarkach, a lud nazywa ją chlewem.
- oborne* – wykup bydła zajętego ze szkody.
- obracać za sobą* – korzystać skrycie z cudzego dobra, powierzonego do zarządu, okradać, np. pryncypała, w sposób zręczny.
- obretka* – uzda, uździenica na konia.
- obrocny* koń, na obroku stojący – dobrze żywiony, silny.
- obroźdnik* – właściciel sąsiedniego zagona, za bruzdą położonego.
- obrócić* – pojechać i wrócić, up. obrócić jednym dniem.
- obrządek* – spełnianie dziennych czynności gospodarskich.
- obrządzić* – dopatrzeć, zadać koniom lub bydłu obrok, napoić, oczyścić.
- obsechnąć, osechnąć* – obeschnąć.
- obsiew* – co innego znaczy obsiew, co innego wysiew, co innego zasiew lub przysiew, przysiewek.
- obsukaniec, osukaniec*, 1. mn. *osukańce* – oszust.
- obświadczyć* – zapowiedzieć, wygłosić zdanie w jakimś interesie.
- obychody* – obejście domu lub gospodarstwa, np. „znam wszystkie obychody w tym dworze”.
- obżerać się, objadać z kim* – w znaczeniu gderać, gniewać, krzyczeć na ludzi krnąbrnych, kłótliwych.

ocap, ocepa – murłat, nazwa ciesielska belki, wzdłuż ściany poziomo położonej, lub łączącej (czyli oczepiającej) słupy i pale pionowe.

ocel – zachylenie dwóch końców podkowy. Ocele na ślizgawicę dają się ostre, czyli kuje się konie *na ostro*.

ocesywać len – na szczotce drucianej i szczecinowej.

ochludzić – oczyścić, oporządzić, np. mieszkanie, dom, siebie.

ochędzka, ochędzka ślachecka – wyprawa panny młodej; wyrażenie, u drobnej szlachty wyszłe już z użycia.

ocmanić – oszukać, więcej niż okpić, omanić.

ocnik – kołek poziomo przesadzony wewnątrz ula pieńkowego, dla lepszego oparcia ciężkich od miodu plastrów. Nazwa ocznika pochodzi od dwóch dziur w ulu, służących do przetkania kołka, a będących niby oczami w pniu.

odcyniać – zdejmować rzucony urok z kogoś.

oddany chleb – dobry uczynek, który wynagrodzonym być musi, np. *jabmuzna to chleb oddany*.

odebrało mu lub *odjęło*, np. nogę, rękę, połowę ciała – obezwładnienie z powodu choroby.

odębieć – skostnieć, stwardnieć, np. *kartofle ostygłe, odębiałe*.

odkładnica – deska u sochy, służąca do odwracania skiby.

odkur – odprawa, odkurzenie, np. „dał mu *odkur* od swojej córki”, czyli odkurzył go.

odmęt – głębia w rzece lub jeziorze, miejsce przebywania wielkich ryb i topielców.

odmianek – niemowlę odmienione u matki przez *marę*, podług zabobonnej wiary ludu.

odpaść w chorobie – dostać recydywy, przychodząc do zdrowia powtórnie zachorować.

odpowiedzialny – stosowny, właściwy, odpowiedni, np. *to koń odpowiedzialny pod tak wielkiego chłopca*.

odsiewać – dopełniać siewu dla osoby drugiej podług zobowiązania lub siać jedno zboże w tym samym miejscu rok drugi.

odpsnąć – odstać, oddzielić się; gdy na wiosnę puszcza soki drzewne i kora gałązek może być łatwo oddzielaną od miazgi drzewnej, chłopcy *wykręcają* dudki wierzbowe, gdy już kora *odpsnie*.

odtela – odtąd, stąd. Nestor często używa wyrazu *ottole* w tymże znaczeniu; *odkiela* – odkąd.

odywrot, na *odywrot* – opacznie, na odwrót, odwrotnie.

odzieniak, odziewek, odzieniacek, odzieweczek – głównie ubiór mężczyzn, np. „zaniósł swoje *odzieniaki* do domu”.

odziom, odziomek – część kłoca grubsza, od ziemi, czyli ze starszego końca.

odzymanie, odzysmać, wyzysmać – odzymanie: ruch pewien i sposób prania chust, tj. bielizny.

oflis – brak prawidłowego kantu w desce lub balu, z powodu niedostatecznej grubości kłoca.

ogłówka – uzda, uździenica rzemienna.

ogorzeliina – opalenie ciała na słońcu. Dziewczęta mawiają latem:

„Przyjdzie święty Michał²⁷⁴,

będzie ogorzeliinę spychał”.

ogórki lub *klumpie* – drewniane obuwie ludu w guberni suwalskiej.

ogranica – przestrzeń zewnątrz granicy położona.

ogranicznik – sąsiad graniczny.

ogrodowy – ogrodnik w sadzie dworskim, sadowy.

ojcyn – ojcowski, równie jak *matcyn, siestrzyn, ciotcyn, babcyn*, np. dom, zagon itd.; o dziadku i bracie mówią *dziadków, bratów* dom, także stryjów, wujów czyli stryja, wuja.

okazować – okazywać.

okazowanie czego – pokazywanie.

*oklej, uklej, oklejek*²⁷⁵ – gatunek drobnej ryby w Narwi.

okolusko, na okolusienko, dokoluśka – w okrąg, do koła w całym znaczeniu słowa.

okomon, okumon – ekonom.

okorek lub *giza, gizka* – żyłowata część nogi nad kolanem u świni, wołu itd.

okpis – okpiwacz, oszukaniec, wyzyskiwacz.

okłotak – snopek słomy wymłóconej ręcznym cepem bez wybrania z niej słomy najprostszej i najdłuższej, używanej na poszycia dachów.

oknisko – topielisko wśród trzęsawisk, gdzie człowiek zgruntować nie może.

oko – 1) narząd wzroku ludzi i zwierząt; 2) jednostka w liczeniu, np. *czterdzieści i oko*, znaczy 41; 3) oko w sieci, tj. otwór.

okolicość, na *okolicość* – w całej okolicy, np. *najbogatszy na okolicość*, tj. w całej okolicy najzamożniejszy.

okrąg, *okrezek* – nazwa kawałka pola, używana przez zagrodową szlachtę na oznaczenie przestrzeni niebędącej zwykłym bardzo wąskim a długim działem, ale mającej kontury zbliżone do kwadratu, trapezu lub tym podobnej figury.

Oleksander – Aleksander. Nestor pisze *Oleksandr*.

olesie – przestrzeń dokoła lasu, otaczająca las.

olsyna, *farbować w olsynie* – baby w odwarze z kory olszowej farbują na kolor brudno-żółty przędzę, do wyrobu kolorowych płócienek.

oładzie, *oładki* – rodzaj jakby kotletów z surowych tartych ziemniaków, smażonych na tłuszczu i patelni.

ołągać, *obelgać*, *obelgiwać* – okłamywać.

ołowica – stara nazwa drożdży gorzelnianych do wódki.

o-ma, *oma* – silne przyświadczenie z oznaczeniem często mnogości, obfitości czegoś, np. na zapytanie: a dużo tam było ludzi? odpowiedź: *o-ma*, znaczy bardzo wiele było. Na zapytanie: czy prawda? – *oma prawda*.

oman – oszukaństwo, zamamienie. *Oman*²⁷⁶ – zielsko szkodliwe zwane także *blekotem*.

omieciny – pył mączny we młynach, omiatany z kamieni i używany na karmę zwierząt przez młynarzy.

ominek, *pominek* – zagon ominięty, pominięty czyli przez pomyłkę opuszczony przy siewie przez siewca.

ony – oni, one, gdy mowa np. o małżonkach, o rodzeństwie *pošli ony na odpust*.

opacholić, *osmycyć* – ostrzyć krótko włosy, jak u pachółków i smyków bywało.

opałać – podrzucać zboże, groch, kaszę na *kopańce*, aby oddzielić za pomocą odpowiedniego ruchu plewy, pył, śmiecie, lżejsze od ziarna.

oparzelisko, *oparcysko* – miejsce na rzekach i trzęsawicach, słabo zamarzające w zimie.

opaśnica – taśma, pasek przyszyty do zawiązania spódnicy, przyjaciółki²⁷⁷, fartucha, czyli zapaski w stanie, tj. pasie człowieka. Opaśnica zatem jest częścią w ubiorach niewiast, lubo i w spodniach tych mężczyzn, którzy nie używali rzemiennych oddzielnych pasków; istniały także *opaśnice*.

opatry, *ogłędziny* – bywają w domu kawalera lub rodziców panny po oświadczeniach; stąd mówią: *jechać lub iść na opatry*, *na ogłędy*.

opijać wiśnie – gdy wróble objadają wiśnie na drzewach, lud mówi, że opijają. Wiśnia jest od wieków upowszechnionym drzewem owocowym przy chatach ludu w tych stronach.

opłotki – wąska droga, wygradzona płotami w wiosce lub za wioską.

opół, 1. mn. *opoły* – boki kłoca pozostałe po wytarciu na deski.

opynić się – zatrzymać się na dłużej z powodu jakiejś okoliczności.

opynisko – ochrona, przytulisko.

orcyk – przy szteltwadze są dwa orczyki u wozu. U niewodu są także dwa orczyki przy *skrzydłach*.

orel – flis nad Narwią, wyraz flis jest tu nieznanym, tylko *orel*, w 1. mn. *oreli*, np. *płyną oreli*.

orędzie – wiadomość, ogłoszenie, *jechać z orędziem* – z odpowiedzią, z oznajmieniem.

oset – 1) nazwa rośliny wodnej narwiańskiej²⁷⁸, lubianej bardzo przez trzodę chlewną. 2) chwast polny, kolczasty²⁷⁹.

osękiel – koniec osi, w którym jest otwór na *lonek*; mówią więc: „zawadził *osękiem*, złamał *osękiel*”.

osiedliny – nowosiedliny.

*osiniak*²⁸⁰ – rodzaj grzyba i młody las osikowy.

oskoła – sok brzozy, wyciekający na wiosnę z miejsc zaciętych na drzewie. Stąd i stara nazwa tego soku, bo *oskołok* u Rusinów znaczy odcinek.

osmorgnać, osmorgiwać, osmorgać – osmorgnać liście z gałązki, kwiaty z łodyg, gałązki od pnia itp.

osobisty – okazały, tęgi.

ostać, ostawać – zostać, zostawać; *ostający* – zostając, np. „Marysia zachorowała *ostający* na służbie”, tj. gdy służyła.

ostrówek – gaj, zarośla nad brzegiem rzeki.

osuch, osusek – rodzaj suchego, cienkiego, kolistego ciasta.

ościgowiny – *pacesie*, pakule, zgrzebie, wyczesane z włókna konopnego.

ościuga – ostra plewa ze zboża, a zwłaszcza jęczmienna.

ośmiorak, osmak – dom z ośmiu mieszkaniami dla parobków i służby. O jednym ośmioraku mówią często w 1. mn., np. *poseł do osmakow, ośmiorakow*.

ośnik, czyli *strug* – nóż bednarski z dwoma rączkami.

otajać, otajec, potajać – stopnieć.

otawa – drugi czyli jesienny sprzęt, pokos trawy na łąkach, inaczej *potraw*.

otłukać len – z nasienia, za pomocą narzędzia drewnianego, w rodzaju kijanki do prania.

otos – wić brzozy, łącząca u wozu *osękiel*, czyli koniec osi z *hołobłą*. Dwa więc są otosy u każdego *pojedynka* (wozu jednokonnego).

otręt – abszmak, smak wstrętny, np. woda w studni miewa otręt od zdrębiny gnijącej. Ma z tym związek wyrażenie *trącić czymś*.

otręt – odbicie ciała na podszwie, a zwykle na pięcie u boso chodzących, cierpienie bolesne i dość długo ciągnące się.

otumanić, tuman na kogo puścić – w przesądach ludu możność omamienia czyjegoś wzroku.

obwarzana kasa, czyli *zelazna*, robi się z gryki, którą gotuje się w grapie²⁸¹ lub kociołku, aby przy mieleniu łuska łatwo odstała i jądro wyszło w całości.

owiecy – owczy, np. *owiecy gnoj*.

owskiannik – w jednej starej zagadce ludowej konie nazwane są *owskiannikami*. Trzeba wiedzieć, że owies jest prawdopodobnie najdawniejszym zbożem, uprawianym w Polsce.

oziemek – zagon; „orać w oziemek” – orać w zagon, czyli orać raz ostatni do siewu zboża (w sierpniu i wrześnie), stąd przysłowie:

„Na święty Wawrzyniec (10 sierpnia)²⁸²

cas orać w oziemiec”.

ozuć, ozuwać, wzuć – obuć, włożyć na nogę obuwie.

pacesie – przy czesaniu lnu na ręcznej szczotce wyczesują się *pacesie*, z których przędą grubsze nici i wyrabiają z nich *paceśninę*. Czesząc len, *pacesie* zbierają się ze szczotki.

pachać – wachać.

pachołki – w kołowrotku dwa słupki, osadzone pionowo w *stołku*, między *pachołkami* na grubym drucie osadzone są *siery*, *szpulka* i *stryczka*.

padać się – pękać, odpadać, ciało lub skóra pada się, czyli psuje, pęka, odpada wskutek ran, chorób, odleżenia.

*padalec*²⁸³ – gatunek żmii pospolitej, najmniejszy.

paklepie – pakule, czyli to, co odchodzi przy *klepaniu* konopi, a nawet lnu. Z paklepi, jako niezdatnych do żadnej przędzy, kręcą tylko postronki do uwiązywania bydła.

pakule, pakule, paklepie – kłaki wyczesane ze lnu i konopi, z których przędą najgrubsze nici i wyrabiają *zgrzebninę* na wory, a dawniej i na portki.

palec – ząb drewniany u koła w manieżu lub młynie, zwykle z drzewa grabowego.

palma – wić, czyli różga wierzbową, malinową, niekiedy porzeczkową, uciętą podczas wielkiego postu i włożoną do wody. Gdy się rozwinie, ustrojona wstążkami, nazywa się *palumą* i niesioną jest z każdego domu do kościoła w *kwietnią*, czyli *palmową* niedzielą dla poświęcenia.

- pałak* – pręt, kij wygięty w łuk, czyli w kabłak. W kłomli rybackiej jest pałak.
- pałuba* – buda na bryce lub saniach; bywała widać robiona z łuku lipowego.
- pampuch* – rodzaj ciasta z mąki pszennej, czyli pączków smażonych w zapusty na szmalcu wieprzowym, a w czasie postu na oleju lnianym.
- panowanie* – władanie majątkiem, dziedziczenie, np. dziękując za co, mówią niekiedy: *niech panu Bóg da długie panowanie*.
- paprochy* – okruchy z siana.
- paproć* – nazwa rośliny wodnej w Narwi.
- paprzyca, pamprzyca* – poziome pod kamieniem młyńskim żelazo, w którym obraca się wrzeciono, czyli pionowy żelazny czop, stanowiący oś kamienia.
- par* – parność, gorące, duszne powietrze.
- parch*²⁸⁴ – roślina pasożytna, zwłaszcza na lnie.
- parcianki* – portki, spodnie z grubego płótna lnianego. Dawniej zwykle parcianki były z konopniny.
- parowa* – miejsce grząskie, do przejechania. U Serbów *para*.
- parzykrupa* – nieumiejętny kucharz lub prosta kucharka, która umie tylko kaszę ugotować.
- pas* – tratwa drzewa kłocowego spławianego po Narwi i Supraśli²⁸⁵, złożona z kilku lub kilkunastu przęsł, a każde przęsło z kilku kłoców czyli kłód. Do Tykocina mogą iść tylko wąskie pasy.
- paskudnik*²⁸⁶ – nazwa choroby bydła, leczonej przez zabobonne *zdejmowanie paskudnika*, rodzaj operacji na oku.
- pastka* – pułapka na myszy.
- pasturka* – pasterka, mała dziewczyna pasąca gęsi, owce itd.
- pastusenie, lada pastusenie* – byle pastuszek, nazwa mniej zdrobniała od pastuszątko, do dzieci pasących bywa stosowana.
- paśnia* – pole orne, wyraz rzadko używany.
- paśnik* – pastewnik.
- patla* – petla, 1. mn. patii, np. u chobotni rybackiej są *dwie patli*, a nie patie.
- patroch* – drobny mak wysypujący się, czyli patroszący się, z makówek.
- patrzający dostajuje* – dojrzewa w oczach, szybko, np. *zyto patrzający dostajuje się, dośpiewa*, w gorące lato przed żniwami.
- paw*, 1. mn. *pawy* – paw, pawie.
- pawin wieniec* – wieniec dziewiczy z piór pawich, wyraz ze starej pieśni ludowej w okręgu tykocińskim, *i uwita pawin wieniec*.
- paza* – nut, podłużne wyzłobienie, szeroka szpara, np. wzdłuż *łatki*.
- pazucha* – zanadrze, czyli przestrzeń na piersiach pod kożuchem lub inną suknią. Stąd mówią: „scho-
waj rękę za *pazuchę*”, „przyjmij do *pazuchi*”.
- pedy* lub *nosidla* – drążek do noszenia wody wiadrami na ramionach.
- perzówka* – trawa perzu²⁸⁷; bywa w złych gospodarstwach tak bujna i gęsta na ugorach, że się owce na niej szkodliwie przejadają.
- pęc* – zbiorowa nazwa pączków wiosennych na drzewach owocowych; mówią np. *pęc pomarz*, czyli pączki zmarzły, *pęc rozkściewa*, gdy pączki kwiatowe rozwijają się.
- pęk* – miejsce największej średnicy, czyli szerokości jakiegoś naczynia, stąd mówią: *garnek pękaty*.
- piąciu* – pięciu, np. *posło pięciu ludzi do lasa*.
- piątro* – piętro, *posed na piętro*, tj. na piętro.
- piechowisko* – drążek drewniany, na którym osadzona jest oś rybacka.
- piechtą iść* – tj. pieszo.
- piechtami* – gdy idzie kilka osób.
- piecora* – głębina w rzece, bywająca zwykle przy zakrętach pod buchtą.
- piecura* – jamurka²⁸⁸ przy kominie na popiół i żar.
- piecysko* – nazwa miejsca, gdzie stoją piece, kominy, piekarniki i szczątki tychże w domu spalonym lub rozebranym.

- Pielek*²⁸⁹ – nazwisko psa.
- pierscieniec* – złociste *pierscienice* (pieśń).
- pierscionek* – otwór zewnętrzny kiszki odchodowej.
- pierso* – po raz pierwszy, np. *pierso widzę, pierso slysę* czyli widzę, slysę po raz pierwszy.
- piersyna, pierwina* – raz pierwszy, np. *abo mnie to piersyna jechać do Warszawy*.
- pierwiastka* – krowa raz pierwszy zacielona, z pierwszym cielęciem; kobieta w pierwszej ciąży, przy pierwszym połogu.
- pierospy* – początek nocy, czas pomiędzy wieczorem a północą, pierwsze godziny snu.
- piestunka* – niedorośła dziewczyna, niańcząca małe dzieci.
- pieśnia* – drąg z ostrzem żelaznym, łom.
- Pietr, Piętrz* – mówią: „mój Pietrze – zapytaj się Pietra – napędzić mu pietrka” (czyli strachu). Jan Kochanowski pisze: „pytam cię Pietrze”.
- pilch*²⁹⁰ – gatunek dużej myszy; po rosyjsku *połch*.
- pion* – instrument używany przez mularzy. W starym liście kasztelana Opackiego²⁹¹ z okolic tykocińskich w wieku XVIII czytamy: „Jan mularz, zapomniał w domu swoim *piona*”.
- piska* – pisanka wielkanocna, jajko *upisane, pisane*. Piszą rozpuszczonym woskiem i łebkiem szpilki osadzonej w drewniku lub tzw. żelazkiem, po tym gotują w farbie. Desenie mają swe nazwy; są więc *gałązki, drabinki, wietracki* itp.
- pitny miód* – miód sycony, czyli napój z miodu i chmielu; bywa dwójniak (mocniejszy) lub trójniak (słabszy). Pitny jest przeciwstawieniem przasnego.
- piwny garniec*, czyli *warszawski*, jest połową garnca *zbożnego*²⁹².
- pizus* – golec, człowiek nagi.
- plachanina* – pluchota, chlapanina, pluta.
- pleć, piołę, piołtem, będę pioł, pielemy, pielliśmy, będziemy pielli, pielenie, opięlanie, wypiętać, opiętać, cys-ta len juz opięlli? kiedy będzieta pielli? Przepiętać* – wrywać zielsko co większe; *niedopieć, niedopiętać* itd.
- plecha* – przestrzeń pusta wśród zboża zasianego, wśród włosów na głowie.
- plesyc*, gdy kołek, trzonek lub gwóźdź drewniany przy pobijaniu rozmiądzy się na drobne włókna, czyli *rozplesy*.
- plita* – płyta, tafla kamienna. Na Żmujdzi²⁹³ *plita* oznacza cegłę (ob. Birze Tyszkiewicza²⁹⁴).
- pluder* Szwab, Niemiec²⁹⁵; w tym znaczeniu używa i Pasek.
- placki* – paroksyzm płaczu u dzieci; wierzą, iż można dziecku „narzucić placki”, czyli zadać.
- plascucha* – nazwa pewnego rodzaju zielska ogrodowego.
- plaskonos*²⁹⁶ – gatunek dzikiej kaczki nad Narwią.
- plochać się* – zląknąć się, przelęknąć, spłoszyć się.
- plata* – płaca, zapłata.
- plóska* (od płosa) – wydłużona działka pola. W opisach dóbr Czarnolas²⁹⁷ (w guberni radomskiej²⁹⁸) z roku 1608 czytamy: *plóska jedna, którą kucharz ma*, i dalej: *od miedze Kwietniowej płosy* (Kwiecień, nazwa chłopa).
- plóskun* – osobnik męski rośliny konopnej, po rosyjsku *poskoń*.
- pociąg, podciąg* – długa, niegruba belka pod krokiewiami leżąca na stojakach, czyli stolcach, które także stoją na innym podciągu.
- poćma* (tj. pódźma) – pójdźmy, od pójść.
- podalose* – do niczego nie zdało się, na nic, licha warte.
- podbiał*²⁹⁹ – nazwa rośliny z liściem od spodu białawym, której odwar dają pić *dychawicznym*.
- podbiwka* – podszewka w każdej odzieży.
- podchodzić* – gdy ciasto chlebowe w dzieży rośnie, mówią, że *podchodzi*.
- poddenki* – barłóg i podściąg z dna zasięku w stodole lub spod sterty zboża.
- podcos* – u sochy podlaskiej postronek, wiążący podpałek z rogaczem; także nazwa pewnej rośliny.
- podcos* – potrawa przyrządzana z kaszy, razem z brukwianką, czyli naciną młodej brukwi.

podelga – dwie deseczki u spodu kołowrotka, które prządka naciskając nogą, porusza za pośrednictwem *sucki* kolbę u kółka, gdy przędzie. *Podelga* u wozu łączy przy osadzie dyszla końce szniców.

poderty, rozderty, obderty, przyderty – podarty. Konstanty Tyszkiewicz notuje, iż w Illirii³⁰⁰ koło Triestu³⁰¹ lud nazywa ruiny zamku *poderty grad*.

podeswa – podeszew u butów, trzewików i ciżem, z grubej skóry.

podeświca – cienka podeszew, w środku przszyta, czyli wewnętrzna.

podgalać drzewo – podcinać od dołu gałęzie drzewa rosnącego.

podgrob – sieć z bardzo wielkimi okami, stanowiąca część *drygubicy*, w której znajduje się druga siatka bardzo gęsta. Gdy ryba uderzy w tę gęstą siatkę, przewleka ją przez oko *podgrobu* i wywikłać się już nie może.

*podlenek*³⁰² – nazwa rośliny.

podle, w podle – obok.

podły, podlejsy – w znaczeniu niższości gatunkowej, a nie moralnej, np. *podły grunt, podlejsy owies*, czyli gorszy. Stanisław Oświęcim³⁰³ pisze: iż król Władysław IV³⁰⁴ „do piersi swoich przycisnął moją podłą głowę”³⁰⁵, znaczy nie *podłą* moralnie, ale niższego stanu.

pod noski – podzelowanie u obuwia, np. *siewc dał podnoski*.

na *podobę* – na podobieństwo.

podój, podoj ranny, południejszy lub wieczorny – udój mleka.

podorędziu, napodorędziu mieć kogo, co lub być – pod ręką na pogotowiu. Jan Kochanowski używa wyrazu *dorędziu*³⁰⁶.

podpatek – żelazna część sochy podlaskiej do umocowania *sochy z grądzielą*.

podpałka r. ż. – suche wiórki, łuczywo do rozniecenia ognia.

podpłomyk na Mazowszu łomżyńskim oznaczał mały, płaski placek, posypany solą i cebulą, robiony z ciasta chlebowego i wypiekany na węglach przed wsadzeniem chleba do pieca. Na Podlasiu tykocińskim podobny przysmak zwano *wychopień*.

*podróżnik*³⁰⁷ – dzika cykorja, rosnąca często przy drogach i stąd tak zwana, a używana przez lud do lekarstw.

podrywka – siatka rybacka kwadratowa, zawieszona u dwu krzyżujących się kabłków.

podrzeźniać – przedrzeźniać, parodiować kogoś.

podrzutka – pierwsza orka, zwykle dość płytka, inaczej zwana podorywką.

podściat, podścielka – ściółka pod dobytek.

podsitkowy chleb – chleb z mąki razowej podsianej, czyli przez sito *przetoconej*.

podwiga – spódnica fałdowana niewieścia. Podobno dawniej oznaczała i zawój niewieści na głowę, ale lud o tym nic nie wie, tylko starzy nazywają tak spódnicę, czyli *kieckę, przyjaciółkę*.

pogan – poganin, w l. mn. *pogany*.

pojedynek – wóz jednokonny, bez dyszla, tylko z hołoblami i duhą³⁰⁸.

pokacie – miejsce poczesne za stołem w rogu izby, gdzie w wigilię Bożego Narodzenia stawiają na ławie potrawę *kucię*. Gościa sadzają starzy na *pokáciu*.

pokłon – przydatek do paszy, przyniesiony krowie podczas dojenja, *iść do krowy z pokłonem*.

po kolędzie jeździć. Organista przed Bożym Narodzeniem jeździ z opłatkami po kolędzie do wszystkich parafian, od których otrzymuje w zamian len, grzyby, owoce suszone itd. Proboszcz nawiedza po kolędzie parafian swoich po świętach Bożego-Narodzenia i Nowego Roku.

pokomorne, siedzieć u kogo *na pokomornym* – najmować izdebkę w cudzym domu.

pokraka – potwór, niezgraba.

polica, pólica – półka robiona dawniej z drzewa na *pół* rozłupanego.

polka – owca prosta, polska, krajowa, z grubą wełną, dwa razy do roku strzyżona.

poludzki – należyty, porządny, dobry, taki, jaki być powinien u ludzi, np. ubiór, dom, zaprząg poludzki.

polwy – błonia i łąki nadrzeczne, latem suche, a wiosną ulegające zalewom, nad Narwią w okolicy Łomży.

połagodzić kogoś – ująć, zjednać sobie kogoś, uczynić go powolnym.

- połyczna* – drzewo rozarte piłą wzdłuż kłoca na dwie połowy.
- połsubek, półsalopek* – zarzucony ubiór mieszczanek, okrycie futerkiem podbite i obramowane, bez rękawów lub ze ślepyimi rękawami.
- południejsy* – południowy; np. *udój południejsy*, czyli mleko udojone w południe.
- połudzień* – godzina 12-ta w południe. Nestor pisze: „ot w’stoka i do połudeńja”³⁰⁹.
- pomacku* – omackiem, macając w ciemnicy.
- pomagiwać* – pomagać komu w jakiej pracy w pewnych odstępach czasu, sł. częstotliwe.
- pomiotła* v. *pomiotło* – miotła na długim kiju do wymiatania piekarnika, tj. pieca chlebowego.
- pomorek* – pomór epidemiczny, zwłaszcza na bydło. We wsi Złotorii, droga w polu na stary grzebalnik z czasów powietrza, zowie się dotąd *pomorkową drożką*.
- pomorkowa krosta* – karbunkuł, czarna krosta.
- pomorsyczna* – mgła niska nad ziemią, która w mniemaniu ludu od morza przychodzi.
- pomrzeć* – umrzeć, stąd *pomer* – umarł, *pomerła* – umarła, np. *dziadek moj dawno juz pomer*.
- pomost* – podłoga drewniana; w pieśniach starych ludu chata *na pomoście* jest oznaką zamożności domu.
- pomówić kogo o co* – posądzić, że coś popełnił.
- pomowisko* – posądzenie zwykle niesłuszne.
- pomsta* nie ma znaczenia zemsty, ale oznacza zniszczenie czegoś, zburzenie.
- pomstować* – przeklinać, wzywać pomsty.
- pomyślenie* – podejrzenie, mieć na kogo pomyślenie, czyli podejrzewać o co.
- poniemusem, poniewolnie* – przymusowo, gwałtem.
- ponikły stok* – nazwa pewnego źródła o 3 mile od Tykocina³¹⁰. W okolicach Krakowa każde źródło nazywa lud ponikiem.
- poniknąć* – zniknąć, skryć się.
- ponozy* – części krosien domowych; dwie *ponozy* są w każdym krosnach.
- popielnik* – miejsce w lasach, gdzie drzewo na popiół i potaż wypalano.
- popław, popławne siano* – tj. siano z łąk polnych, a nie nadrzecznych i błotnych, inaczej siano grodziowe, czyli łądowe, a nie *bielne*, tj. błotne.
- popodłądziu* – przy brzegu, np. płynąć *popodłądziu*, czyli blisko brzegu.
- popsujko* – tak nazywają krawców wiejskich, Żydów³¹¹, a u niektórych stało się to ich stałym przydomkiem.
- poranić się* – pospieszyć się, wcześniej coś dokonać, uprzedzić.
- poręczny* – człowiek mający szczęśliwą rękę do sprzedaży; *nieporęczny* – mający nieszczęśliwą, od którego kupno przynosi straty.
- na porodzie* – nigdy jako żywo, nigdy w życiu, np. *nie byłem pijany na porodzie*, czyli nigdy w życiu, od czasu mego urodzenia.
- port* – przystań, przytulisko, w ogólnym znaczeniu; np. złodzieje mają w tej karczmie *dobry port*.
- porusny* – lubiący coś ukraść, na małą skalę złodziej domowy.
- porzanny* – porządny.
- pościatka* – pościel. Kurpie na Mazowszu *pościatką* nazywają płachtę wełnianą domowej roboty (w kolorowe kraty lub pasy), służącą do nakrywania łóżek lub noszoną jako *rańtuch* w porze zimowej i jesiennej przez kobiety.
- posiadło* – siedlisko, zamieszkanie z rodziną; nie oznacza prawa dziedzictwa, ale stałe użytkowanie z siedziby.
- pośladek* – zadek. Rej³¹² pisze: „Owe choboty (buty z cholewami szerokimi), co się w nich *pośladek* jako korzec widzi”³¹³.
- pośle* – po, później, potem.
- posłuchmienny* – posłuszny, uległy.
- posły* – te pszczoły, które w czasie wyrojenia lecą szukać nowego siedliska dla młodego roju.

pośpiąć, niepośpiąć – podążyć, nie podążyć, zdążyć, nie zdążyć, np. *jeszcze pośpijemy* – *jeszcze zdążymy*.

pospółstwo – pospolite ruszenie na wojnę.

*pośrednik*³¹⁴ – nazwa ziela, zwykle na miedzach rosnącego, które mają czarownice dawać krowom dla odebrania im mleka.

postać – podczas żniwa przodowanie najlepszej żniwiarki wszystkim innym. Mówią: *być na postaci, stać na postaci* czyli przodować, przewodniczyć żniwiarzom na zagonie przez całe żniwa.

postatnica – przodownica, dziewucha, która żnie zboże najlepiej, zajmuje pierwszy zagon z prawej strony w szeregu żniwiarzy i przez całe żniwa im przewodniczy, czyli jest na postaci, a w dożynki niesie wieniec gospodarzowi i otrzymuje nagrodę.

postaw – w tkactwie wiejskim znaczy *osnowę*, czyli w płótnie przędzę podłużną, w przeciwstawieniu do poprzecznej, zwanej *wątkiem*. Postaw więc krzyżuje się z *wątkiem*. Te nici i przędziwo podłużne zowią zwykle przed utkaniem *osnową*, a dopiero po wytkaniu *postawem*.

poświętne, poświęćne – obejście kościelne, miejscowość plebani, probostwa i kościoła.

potacać płótno, chusty, czyli *zolić*, tj. nalewać brudną bieliznę w *trynogu* ukropem przed wypraniem. Zalanie takie robią po kilka razy, stąd mówią: *który potak?*

potacka inaczej *trynog* – naczynie duże, drewniane z klepek na trzech nogach, z dziurą i szpuntem we dnie, do zaparzania czyli „*potacania* chust” podczas prania, co dopełnia się przez zalewanie ukropem.

potackowe piwo – piwo domowej roboty, nazywane tak od naczynia, zwanego trynogiem lub *potaczką*, w którym robiono to piwo.

potajkiem – potajemnie, cichaczem, skrycie.

poterać – sponiewierać.

na potrzęs – mierzwienie pola po zasianiu przez potrząśnięcie nawozem.

potrzeb, swoja potrzeb, r. ż. – potrzeba domowa, np. „okrasa na swoją potrzeb”.

potykiel – spódnica, kiecka, podwika, przyjaciółka.

powatki lub bałabuchi v. pampuchi – ciasto pszenne zapustne. Walek z ciasta drożdżowego kraje się na kawałki (*powatki*), które pieką się w piecu, potem na przetaku³¹⁵ parzą ukropem, w garnku polewają topioną słoniną i wstawiają do pieca.

powerek – drażek, kij do przesadzania przez ucha w cebrze i noszenia wody, mleka itp.

powodek – krótki lejc z postronka lub rzemienny do prowadzenia, czyli powodowania konia.

powrósto – pas ze słomy skręcony.

powtór – gdy kłoc, czyli kłoda drzewa, przepiłuje się poprzecznie na dwie połowy, to „młodszy koniec”, czyli od wierzchołka, zowie się *powtórem*, a „starszy” *odziomem*.

pozęty – zżęty, wyżęty, np. zagon *pozęty*, na którym zboże już zżęto.

pozorzysty – okazały, tęgi.

pozwolenstwo, pozwolenstwo – pozwolenie, dozwolenie.

pozuć, pozuwać – nasadzać, nabijać dzwona na *śprychy*, którymi *piasta* już została napierzona.

pólcizemki – obuwie skórzane niewiast, pośredniej wysokości między ciżemkami, czyli ciżmami (sznurowane z cholewkami), a trzewikami (obuwie płytke bez cholewek).

półcy – póki, dopóki.

półko – dopóki, dopokąd.

półćwiartek – pół ćwierci korca, tj. 4 garnce, np. *sprzedał tyło półćwiartek zyta na targu*.

półkopek – pół kopy, czyli 30.

półłokciówka – mot³¹⁶ przędzy niekręconej, do krosien, zawierający 30 do 50 pasem, każde po 20 do 40 nici. Półłokciówkę zowią także przędzionem. Nazwa „przędziono” była w języku staropolskim powszechną.

półodwieczarz, na odwiecorku – nad wieczorem, tj. w połowie czasu między południem i zachodem słońca.

półpanek – posiadacz kilku włók ziemi, człowiek pośredniej zamożności między zagrodowcem a panem folwarcznym.

- półtorak* – kilkunastokibowy zagon u drobnej szlachty.
- półzytek* – półdupek, np. *zbiłem sobie prawy półzytek*; *rzyć* w starej polszczyźnie: zadek.
- praśny, praśny miód – miód niesycony, w plastrach lub patoka, tj. surowy, niegotowany.
- praśport* – paszport.
- praworny* – wygadany, cięty, przytomny, biegły w prawie.
- prątek* inaczej *spingiel* – pręcik drewniany lub drucik około 5-ciu cali długi w *czótniku* tkackim; na prątek ten nasadza się cewka z nawitą przędzą.
- probant* – doświadczony, człowiek, który wypróbował wiele rzeczy.
- prosony chleb*, chodźć *po prosonym* chlebie – po żebraniu, prosić chleba u innych.
- prowoz* – powróż, postronek.
- próżyć, upróżyć, napróżyć, na prózkę uwarzyć* – ugotować groch *próżony*, czyli do jedzenia na sucho, bez polewki. *Prożyć gorzałką* – ugotować wódkę z miodem na krupnik, czyli uprzyżyć z niej napitek.
- prysk* – żar, popiół gorący, w którym przechowywano zarzewie z dnia na dzień; także nazwa piasku sypkiego na polu, który od promieni słonecznych latem rozgrzewa się do gorąca.
- na przebiegi* biegnąć, cwałować, tj. usiłować krótszą drogą, z boku lub manowcami ukośnie przebiec komu drogę.
- przebrać rękę* – sforsować pracą przy żniwie sierpem lub kosą, tak, że przez dni kilka do pracy jest niezdatną.
- przechodni zwierz* – zwierzyna przechodząca, która nie przebywa stale w danej miejscowości.
- na *przechód iść* – *za potrzebą*; pierwszego wyrażenia używa Pasek.
- przecyc* – nie pozwalać, zabraniać, np. *ocięć zaprzecyc synowi zeniacki*, czyli nie pozwolił żenić się.
- przećko, naprzećko* – przeciwko, naprzeciwno, np. *postaw stół przećko drzwi, Jan nic nie znacy naprzećko Piotra*.
- przede-wroty* – w miejscu przed wrotami, np. *stoi wóz, leży pień przede-wroty*. Gdy jednak mówi się: *przyjdź, przybądź*, to nie przede wroty, ale przed wrota lub pod wrota.
- przede-żniwy* – w czasie parotygodniowym przed żniwami.
- przegięcina* – wklęśła część stopy ludzkiej w połowie długości między piętą i palcami, gdzie się stopa ta pod spodem przegina.
- przegon* – głęboka bruzda poprzeczna lub ukośna, w kierunku spadku dla ścieku wody.
- przejdziświat, obieżyświat, pędziwiatr* – włóczęga, latawiec, *talafus*.
- przekinąć się w co* – przemieniać się, np. *ciort może przekinąć się w carnego psa*.
- przełaz* – ławeczka poprzeczna w płocie do przełazenia, zwykle w połowie wysokości płotu.
- przemocysty rok* – dżdżysty, mokry.
- przedziona* – nici snute na krosna, półłokciówka złożona z pewnej liczby pasem (ob. półłokciówka).
- pod przepadkiem* – warunek pospolity w umowach, np. *dał mu grunt w zastaw pod przepadkiem*, to znaczy, że w razie nieoddania pieniędzy na termin, grunt przejdzie na własność wierzyciela, czyli przepada.
- przepęksyczna* – grunt, na którym rośnie bujnie słoma i nacina, ale nie ziarno.
- przepiórka* – kępka żyta, zostawiana przy dożynkach na polu *dla przepiórki*, gwoli starożytnego zwyczaju.
- przepowiadka* – powiadka, legenda, anegdota; *taka jest o tym przepowiadka u ludzi*.
- przepowiedać* – oznacza nie tylko wróżyć na przyszłość, ale i opowiadać jakąś opowieść, podanie, legendę, dykteryjkę, czyli powtarzać to, co się od innych słyszało, ob. *przepowiadka*.
- przesmyk* – którądy zwierzyna zwykle przechodzi. Na takich przesmykach zastawiano niegdyś sieci łowieckie.
- przestęp*³¹⁷ – nazwa rośliny, zwanej inaczej *uśpiwrzodem* lub *śpiwrzodem*.
- przesypać* – drewniany budynek przebudować ze starego drzewa na nowo. Wincenty Pol³¹⁸ pisze: „ilekroć tylko młyn był przesypany”³¹⁹. *Przesypać statek* – przerobić na nowo naczynie z klepek.
- przewiedzieć się, przewiadować* – wypytywać.
- przezwisło, przydomek* – nazwisko rodowe.
- prześpieczeństwo, prześpiecnie, prześpiecny* – bezpieczeństwo itp.

- prześpieg* – wszystkowiedz, ciekawiec. Wysłać *na prześpiegi* – na zwiady, dla zasięgnięcia języka.
- prześlica* – deska osadzona pionowo w stołku kołowrotka, do przywiązania kądzieli służąca. Gdy nie znano jeszcze kołowrotków, to do przedzenia służyła tylkoześlica i wrzecziono.
- przód* – przednie koła z osią, dyszlem i *śnicami*.
- przychluścić dach*, czyli ułożyć na stropie dachu gałęzie powiązane zamiast *koźlin*. Gałąź zowie się *chlustą*, zwykle brzożowa.
- przydomek* – nazwisko rodowe, sukcesyjnie przechodzące z ojca na syna.
- przyjaciółka* – długi za kolana tołubek sukieny do stanu, gładki z przodu, fałdowany z tyłu, ubiór niewieści, dawniej zwykle granatowy.
- przylaska*³²⁰ – pierwiosnek (kwiatek wiosenny)³²¹.
- przyodziewek* – cała odzież; mówią: *zgodzony za przyodziewek i wikt*, tj. bez zasług pieniężnych. We dworach godzi się służba na zasługi w pieniądzu i wikt lub ordynarię, a u ludu w miejsce pieniędzy *na przyodziewek i wikt*.
- przypiąć* – *wiersza*, zastawiana na raki i ryby, *przygina* się do dna w wodzie kijami.
- przypiecek* – szeroki cokół do siedzenia i grzania się przy piecu, w rodzaju przyźby.
- przypominek* – ogłoszenie z ambony na czyjaś prośbę, np. o przedmiocie zgubionym lub ukradzionym, *dać na przypominek* znaczy dać kilka groszy dziadowi, aby coś ogłosił ludowi przed kościołem.
- przyporządek* – przybór, narzędzie jakiegoś specjalne, np. przyporządki do robienia sieci, do łowienia zwierzyny, do tkactwa domowego, do nabiału itp.
- przyporzysko*, *pryporysko* – dobra przystań do czegoś, przytułek, schronisko, port dogodny, przyjazne miejsce; pochodzi od słowa: *przyprzeć*, *przywierać*.
- przysiudy* – taniec przysiadany, rodzaj kozaka przez dwu chłopców tańczony.
- przysklepek* – przedsiemek w piwnicy, poddasze nad piwnicą.
- przystawka* – w razie przepelnienia barci lub ula plastrami miodu wyjmują z otworu t. z.³²² *wzdłuż* i przymocowują skrzynkę, która zowie się przystawką, zalepiają szpary po bokach, aby pszczoły prowadziły dalszą robotę plastrów i miodu w tej *przystawce*.
- przyswitać* – przyswiecać, gdy mowa wyłącznie o ciałach niebieskich, np. *słonie* lub *słonko przyswitało na odwiecerzu* – słońce przyswiecało przed wieczorem, w porze podwieczorkowej.
- prztyworek* – wewnątrz skrzyni, przy boku, schowanie z wieczkiem do zamykania, czyli *prztywierania*, zwykle w połowie wysokości boku.
- przywłeroić* – przynęcić, znęcić, przyswoić, zwłaszcza zwierzę dzikie, aby przychodziło do ręki.
- pscyc*, *pscyc się* – świecić małym światełkiem; np. robaczek świętojański *pscyc się wiecorową porą w murawie*.
- psiakrew*, *psiajucha*, *psiadusa*, *psianoga*, *psiawiara*, *psiapara*, *psiaskóra*, *psiawetna*, *psieścierwo* – obelgi i nazwy pogardliwe, najpospolitsze u ludu.
- psianka* – owoc śliwki zwyrodniały lub za wcześnie opadły.
- psi-rumianek*³²³ – gatunek rumianku z większym kwiatem, nieużywany na lekarstwo.
- psygorek* – komórka na poddaszu, przy jednej stronie dachu, czyli przy górze.
- ptach* – ptak, zwłaszcza gdy mowa o dużym ptaku. U dawnych Egipcjan bóg światła zwał się *Ptah*³²⁴ i miał własną świątynię.
- ptaska* – ptaszek, ptaszyna.
- puca* – twarz tłustego dziecka.
- pultrynek* – poduszczyk do szpilek, igieł i robót kobiecych. Żeby była ciężką i służyła do przypięcia roboty, wkładano w środek *pultrynka* cegłę. Pultrynkiem zwano i skrzyneczkę z poduszczyką na wieku. Pasek przywiózł z Danii³²⁵ dla jednej panny *pultrynek na lipowe trzewiki*.
- pułap*, *połap* – powała, polepa, pomost nad izbą; pochodzi od *pulepa*, czyli pomost przykryty, polepiony gliną.
- purchawka*, *purchatka*, *bzdziuch*³²⁶ – bedłka kulista z pyłem nasiennym wewnątrz.
- pupki* – pączki kwiatowe na drzewach owocowych, wyraz rzadko używany, zwykle bowiem mówią pęc.

puślisko, 1. mn. *puśliska* – paski rzemienne, na których wiszą strzemiona u siodła lub terlicy.
pyskować – gadać dużo, złośliwie i hardo, wymyślać.

rabuśnik – rabuś, grabieżca, zwykle jednak używa się w znaczeniu żartobliwym.

raby – pstry, jarzębaty; w pieśni słyszymy; *hej wyleć, wyleć raby sokole* – *raba przepiórko*.

rady-gody – kiedy-niekiedy.

raić, naraić, zraić, wyraić, poraić, doraić – swatać, kojarzyć, nastęczyć.

raj, rajek rajko – swat weselny, dziewosłab.

rajtuzy – spodnie, hajdawery³²⁷, majtki.

ramiona, części krosien domowych, na wierzchu *staciw* przymocowane; także nazwa ciesielska przekątnych podpór pod *podciągami* przy *stojakach* v. stolcach.

ranniejsy – poranny, np. *podoj mleka ranniejsy*.

rataj – oracz, orzący. „Nie masz dziś w Polsce – jedno kupcy a rataje”³²⁸ (Jan Kochanowski).

rącki – dwa krótkie równoległe kołki, osadzone pochyło w stołku kołowrotka, między którymi na druczanej osi obraca się kółko z kolbą.

recuch – ciasto smażone, zapustne; zwykle używa się w 1. mn. *recuchi*.

redlić – orać w poprzek pierwszą orkę, czyli *podrzutkę, podorywkę*. Wyrazy: *redlić, redlanka, redlenie, redlony* pochodzą od *radło*, oznaczającego sochę o jednym sośniku do redlenia, dawniej powszechnie, dziś już rzadko używaną.

redy (rady) sobie nie dać, *nie dał redy* – nie podołał. Zwykle jednak w 1-ym przyp. mówią: *rada*.

redzić, poredzić, doredzić, odredzić – radzić.

refa, faja – człowiek cymbał, bałwan, gapa, gawron, niezgraba, ciemięga.

rency, ręcy – ręce, 1. ran. od ręka, np. *mam dwie ręcy* – lub *dwie rąc*.

rentowne mięso – wołowina, z wołu lub krowy.

redy – resztki odzieży, gałgany, szmaty.

rękawice, używane tylko w mrozy, szyją sobie z sukna lub mężczyźni robią drutami i *sydelkiem* z przędzy wełnianej. Niekiedy wymawiają *rękaice*.

repa – brzeg, wrąb, urwisko nadrzeczne, łacin. *ripa*.

robak – tak niektórzy nazywali wilka.

robiący – robiąc, np. „robiący w polu zmokłem”. Jest tu przysłowie: „Robiący zziął, jedzący spoić się”.

rochmanny – oswojony, obłaskawiony, *obrochmanić* – obłaskawić. Ostroróg³²⁹ w swoim *Zwierzyńcu* powiada, iż stróże znać powinni zwierza *rochmannie*, co Wrześniowski³³⁰ błędnie zrozumiał, tłumacząc na *płochą zwierzynę* (Ateneum, I, 310)³³¹. Na zwierzę wesołe i śmiałe przy ludziach, mówią że *rochmanne*.

rodzić – ojciec. Używa się zwłaszcza mówiąc z poszanowaniem o czyim ojcu.

rogac – u sochy podlaskiej do orania grądział z dwiema rękojęciami zwanymi *namulnicą* i *kulką*; na rogacz wykopują młodą sosnę, świerk lub osikę z dwoma korzeniami odpowiednich kierunków.

rogatka, rogatywka – czapka o czterech rogach, dawniej zwykle z sukna granatowego z siwym barankiem.

rogowe – porękawiczne, meklerne przy kupnie rogacizny, dawane na jarmarkach pośrednikom.

*rogoza*³³² – nazwa rośliny wodnej, pospolitej w Narwi.

rosić albo *rosować* len, tj. po wymoczeniu rozpostrzeć go na trawie, poddając go w ten sposób przez parę tygodni wpływowi rosy i deszczów.

rosować – gdy pszenica kwitnie, mówią zawsze że *rosuje*; o życie mówią częściej, że *plonuje*.

rośt – ruszt, pomost z drągów na belkach, nad chlewem, stajnią itd.

równianka – pęczek, bukiet kłosów żyta lub pszenicy, niesiony gospodarzowi przy dożynkach obok wieńca przez towarzyszkę przodownicy.

rozana kasa – listki kwiatu róży cukrowej usiekane na świeżo zagniatano z ciastem jajecznym, z którego robiono po dworach różaną kaszę³³³.

rozane paciorki – z listków kwiatu róży utłuczonych w żelaznym moździerzu przyrządzano z białkiem masę do wyrobu pachnących krzyżyków, serc i paciorków.

rozbuć się, rozzuć – zdjąć, zzuć obuwie ze swoich nóg.

rozcochnąć – rozedrzeć, rozczepić coś rosochatego, *odcochnąć* – np. gałąź od pnia, korę od drzewa.

rozczyna – rzadkie ciasto chlebowe, które gdy podrośnie lub podkiśnie, dosypuje się mąką dla gęstości.

rozepchać, podglądzić wieprzka, znaczy podkarmić na zielsku i warzywie chudźca, aby był zdatny na szynki.

rozeźłować się, rozsierdzić się – rozgniewać się.

rozgon – rozesłanie sług, koni, ludzi z domu lub gospodarstwa z powodu jakiejś okoliczności, wypadku, nagłej potrzeby.

rozgorącować się – rozpalić się; zły wyżeł *gorącuje* się na polowaniu, czyli traci zimną krew, cierpliwość.

rozkścieć się – rozkwitnąć, gdy mowa zwłaszcza o drzewach.

rozkurczenie – wygoda, swoboda w przestronnym mieszkaniu, gospodarstwie, np. *nie mamy tam żadnego rozkurczenia*.

roznamrać się – porozpinać odzież, nie pozapinać.

rozpołożenie w głowie mieć, tj. takt, rozwagę, roztropność,

w *rozrzut* orać, znaczy podorywać, robiąc brudę na środku zagona, czyli dwie połowy przyległych do siebie zagonów składać na jeden zagon.

rozsądek zrobić, znaczy rozsądzić; np. *wójt zrobił rozsądek między Janem i Pawłem* czyli rozsądził ich.

roztajać, otajać – stopić, roztopić, roztopnąć, gdy mowa o lodzie, śniegu i ziemi zmarzniętej.

roztaje – miejsce, w którym rozchodzą się drogi w różne strony.

roztoczyć obrus – zasłać stół obrusem; dawne bowiem obrusy domowej roboty ludu miały kształt dużych, długich ręczników zwijanych w walek, a nie składanych; zatem obrus nie rozkładał się, ale roztaczał.

rozychody – wydatki, koszta, rozchody.

rozbujać – rozwalić, rozrzucić, np. kopiec graniczny, kupę gnoju, kopę siana itp.

rozbujać się – rozpłakać się głośno, zawodzić płaczem żałośnie.

rozcapierzyć – rozczepierzyć, rozpostrzeć.

rozcmuchać – rozbudzić się, oprzytomnieć po śnie.

rozzuć się – zdjąć obuwie, rozbuć.

ruchać – ruszać; *nie ruch!* – nie ruszaj, nie dotykaj się tego.

ruchawka – wojna rewolucyjna.

rudawina – miejsce nizinne, zawierające pokład rudy żelaznej pod powierzchnią ziemi.

rumiany – używa się niekiedy w znaczeniu czerwonego koloru.

rumówka – ziemia zruszona, sypka, nasypała ręką ludzką, w przeciwstawieniu do ziemi nieruszanej.

rupić – niepokoić, w znaczeniu uczucia pobudzającego wewnętrznie do spełnienia jakiejś czynności, np. *rupiło mnie, abym czym prędzej to i to uczynił*.

*rurant*³³⁴ – gatunek największy *kulika* (kulona), ptaka błotnego nad Narwią.

rusak – duży, kuchenny, niezamykany nóż do mięsa i jarzyn.

rybacy – zajmować się rybołówstwem, żyć z rybołówstwa.

rycan – wąska, a gruba deska na osi u wozu, w której umocowane są kłonicie.

rydelek – daszek u czapki, kozerek.

rydzy – rudy, barwy rydzowej, np. *rydzy piasek, rydzak*.

rynka – tygielk gliniany na trzech nóżkach do skwarzenia słoniny. W miarę zaprowadzania kuchni angielskich³³⁵ tygielki wychodzą z użycia.

rypać – biec, iść z pośpiechem; *rypaj do miasta*.

rysica – prostaczka, prościucha, opryskliwa sługa, niewiasta.

r-zany – rżany, żytni, z mąki żytniej „chleb rżany”.

rzečka, rečka – rzodkiewka.

rzep – kolczaste nasienie ostu, chwytające się odzieży ludzi i sierści zwierząt.

rzezucha – gatunek trawy błotnej, której ostrym liściem można skaleczyć ciało jak nożem.

rzygawica – piasek mialki w obfitym źródle studziennym, który, napływając z wodą, utrudnia kopanie studni.

r-zysko – rzyisko, ściernisko, pole po zżęciu zboża.

sad, sadek, sadecek, sadeniek – ogród owocowy, bo *ogrodem* nazywają warzywnik.

sadowy – szczepiony, np. grusza sadowa, jabłoń sadowa, oznacza drzewo zaszczone, a nie dzikie czyli nieszczone; *sadowy* – ogrodnik.

sadz – skrzynia drewniana z dziurami, zwykle w środku szersza, w końcach, wąska, służąca do przechowywania ryb żywych wywodzie.

sadz – szron, para powietrzna, skrzystalizowana zimą na drzewach.

safarnia – głęboka skrzynia z przegrodami lub szafa z wielkimi szufladami na krupy, mąki, poślad, zboże, w sieni, spiżarni lub lamusie stawiana.

sagan – duże miedziane naczynie do gotowania. Po litewsku *segti, segu* – gotować.

sagatys – płótno barwy *siemionatej*, czyli popielatej.

salej, sialej, sialeniec – blekot, roślina z nasieniem szkodliwych własności.

sahwija, sołowija – szalwia³³⁶, używana jako lekarstwo na kaszel i ból gardła.

samociązki – maleńkie sanki, ciągnane przez ludzi, a nie konie.

samodział – sukno z wełny w domu przędzionej i w domu tkane.

sanioma jechać – saniami.

sanki – obojczyk u gęsi i kaczki jako podobny do sanek, zaś u kury zowie się widełkami, bo podobniejszy do wideł.

sapor – sos, podlewa.

sapertas – sos do kartofli, z włoszczyzny i pieprzu przyrządzony.

sar, a niekiedy *sor* – warstwa, podkład; woda szorując tworzy szary, czyli szury, tj. warstwy.

*saraniec*³³⁷ – kwiat z dawna upowszechniony w ogródkach ludu wiejskiego nad Narwią.

sąsiek – zasiek, klatka na zboże w stodole. W małych stodółkach zwykle bywa jedno klepisko w środku i po bokach dwa sąsieki.

sawina – nazwa rośliny, której używają dziewczki brzemiennie dla pozbycia się płodu; botanicznie *juni-perus sabina*³³⁸.

scadra, zadra – trzaska³³⁹ odszczepiona.

scebel w drabinie; 1. mn. *scebli*, robią je zwykle z leszczyzny, a najmocniejsze są jałowcowe.

scekun, brzechun – gębacz, krzykacz, pyskacz.

scepki – łatwo dający się szczepać³⁴⁰, bystry w szczepaniu, np. *dąb scepki*, w przeciwstawieniu do *krętego* czyli nie łupliwego, *niescepkiego*, zawilego.

scerak do roboty – ochoczy i wytrwały w pracy.

scerny – szczery, prawdziwy, np. *scerny piach* – sam piasek.

scubeć, scubta, scubetka – szczypta czegoś, np. *scubeć soli*, maku itp.

scubeł, scubetek – szczupak. Jest wieś Szczubełkowo³⁴¹ w Pułtuskim.

*scwo*³⁴² – roślina, wydająca po przełamaniu łodygi biały sok.

sechnąć, usechnąć – schnąć, uschnąć.

sejpać, siejpać – skubać, rozskubywać jakąś tkaninę, np. *siejpać sarpi*.

serce – wewnętrzna część *wierszy* rybackiej z otworem.

sernik – domeczek przewiewny na czterech słupach lub jednym, służący do przechowywania serów w porze lata; w *sernik* orać, czyli ukośnie; *sernik* – worek do robienia serów; *serniki* – pierogi z sera, inaczej *leniwemi* zwane.

seroka – ptak sroka³⁴³; są na Mazowszu wsie: Seroki³⁴⁴, Seroczyn³⁴⁵.

*serokos*³⁴⁶ – gatunek ptaszka leśnego.

*serowiatka*³⁴⁷, *serojadka* – gatunek bedłki.

*serwatka*³⁴⁸, z której robi się *sidup*³⁴⁹ (ob.).

siać w ławę – siać pod sochę, pod skibę, przykrywać nasienie skibą.

- siak-tak* – jakkolwiek; *siako-tako* – jako-tako; *siaki-taki* – jaki-taki.
- sianowanie* – sianożęć, sianokos.
- siara* – przed samym ocieieniem i po ocieieniu krowa daje mleko żółtawe, gęste, zwane siarą. Po tu-recku żółty – *sara*.
- siaragi* – szparagi, listwa z kołkami do wieszania odzieży w komorach i sieniach.
- siarna* – sarna.
- siasta* – bocian czarny³⁵⁰ z czerwonymi nogami i dziobem, gnieździ się po lasach, np. w Puszczy Bia-łowieskiej³⁵¹.
- siafel*, *safel*, *siafliak*, *siafliczek* – naczynie klepkowe z dwoma uchami. Jan Kochanowski pisze: „to mój szaflik umywalny”³⁵².
- sić* – sitowie, sitnik, obficie rosnący w wodach Narwi.
- sidup* – ser i twaróg z wygotowanej serwatki, robiony zwykle przez dziewczki, mające oddawać serwatkę trzodzie chlewnej lub cielętom.
- sie* – się, używają często przed słowem, np. *sie bojał*, *sie swarzył*, *sie złował*.
- sieć* – drygubica³⁵³ na ryby zowie się także *siecią*.
- siedlarz* – siodlarz, rymarz³⁵⁴.
- siedlisko* – plac w wiosce obejmujący dom, gumna, ogródek i w ogóle całe obejście, dotykający zawsze jednym bokiem do głównej ulicy wiejskiej.
- siejgiec* – Żydziak³⁵⁵.
- siekac* lub *siekacka* – narzędzie do siekania zielska dla świń.
- sieląg*, *seląg* – szeląg; *nie wart złamanego seląga*.
- sielanka* – staroświecka potrawa podlaska z kwaśnej śmietany, zaprawnej żółtkami i uwarzonej na ro-dzaj serka; robi się w *skowrodzie*, a jada na gęsto i gorąco.
- sielmiec* – szelma, zły człowiek.
- siemionata* barwa – gdy wątek jest biały, a osnowa granatowa, to tworzy się barwa tkaniny popielata-wa, zwana przez lud *siemionatą*.
- siery* – w kołowrotku osadzone są razem ze szpulką, a ponabijane drucikami, na które prządka nakłada kolejno nić, aby się nawijała równo na szpulkę. Nabijanie *sier* drucikami zowie się *namierzaniem sier*.
- siestry* 1. m. od siostra.
- siestrzan*, *siestrzanek*, *siestrzanka* – siostrzeniec, siostrzenica.
- siewac*, *siewak* – siewca zboża, ten, który ręką sieje ziarno na zagony.
- siewka* – duży, mocny, parciany fartuch, który siewacz siejąc zawiesza na sobie i nabiera weń ziarno z worków, wywiezionych na pole do siewu.
- siki* – uryna, mocz.
- siła*, *siłka* – wiele, np. *a siła tam było luda?* – *nie siłka*. Jan Kochanowski: „a zagraj nie myśląc siła”³⁵⁶.
- sini* – siny, modry.
- siorbać*, *siorpać* – pić głośno ustami.
- sita-barana* – noszenie dzieci na plecach zowią: *wziąć na sita barana*. Pochodzi zapewne od możliwego zapytania: *Nosita barana?*
- sito*, zawsze z włosia końskiego na łubie oprawione.
- sitowie* – sitnik wodny.
- siuchna* – owieczka.
- siufel*, *siufla* – szufla drewniana do zboża.
- siuler* – oszust.
- siwka* – kapotka, kurtka z siwego samodziąłu domowego.
- siwowronka*³⁵⁷ – gatunek ptaka leśnego wielkości gołębia.
- skajać się* – rzec, cofnąć, zrobić zawód.
- skalubina* – szczelina, skaza, pęknięcie.
- skarbowka* – buda z desek na tratwach, w której kwateruje pisarz kupca leśnego w czasie spławu drzewa.
- skawronek* – skowronek³⁵⁸. Jest także przydomek drobnej szlachty *Skowron*.

- skąpować* – oszczędzać, żałować, forma częstotliwa od *skąpić*.
skibka chleba – glonek, kawałek chleba.
skidować, skidować, skidywać – rzucać co z wozu lub jakiej wysokości, np. snopy w stodole.
sklesceć, skleszyć – spalić się płomieniem, zgorzeć; stąd przekleństwo *a bodajes sklescał*, czyli zginął w ogniu.
skotojrzak – owies rychło dojrzewający.
skotojrzane orzechy – młodociane, pierwsze z drzewa.
skopać kartofle – wykopać wszystkie, dokonać wykopania zupełnego.
skoranie wziąć – skorzystać, mówi się np. o warzywie, gdy w suszę *nie może skorania wziąć* z ziemi.
skorłupa, skorłupka – łupina orzecha, skorupa żółwia.
skowera – sknera, skąpiec.
skowroda – patelnia żelazna, dawniej znana tylko w kuchniach szlacheckich.
skręzać zboże, nasiona, mąkę na przetaku, mak na sicie celem oczyszczenia od części lekkich i śmieci.
skrzewiny – brudy, śmiecie, plewy, zbierające się na wierzchu przy skrężaniu przetakiem.
skrom zajęcy – tłuszcz zajęczy, używany do różnych smarowań.
skrom – post, *jeść ze skromem*, znaczy z postem; *skromna* strawa – postna; *czyśta dziś ze skromem?* znaczy: czy dziś pościcie?
skrzepnąć – o chrześcijaninie mówią, że umarł, o zwierzęciu, że zdechło, a o Żydzie³⁵⁹ i niechrześcijaninie, że skrzepł; wyrażenie to wychodzi z użycia.
skrzypka – nazwa rośliny z nasieniem, zastępującym gorczycę.
skrzypki – skrzypce.
skublica, skublicka – ośnik wygięty w ten sposób, żeby mógł służyć bednarzowi do strugania wklęsłych klepek.
skucny – dokuczliwy; *skucyć, kucyć* – nudzić, przykrzyć sobie.
ślabizna – mięso bydlęce z boków, bezkostne.
ślabować – niedomagać.
śława – rozgłos, np. *posta o Maćku śława, ze kradnie konie*.
śłodka ryba – jaź, biała ryba.
śłomianka – naczynie plecione ze słomy i witek.
śłonie, śłonko – słońce.
śłupy na niebie – zjawisko zorzy północnej.
śłużka, śłużeńka – służka.
smaga – gorączkowa suchość w ustach chorego.
smalić wieprza – zakłutego osmalać słomą z sierści przed rozebraniem. Lud nie zna tu oparzenia ukropem, ale osmala.
smęcić się – martwić, smucić się.
smentek, smętek – smutek, żal.
smyk – u studni zawieszony na sosze, służy do wyciągania wody kubłem; wraz z kluczka i sochą zowie się żurawiem.
smolanka – beczka po smole.
smolej – flaszka z wódką, stąd smolić wódkę, wyraz wychodzi z użycia.
smolić – 1) czernić, brudzić; 2) mazać smołą; 3) pić gorzałkę.
smolowaty, podpalany – maść wołu lub krowy, barwy czarniawej, a stąd i jej nazwa.
smrodyńie – czarne dzikie porzeczki w powiecie białostockim.
smugowina – rola zarosła silnie trawą.
smulać, osmulać, wysmulać, smulanie się – tarcie się jednego przedmiotu o drugi ze znakami uszkodzenia.
smurgiel – smarkacz, gdy mowa o dzieciach.
snownica lub *snowadla* – narzędzie, za pomocą którego snują nici z kłębków na krosna.
snuć – nawijać przędzę na *snownicę* w krosnach.

- sobaczyć, nasobaczyć komu* – nawymyślać od psów.
- sobotniejsy* – sobotni, np. *sobotniejsy uzątek*, tj. zboże użęte w sobotę.
- socewka, sancewka, socewica* – soczewica, w małej ilości i tylko przez lud w okręgu tykocińskim uprawiana na pokarm, z dawnych czasów.
- socha* u studni, pochodzi od *rosocha*³⁶⁰ – kłoc rosochaty, stojący pionowo, w którego rosochach zawieszony jest żuraw, czyli *smyk* z kluczką i kubłem.
- socha* do orania składa się z właściwej *sochy, rogacza, dwu sośników, odkładnicy, jarzma, zakroja, namulnicy, zaboja, zanozów, podczosa i podpałka*.
- socha* – wielki słup pod wiązaniem dachu w stodole.
- sokadło, sokadelko, siokadło, siokadelko*, narzędzie, dziś zarzucone, do nawijania nici z kłębków na cewki; składało się z korytka, dwóch rączek, kółka i walca. Przy zwijaniu talek zastępowało wituchy i motowidła³⁶¹.
- sokor* lub *sokora* – ogólna nazwa topoli, a zwłaszcza białodrzewu.
- solówka* – beczka po soli.
- sopuch* – stara nazwa czeluści w piekarniku.
- sośnia* – sosna, w l. mn. starzy ludzie mówią *dwie sośnie*, młode zaś pokolenie mówi *dwie sosny*.
- sośnik* – naróg żelazny jakich dwa jest u *sochy* podlaskiej, a jeden nieco odmienny u *radła*.
- spachnąć się* – zwąchać się i zmówić, porozumieć tajemnie.
- spachowy, spachowaty* – pochyły.
- spachowo, spachowato* – pochyło.
- spaniały* – wspaniały.
- sperty* – silnie uparty.
- splaw, splawiuk* – część wędki z kory, pływająca po wodzie.
- spisować, opisować* – spisywać, opisywać co.
- spodziać się*, słowo jednotliwe od *spodziewać się*.
- spokoj*, mówią zawsze na oznaczenie spokojności, a nigdy: *pokoj*, np. *daj mi spokoj; nastał we wsi spokoj*.
- spor* – pośpiech.
- sporny* – pośpieszny, niesporny – nie nadający się do pośpiechu.
- sporys* – 1) nazwa trawy, w pieśniach napotykana; 2) choroba kłosa żytniego³⁶².
- sporzyć* – sporność, pośpieszność, np. *robotą bez sporzyści*, czyli niemożliwa do pośpiechu, i tak, gdy w zbożu dużo ostu, żniwo sierpami idzie *bez sporzyści*, marudnie.
- sprawić rybę, śledzia* – przygotowywać do gotowania i spożycia, oczyszczać.
- sprawić dyl* – wyrażenie ciesielskie, znaczy przyciesać bok dyla, aby go zrównać z płaszczyzną całej ściany.
- sprawiedliwy* – prawdziwy, np. *mówić sprawiedliwie* znaczy mówić prawdę; *panna sprawiedliwa*, czyli niepokalanej cnoty dziewiczej.
- sprawny* – zwinny, zręczny, dobrze sprawiający się.
- spręśnik, spręcowny* – szprync, figlarz, swawolnik, urwis.
- spręsować* – swawolić, dokazywać.
- spręsowanie* – swawolenie.
- spręsy* – figle, swawola.
- spust* – hebel ciesielski i bednarski, długi około 3 stopy, którym *pusca* dwóch ludzi.
- spuścić włosy* – ostrzyć, podstrzyć włosy.
- spynić, opynić* – zatrzymać, powstrzymać.
- sraceniec, sracyniec* – kloaka, wychodek.
- staciwa* – części krosien domowych, wysokie około 5 stóp, stanowiące razem ze słupkami główną podstawę krosien.
- staje* – miara długości w polu, obejmująca około 20 prętów, czyli 300 stóp, a 100 dużych kroków.
- stan* – duża stajnia przy domu zajezdnym.

- stanik, snorowka* – sukienka bez rękawów. W dawnej polszczyźnie stanik nazywano *kształtem*.
- stare miejsce* – podczas wesela nazwa domu panny młodej.
- starocie, staroctwo* – stary grat, przedmiot bardzo stary i małego już użytku.
- starować się* – zasobić.
- starowny* – zabieżny, staranny, skrzętny, gospodarny.
- starunek* – staranie się.
- stary-zapust, starozapustna niedziela* – niedziela trzecia przed Popielcem podczas zapustu; przedostatnia nazywa się mięsopustną, a ostatnia przed wielkim postem zapustną.
- stawidła* – zastawki na groblach do zastawiania wody, zwłaszcza przy młynach.
- stawowka* – gatunek ceranki³⁶³.
- stawienka* inaczej *kłódka, kaduska, kadka, stągiewka* – beczka niewielka, na dnie stojąca z wyjętym dnem wierzchnim, do kwaszenia kapusty lub buraków na barszcz.
- stawkiem* – stawiać co pionowo.
- stecka, drozka* – ścieżka wydeptana.
- stępa*, do tłuczenia jęczmienia na pęczak i prosa na jagły.
- stępor* – wielki drewniany tłuczek do tłuczenia soli, jęczmienia i prosa w stępie.
- stępica* – samołówka, zatrask drewniany na wilki, zające, lisy i borsuki.
- stęпка* – małe, podłużne, drewniane z uchem naczynie do tłuczenia i przechowywania soli, zwykle w izbie przy kominie stawiane.
- stodolisko* – stara stodoła lub miejsce po stodole.
- stojak* – w wiązaniu dachu słupek pod podciągami, inaczej *stolec*.
- stojanka* – stołek z otworem w desce wyciętym, dla dzieci uczących się chodzić, powszechnie tu używany.
- stojło, stojłowisko* – miejsce, na którym było w południe lub nocą stojącej latem pod gołym niebem.
- stojłować, stojłowanie* – tak zowią, gdy bydło pozostaje czas jakiś w danym miejscu dla skwaru południowego lub użyźnienia roli.
- stok* – strumyk, źródło; stąd pochodzą nazwy: Białystok, Wysoki-Stok³⁶⁴, Różany Stok³⁶⁵, Stok-Lacki³⁶⁶, Stoczek³⁶⁷, Stokowisko³⁶⁸.
- stolec* – 1) nazwa ciesielska słupa pod podciągami; 2) fotel z dziurą i naczyniem. Szajnocha wyraz ten wywodzi z normańskiego *stol* i starogermańskiego *stoliza* – tron królewski³⁶⁹.
- stołek* – 1) krzesło do siedzenia; 2) *stołki*, na których tracze kładą drzewo do piłowania; 3) *stołek* w kołowrotku trzynożny, w którego pochyłej desce jest śruba do podnoszenia lub zniżania kołowrotka.
- Stoniek* – Stasiak w niektórych okolicach mazowieckich.
- stos* – drzewo narąbane w sążeń *rąbać stosy, rąbać w stos*.
- strasecnyk, strasecny* – ogromny, straszny, potworny.
- strawa* – jedło przygotowane do spożycia. Jornandes³⁷⁰ wspomina ten wyraz i w tym samym znaczeniu w średnich wiekach nad Dunajem, mówiąc o obozie Attyli³⁷¹.
- strącowiny* – strąkowiny, grochowiny.
- strębule* – tak niekiedy nazywają strąkowiny.
- stroz* – sznur, idący od końca sieci zwanej włokiem, za który rybak trzymając, odczuwa złapanie się ryby.
- stroz* – kłos żyta górujący w polu nad innymi zowią *strózem* lub *kupcem*; zwykle takie kłosa w 1. mn. nazywają *stroze, kupce*.
- strożyć, nastrożyć* – umieścić w wierszy na raki zanętę, którą jest zwykle rozdarta żaba, czyli zastawić wiersz na raki.
- struchlały, zbolący* – psujący się, butwiejący.
- strug* – osnik, nóż z dwoma trzonkami po końcach, narzędzie kołodziejów i bednarzy.
- struga* – każda mała rzeczka, *ad flumen dictum Łabęcia struga*³⁷² (rok 1444, dokument z Łomżyńskiego u Kاپicy)³⁷³.

strycka – krążek z obwodem dwurowkowym, osadzony na osi szpulki i mający przeznaczenie szajby poruszanej sznurkiem kołowrotka.

strzała – miara samodziła równa „giętemu łokciowi”, obejmująca półtora łokcia warszawskiego³⁷⁴, czyli trzy stopy. Była to długość strzały lukowej, a dotąd samodziół tylko na *strzały* lud tu mierzy.

strzały – w krosnach domowych są dwie części zwane strzałami, jedna położona wyżej, a druga niżej.

strzępki lub *trocki* – końce *opaśnicy* u fartucha do zawiązywania z tyłu. Matki biją nimi dzieci lub grożą: *dostaniesz strzępkami*.

strzęs zrobić – wstrząsnąć, poruszyć wszystko w domu lub wiosce.

strzyga – dziecko urodzone z ząbkami. Nestor wspomina o *stribogu*³⁷⁵, bożyszczu Słowian naddnieprowych³⁷⁶.

strżoga – tak słyszałem nazywaną mgłą koło Lipowca³⁷⁷ pod Krakowem.

suchy las – las liściasty przed rozwinięciem się liści; mówią, że gdy kukawka *na suchy las zakuka* (przedwcześnie) to będzie rok nieurodzajny na orzechy.

sucka – deseczka w kołowrotku, cienka i wąska, łącząca kolbę z *podelgą*, którą prządka porusza naciśnięciem nogi, gdy przędzie.

sukrawica – krew z nosa idąca.

sumka – nazwa tańca wyszłego z użycia (szumka).

sumlas – nazwa nadawana niekiedy ogarom.

sumienie – sumienie; *sumienny* – sumienny.

supel, supelek, suplasty – sypeł, sypełek, syplasty.

sur, sor – prąd bystrej wody, stąd: *sorować, wysorować, zasorować, przesorować*, stąd pod Łomżą nazwa doliny nadnarwiańskiej *Szur*³⁷⁸.

sus – 1) plastry wosku bez miodu czyli suche; 2) suche gałęzie.

susfał – wiszący strzęp, karwas, np. *wiszą tylko susfały*, tj. sople, rędy³⁷⁹.

sustaw, l. mn. *sustawy* – stawy w palcach u rąk.

susyc zęby – chichotać, zalecać się, żarcikować, umizgać, czas na wesołej gawędce wśród młodzieży spędzać.

sutki – 1) zaułki wąskie i ciasne w miastach; 2) zejście się kilku granic; 3) wąskie przejście między budynkami, ciasne opłotki.

suty – stosy, warstwy kamieni, miejsca zasute kamieniami.

swacha – każda mężatka, uczestnicząca w godach weselnych. Najpoważniejsza, żona swata, rajka lub matka chrzestna panny młodej jest *starszą swachą* w drużynie weselnej i spełnia różne obrzędy; inne są swachami młodszymi.

swacia, panowie swacia, panowie swaty – wszyscy żonaci goście weselni; z tych rajek jest *starszym swatem*.

swaciny, swaty – swatanie, kojarzenie małżeństwa.

swego nazwiska – bękartom nie dawano nazwisk, tylko imię z powyższym dodatkiem, np. *Jan swego nazwiska*.

swoja robota – każda tkanina w domu robiona, lniana, konopna lub wełniana; mówią np. „on chodzi tylko w *swojej robocie*”, tj. w odzieży wytkanej przez jego żonę lub córkę na domowych krosnach.

swojak, swojacka – krewny lub powinowaty, krewna, powinowata; *swojaki* – krewni, powinowaci.

swoizna – pokrewieństwo, np. *to nasa swoizna*.

synacek, synackowie – synek; synkowie.

sypy – młode piórka na ptakach świeżo wylęgłych lub liniejących na wiosnę.

ściana – długość pięciu łokci, na ścianie w domu oznaczona, do snucia przędzy pospolicie używana.

ściera – ścierka, dzieci przeszkadzające w robotach kuchennych straszą: *uciek, bo dadzą ci ściereg*.

ścierwo – każde mięso niejadane przez ludzi.

ściezor – wielki drag w środku stogu stojący, koło którego stoży³⁸⁰ się siano, stąd stożar przemienione w *ściezor*.

- sklamantes* – zmartwienie w domu, rodzinie, wiosce.
sklenica – szklanka.
sklep – sklepienie ceglane.
sklozem – pochyło, skośnie, tj. nie prostopadle ani płasko.
skodować kogo – żałować, ubolewać nad kim.
skopek – skopek drewniany, klepkowy, do dojenia mleka.
skuta – szkuta, statek do spławu zboża, używany dawniej powszechnie na Narwi, począwszy od miasteczka Suraza³⁸¹.
skutnik – skutnik, pod którego dozorem wysyłano zboże na skutach do Gdańska.
slapatucha – dziewczyna zaszlapana błotem. Szajnocha wyraz ten wyprowadza ze skandynawskiego: *slaepa*³⁸².
sklara, breza, langietka, kreza – falbanka u czepców i kołnierzyków kobiecych.
śleje – zaprząg od wieków używany, wspomina o nim i Pasek.
*śliż*³⁸³ – gatunek ryby w Narwi.
słozą, słozka, słozienka, słozulka, słozulecka, słozuleńka – łoża, łożka itd.
śmaciarz – Żyd³⁸⁴, skupujący szmaty dla papierni.
śmata – szmata, gałgan.
śmat – wielki kawał, rozległa przestrzeń, znaczny obszar, np. zboża, łąki, lasu.
śmiegi, śmiezek, śmieszysko – śnieg.
śnicer – snycerz; miejsce pod wsią Złotorią w rzece Narwi, gdzie w wieku XVIII utonął snycerz Brannickich³⁸⁵, włościanin z powyższej wioski, zowie się dotąd *śnicerową jamą*.
śmierdziel, smród – łajac dzieci.
śpadel – szpadel do kopania; dawniej używano tylko łopat drewnianych z brzegami okutymi żelazem.
śparagan – czerwone nasienie szparagów, którym dziewczęta zdobią włosy.
śparuna, sparuna – szpara.
śpaga, spona – listwa poprzeczna łącząca deski, zapuszczona *w nagrad* lub zewnątrz przybita, u stołu, we drzwiach itd.
śpencer, śpencerek – kaftan męski, parciany, nieco dłuższy od stanu, z rękawami.
śpichlorek, śpichlorecek – lamus oddzielny lub zachowanie w innym budynku.
spieka, spiekota – upał.
śpiewanka – tak czeladź nazywa żartobliwie marchew, jako jarzynę niepożywną, po której nie pracować, ale, jak mówią, *śpiewać tyło*.
śpiewka – nazwa nieraz sukrom gończym nadawana.
śpionek – drut, szydełko do roboty rękawic, pończoch itp. służący. Rękawice robią tylko mężczyźni.
śpionka – spinka, zapinka.
*śpiwrzód, uśpiwrzód, przestęp*³⁸⁶ – nazwa rośliny.
śponder – wieprzek lub świnka, mniej więcej jednoroczne, podkarmione tylko na szynki.
śpony – w krosnach domowych jest zawsze 3 *śpony*.
śpulka w kołowrotku, obraca się na drucie, przechodzącym przez *siery*, a osadzonym w dwóch *pachotkach*.
śpund, spond – czop drewniany u beczki.
standar, stendar – stojący w lesie pień drzewa, w połowie złamanego lub ściętego na pewnej wysokości.
stery – cztery.
strychulec – listwa prosta do strychowania zboża przy mierzeniu ziarna *półkorcówką* lub *ćwiercią*.
stybonić – szyć niezgrabnie, grubą igłą, najgrubsze szycie dopełniać.
stych – jednokrotne zagłębienie rydla w ziemi; mówi się: wykopać na jeden, dwa, trzy *stychi* głęboko.
śwanc – członek wstydlivy męski i zarazem pospolite obelżywe przezwisko.
śwed baba – to samo co baba Herod³⁸⁷.
śwędra – plama od rdzy żelaznej powstająca, gdy mokrą bieliznę lub suknię położy się na żelazie.
światowy – świecki, np. pieśni światowe tj. niekościelne.

- świekra* – teścia, teściowa, matka męża lub żony.
świetotka – mała izdebka w rogu chaty z wejściem z sieni.
święconka – święcone wielkanocne.
świnia ołowiu – bryła tego kruszcu; na takie bryły go sprzedawano. Branicki hetman w Białymstoku poleca także *kupić świnie ołowiu do okien*.
świniarek – pastuszek od świń.
świniuch – chlew na świnie.
świstun lub *białobok*³⁸⁸ – gatunek dzikiej kaczki na błotach nadnarwiańskich.
- tabaka rzeczna*³⁸⁹ – nazwa rośliny wodnej narwiańskiej.
tajemnik – człowiek skryty, ukrywający się ze wszystkim przed innymi.
take 1. mn. – tacy, takie, np. *take ludzie, take dzieci, take Zydy*³⁹⁰, *take złodziei, take koni, take ojcy* itd.
talina – plecha, powierzchnia niewielka pusta na zagonach, gdzie wyginęło zboże.
talka – 1) motowidło, narzędzie do motania przędzy; bywa kręcona i ręczna; 2) motek nici, zdjętych z talki. Talkę cienkiej przędzy przewlekano na próbę przez pierścionek.
talorek – talerzyk, krążek, talarek.
tamoj – tam, ukazując coś.
tanizna – *taniość*.
tanny – tani.
taraban – plociuch, trzepak.
taradaj, tarapajło – trzepak, gaduła, pyskacz, krzykacz.
tarabanić, roztarabanić – rozpleść, rozgadać tajemnicę.
tarcica – deska wytarta z kłoca, nieużyta jeszcze na nic; po oheblowaniu zowie się już deską.
tarpać – szarpać, tarmosić.
tartka – drewniany moździerz z tłuczkiem do pieprzu, soli, imbiru i muszkatolowej gałki.
taś, taś, taś! – przy zwoływaniu kaczek.
tatarak – bluszcz przy wodach rosnący.
tatul – ojciec.
tebel – gruby gwóźdź drewniany, zaprawiany wewnątrz cieni w ścianach, żeby się z czasem nie wykrzywiały.
tera – teraz.
terlica – drzewo w siodle polskim, które różni się budową od siodła angielskiego.
tetlać, utetlać – powalać coś, unurzać w błocie, w piasku, w popiele.
tężny, nietężny – tęgi, nietęgi.
tłoka – gromadna, jednodniowa pomoc wszystkich sąsiadów jednemu, przy żniwie lub zwózce jakich ciężarów, zawsze bezpłatna, tylko za poczęstunek.
tłomok – człowiek ociężały, ociężalec, niezgrabiasz, zawalidroga.
tluc – 1) *tluc* się na trzęsącym wozie; 2) *tluc*, czyli otłukiwać len z nasienia kijanką; 3) *tluc* się po nocy, czyli włóczyć, wagabundować przez całą noc; 4) *tluc*, czyli bić kogo, z kim; 5) *tluc* się wszetecznie, czyli odawać rozpuście.
tlucka – naczynie z klepek do robienia masła, z *krązkim*, i *nakrywką*.
tluk – nierządnicą, rozpustnicą.
tlukanica – natłok, ciżba ludu w kościele.
tluszczinina, płótno *tluszczinne*, tj. grube, zgrzebne, pacześne, worek *tluszczinny*, portki *tluszczinne*, czyli z najgrubszego partu. Nestor pisze: „imem’sia swoim tołstinam”³⁹¹ (weźmy się do swych płóciennych żagli).
toboł, tobolek – pakunek podróżny.
tocek – nazwa dawnego niewieściego ubioru głowy.
tocydło – kolisty kamień z piaskowca, osadzony na osi nad korytkiem z wodą i obracany kolbą przy ostrzeniu siekier, nożów itd.
tok – czas *tokowania*, tj. parzenia się cietrzewi, głuszców i dubeltów.

tok – naczynie z grubej kłody drzewa wyrobione, długie kilka łokci z dwoma dnami po końcach i otworem podłużnym w boku wyciętym, podobne kształtem do kufrów gdańskich na obroki i zboże; dziś już nieużywane.

tokowisko – miejscowość, gdzie tokują cietrzewie lub dubelty.

tołk – sens, dorzeczność, np. *nie ma w głowie tołku, plecie bez tołku, robi wszystko bez tołku* – bez sensu, niedorzecznie.

tołkować co komu – rozpowiadać, tłumaczyć, *roztołkować*, Nestor: „protołkował swiatyja knigi”³⁹².

tołubek, tołub – algiera, algierka, rodzaj domowej, codziennej bekieszki na dni chłodne. Polacy nie używali nigdy szlafroków, ale mieli do chodzenia po domu tołubki. Tołubek niewieści do stanu, związany w pasie z fałdami z tyłu, z paskiem i błyszczącymi na nim guzikami, z kołnierzem wykładanym.

toń – miejsce głębokie, stale określone wśród rzeki lub jeziora, wolne od zawałów, gdzie niewodem można zaciągać dla połowu ryb.

topielec – człowiek, który utonął i stał się duchem mieszkającym w głębiach wody, do których wciąga zwłaszcza kąpiących się ludzi. Nad Narwią jest wieś Topilec³⁹³.

trac – 1) człowiek trudniący się piłowaniem drzewa na deski, 2) koniec tarcicy od odziomka niedopilowany piłą, ale rozdarty i nierówny.

tracka – praca i profesja traczów, jak: ciesielka, młocka, stolarka, bednarka, ślusarka itp.

trafunek – traf, zdarzenie; *trafunkiem* – wypadkiem.

tram – szeroki belek wzdłuż izby; idący w poprzek pod innymi belkami, na którym wypisują zwykle datę założenia domu. Szajnocha wyraz ten wywodzi ze skandynawskiego *tram*³⁹⁴. W Galicji przeważa nazwa *tragarz*. W czeskim drzewo rosnące zowie się *strom*.

trawica – rodzaj chwastu zbożowego z drobnym nasieniem.

trąbnik, trąbnicek – naczynie wysokie z klepek, napełniane zimną wodą i lodem do ochładzania wódki, skraplającej się w alembiku i spływającej przez dwie rury, przechodzące przez trąbnik.

tretes – wrzetes, wrzawa, zgiełk. Jan Kochanowski używa wyrazu *treter* w znaczeniu ucieczki³⁹⁵.

trojanka – lekarstwo z wódki, uparzonej z tłuszczem i pieprzem.

truna, trunna – trumna z niemieckiego.

trybuch – brzuch, kałdun.

trybusiasty – brzuchaty, pękaty. Łan pola podłużny, w środku szerszy niż w końcach, słyszałem, jak nazywano *trybusiastą włóką*.

trybus – rodzaj kadzi na wodę.

w trymigi (rus.) – szybko (w trzy migi).

trynog – naczynie z klepek trzynożne do zolenia, czyli potaczania, ługowania bielizny w praniu. Do spuszczenia *ługu*, czyli *zoły* jest we dnie trynoga dziura, zatykana czopem. Jan Kochanowski pisze: *trynog*³⁹⁶.

trzan – trzon, komin polski, na którym rozpala się ogień, do koła którego przystawiają się garnki.

trzebić mak – wykruszać mak z makówek.

trzęsawa, strzęsawica – bagno trzęsące się pod nogami.

trzymielina – drzewo, inaczej zwane *kurzym gdakiem*.

trzdownik – pasterz trzody chlewnej, świniopas, świniarek.

trzos – skórzany pas podróżny na pieniądze, używany jeszcze przez drobną szlachtę, handlującą drobiem i trzodą chlewną.

trzpion, trzpień, trzpionek, trpień – środkowy pręcik w sprzączce.

tucny – karmny, upasiony, tłusty.

tuk – tłuszcz, szmalec; *tuk gęsi* wytapia się z tłuszczu gęsiego, a *tuk wieprzowy* z sadła.

tudyz, tudy, tut – tu, tędy, tymże śladem.

tuman puścić – obłąd czarodziejski na zmysły, stąd otumanić znaczy oszukać.

tumanić – omamić, oszukać.

tyca, tycka – tyka, tyczka; *tycyć, potycyć* groch.

tydzień, tydnia, „na tamtem tygodniu”, „na tydniu”, czyli wśród tygodnia.

tyło – tylko, np. *tyło był jeden siewc na jarmarku w Sokolach*³⁹⁷.

tyna, tynka – fasa, faska drewniana do zsypywania mąki w spiżarni, z przykrywą u góry.
tynf – starzy ludzie jeszcze w połowie XIX wieku nazywali tynfem 6 dydków.
tysiędnik, tysięcznik – nazwa rośliny do leków używanej.

udać się w kogo – urodzić się, być podobnym do kogo z charakteru, np. *udał się w ojca*.
udanie wieńca – oddanie wieńca dla panny młodej z odpowiednią przemową przed wyjazdem do ślubu.

uchopić – ukraść, porwać.

uciekł – uciekaj, umykaj, ostrzegając przed jakimś niebezpieczeństwem.

uciesny – wesoły, śmieszny.

ugaj – ścinanie zbiorowe, jest więc *ugaj lasu* i *ugaj na łąkach, dzień ugajny* w lesie.

ugrzech – kartofle sadzą w ugrzechy, czyli w redliny, pod sochę.

ujma – nazwa ciesielska grubej łąty, dla umocowania (ujęcia) krokwi, ukośnie przybijanej przy ustawianiu krokwi.

uklej, uklejek, oklej – gatunek małej ryby w Narwi.

ukucyć się – uprzykrzyć się; *ukucyło się* – uprzykrzyło.

ul na pszczoły inaczej *dzianka, zaciąg* (gdy na drzewie umieszczony), *leżak*, gdy poziomo leżący.

ulegałka – kobieta gnuśna, leniwa, delikatna.

Ulijan, Ulianna – Julian, Julianna, taką formę spotykamy już w papierach z wieku XVI w tej okolicy.

ułańskie smarowanie – gorzałka jako lekarstwo.

umerlak – zwłoki człowieka umarłego, ciało nieboszczyka.

umer, pomer – zmarł.

un – tam, ukazując na coś, np. *un un*, lub *hen hen, en en, eno eno, wej wej*.

uniosły się ogary – goniąc zwierza, zmyliły trop.

uperty, sperty, uper się – uparty, uparł się.

uperciuch – uparty.

uraz – defekt, kalectwo ciała, zwykle nazywają tak kiłę i rapturę.

urodliwy – przystojny, dorodny; *nieurodliwy* – brzydki.

urwańska ulica – dom, pełen zgiełku, nieładu, gdzie każdy rwie co może.

tu urwij, tu daj – gdy kto ma kłopoty pieniężne i tu pożyczka, tam płaci.

urzewniać – uskarżać się na co lub na kogo.

uśpiwrzód, śpiwrzód, przestęp – nazwa rośliny.

ustawnie – ustawicznie, ciągle.

utrzymieć się, ućmieścić – podchmieścić sobie.

utrzyj nos – objaśnij świecę, wyrażenie z czasów użytku świec łożowych i woskowych, które potrzeba było szczypcami często objaśniać.

uwał – ociężalec; *uwalny* – ociężały, niezgrabny; *uwalne* zboże – bujne i gęste.

uwód – otwór w jazie rybackim, gdzie zastawia się żak³⁹⁸ na ryby. Uwodów takich bywa po kilka w jazie większym.

uwiązak – w cepie do młócenia ręcznego na końcu *dzierzaka* i *bijaka* są małe uszka rzemienne, zwane *uwiązakami*, połączone ogniwem, zwanym *gązewką*.

uzdzienica – uzda na konia.

uzętek – ilość zboża użętego w jednym dniu.

wacek – woreczek na pieniądze.

watek – 1) siano zgrabiają w wałki na łące; 2) *watek* lub *wałkownica* do wałkowania ciasta; 3) *watek* do zawieszania ręcznika w izbie jadalnej i czeladnej (wyszedeł już z użycia).

wałkownica – narzędzie do maglowania bielizny.

wałować co – jeść łapczywie pożerać z apetytem, czyli wałami kłaść do gęby.

waniuga, wołokita – włóczęga, włóczki, ladaco.

wano – wyrażenie z niektórych okolic Mazowsza, będące połączeniem dwu wyrazów: wej-ano, np. *wano poszed do izby*, tj. oto poszedł, tylko co poszedł.

*warkocnik*³⁹⁹ – roślina leśna całą zimę zielona.

warsiawiany, warsiawiaki – warszawiacy.

wary na mnie biją, wary na niego uderzyły – oznaka wielkiego wzruszenia, uderzenia krwi i humorów do głowy, niepokoju.

warząchew lub *warzęcha* – wielka drewniana łyżka do użytku kuchennego.

warzywne, jeździć lub chodzić *po warzywnem*, to znaczy w jesieni po wykopaniu warzyw kwestować dla siebie warzywo. Robią to po wioskach i dworach ubodzy, Żydzi⁴⁰⁰, krawcy, organiści itd.

wata – gęsta siatka rybacka na dwóch drążkach, do łowienia drobnej ryby.

wądkka – wędka na ryby.

wąkllica – stary, zwykle wyszczerbiony garnek, nie zdatny już do gotowania, ale służący do wynoszenia popiołu i węgla, pierwotnie zapewne wągllica.

wątczyć – przewlekać wątek, czyli nić poprzeczną przez *postaw* przy tkaniu płótna na krosnach domowych. Ponieważ lud w okręgu tykocińskim (tak włościanie jak drobna szlachta) wyrabia dużo tkanin kolorowych, a zwłaszcza kraciastych, więc dobre i gustowne *wątczenie* jest z tego powodu ważną rzeczą.

wątek – przędza nawijana na cewki i w krosnach przewlekana, czyli przetykana w poprzek osnowy czyli postawu; jest to więc w każdej tkaninie nić poprzeczna.

wciąć sochę – zrobić sochę do orania.

wej – oto.

wej-ze-no – a oto; ma może z tym wyrazem związek niemiecki wykrzyknik: *o weh!*

wejsed, wnised – wszedł.

wemborek – kubelek z klepek.

wendot – wądół, dół, np. *wendot na kartofli*, bywa do dwóch sążni głęboki, a na sążeń szeroki, okrągły.

werblik – mały łańcuszek u uźdźienicy z zatyczką na końcu.

wery, werki – proste łóżko do spania z równymi czterema bokami.

weryte – ruchawka, pospolite ruszenie.

weselnik, w l. mn. *weselniki* – gość weselny: *pošli do dworu z korowajem wsytkie weselniki*.

wesółtko lub *wesółka* – grajek weselny, skrzypek grający na weselu.

wędzisko – tyczka od wędki, zwykle leszczynowa.

węgierka – tak nazywano niekiedy czamarę.

wegornia – przyrząd przy młynach i upustach, podobny do chobotni, służący do łapania węgorzy⁴⁰¹.

wiatrówka – cegła niewypalana, ale tylko suszona na wietrze i słońcu.

wichrowata sosna, deksa, świnią; sosna, gdy ma sój przekreślony, deska, gdy się spaczyła; świnią, gdy ma szczyinę w różne strony rosnącą.

wichur – wichur, wichura, huragan, także kędzior włosów nieprzyczesanych.

nie widał – nie powinien, tak nie powinien czegoś robić.

widelka – miejsce poniżej krtani u osady szyi, gdzie dołek nad deską piersiową a obojczyki tworzą rodzaj rozwartych wideł.

widelki – kostka obojczykowa u domowego ptactwa.

widły – 1) znane narzędzie gospodarskie; 2) kąt między dwoma łączącymi się rzekami.

widz – w trybie rozkazującym od widzieć, mówią nie widź, ale *widz*, także w gniewie nie: widzisz go! ale *widz go!*

widno – widać, np. *widno, ze to cłek pracowity*.

wieczerzać – spożywać wieczerzę, podobnie jak *śniadać, obiadać*.

wiechatek – wiechetek, mały wiecheć, np. siana.

wiedro, wiederko, wiederecko – wiadro.

wieżdźma – czarownica, kobieta *wszystko-wiedząca* lub *widząca*, po litewsku *ragana* od *regeti* – widzieć.

wielgi – wielki.

wielgoźnik – bardzo wielki, gdy mowa o jakimś zwierzęciu, owocu itd.

- wielgoloza* – gatunek letniej gruszki, zwany inaczej jedwabnicą⁴⁰².
- wiernik* – zaufaniec, najwierniejszy przyjaciel lub sługa, stąd i powiernik.
- wiersa* – narzędzie, rodzaj kosza z witek łożowych jako samołówka na raki i ryby. Wszystkie różgi *zawierszają* czub wierszy i stąd jej nazwa. Wkładanie mięsnej przynęty zowie się *strozeniem*, np. *posed strożyć wiersę na raki*.
- wierzeje* – szerokie drzwi podwójne w stodole, oborze, szopie itp.; są w nich: dwa *bieguny*, dwie *kuny*, jedna *dęga* i zwykle deski. Bieguny zastępują miejsce dzisiejszych zawias, tak, że w całych wierzejach nie było żadnego gwoźdźca żelaznego.
- wierzysko* – wiorzysko, miejsce w podwórzu, gdzie się drzewo rąbie i zbiór drobnych wiórów.
- wieski* – wioskowy, wiejski, np. *wieskie bydło*, *wieskie ludzi*, *wieski pastuch*.
- wietrak* – wiatrak, młyn wietrzny.
- wietracki* – wiatraczki, nazwa pewnego rodzaju rysunku krzyżkowego na pisankach wielkanocnych.
- więzień* – oznacza więzienie, kozę, a nie człowieka więzionego; mówią więc np. *wsadzili Wojtka do więźnia*, czyli do więzy.
- wilk* – dwie deski zbite w rodzaju rynny, którą przykrywa się z wierzchu strop dachu gątowego.
- wilk* – stary sęk wewnątrz sosny zarośnięty i na dół zwrócony. Mniemają, że pod budowlę, do której zostało użyte takie drzewo, będą się wilki podkopywać.
- wilki* – dwa żelazne pręty z bocznymi hakami, wmurowane pionowo przy kominie dla oparcia różna.
- winduga* – winda, windowanie.
- winograd* – wino jako winorośl, owoc i napój; w pieśni słyszymy: *ciecie winograd po jaworu*, tj. ciecze wino po jaworowym stole.
- winowajca* – mężczyzna, który zbałamucił dziewczynę i jest ojcem nieprawego dziecięcia, np. *to mój winowajca*, *to jej winowajca*.
- wisar* – trawy i chwasty błotne, skoszone na podściół.
- wisielec* – pętka przy kołnierzu do zawieszania na kołku.
- wiskać* – iskać, wyszukiwać komuś wszy we włosach.
- wituch* – 1) narzędzie do zwijania na kłębki grubszej przędzy; 2) dawny taniec podlaski, przez jedną parę tańczony. Dziś tylko dzieci bawią się, kręcąc się *w witucha*.
- włoczyć – bronować, *zawlec* – zabronować pole.
- włochaty* – włosisty, kudłaty, kosmaty.
- włodarz* – karbowy, gumieny, dawniej bywał wybierany gospodarz ze wsi do zarządu na gumnach dworskich i ten we wschodnich stronach kraju zwał się namiestnikiem, a w zachodnich włodarzem.
- włók* – gatunek dużej sieci na ryby.
- włoki* – dwa drążki, tworzące kąt nieco mniejszy od prostego, na których woły ciągną położoną sochę na pole i do domu.
- włosiennica* – rana z zapalenia gruczołów skórnych na nogach, trudna do zagojenia, leczona zielem krwawnikiem.
- włóśnie* – właśnie.
- wnenter* – ogier źle wymniszony⁴⁰³, o jednym jądrze.
- wnet*, *wnetki* – zaraz, niebawem, rychło.
- wojtek* – bocian; na krążąco w górze bociana, dzieci wołają: *wojtek w koło*, *wojtek w koło!*
- wójt* – karbowy, gumieny, włodarz, wybrany dawniej gospodarz z wioski do gospodarowania na roli folwarcznej, nazywany był także wójtem.
- wołobebne*, *wołosebne* – chodzenie chłopców podczas świąt wielkanocnych ze śpiewem pieśni *Alleluja*⁴⁰⁴ lub *Konopielka*⁴⁰⁵ i zbieranie jaj i pierogów na wspólną ucztę.
- wołoska* (wołoszka) – dawna nazwa czamarki, czyli kurty z *potrzebami*, tj. szamerowaniem.
- wołowe ocko* – mały ptaszek, inaczej *mysim królikiem* lub *mysim królem*⁴⁰⁶ nazywany.
- wołownia* lub *wołownik* – obora na woły przy gorzelniach.
- wołowiec* – wolarz, dozorujący wołów, a jak dawniej pędzący woły sprzedawane z tych stron do Królewca⁴⁰⁷.

- woscyny* – wosk jeszcze nie przetopiony, ale oczyszczony z miodu.
- woz, woz niebieski* – nazwa ludowa 7-u gwiazd Wielkiej Niedźwiedzicy⁴⁰⁸.
- wprawić* bydło do obory lub konie, owce itp., znaczy *wpuścić w szkodę*, tj. w cudze zboże lub łąkę, skąd poszkodowany zajął je do swej obory.
- wrąb* – brzeg zwykle wywinięty u garnka lub prosty u misy.
- wrekom* – rzekomo, wrzekomo, jakoby.
- wrzeciążnik* lub *wrzeciążnica*, a częściej *wrzeciennik* i *wrzeciennica* – gatunek małej żmii zielono-czekoladowej barwy.
- wrzeciono* – 1) czop żelazny w kamieniu młyńskim, obracający się w *paprzycy*, 2) wałek ostro zakończony, do nawijania nitki przy przedzeniu, zanim weszły w użycie kołowrotki i szpulki. Mówią: *kręci się jak wrzeciono*.
- wsel, wsywy* – człowiek zawszony.
- wstydać się, nie wstydać się* – wstydzić się, nie wstydz się.
- wstydniący* – nieśmiały, wstydzający się, stosuje się zwłaszcza do dzieci.
- wsyściurny* – wszystek, w całości.
- wszystkie, wsytkie* – wszyscy, np. *wsytkie ludzie*.
- wsytko* – wszystko.
- wujna* – wujenka, żona wuja, jak stryjna, żona stryja.
- wybady* – wybadywanie, wywiady, zwiady, wypytywanie, badanie w pewnym celu.
- wychopień, wychopieniek* – gatunek ciasta, podpłomyk, mały placek solą i cebulą posypany przed wsadzeniem chleba do pieca, z tegoż ciasta co chleb, przy węglach dla dzieci pieczony.
- wyciskac* – tak w niektórych okolicach Mazowsza nazywano ser.
- wydziewiać, nawydziewiać* – nakrzyczyć, nawymyślać, nałajać; *wydziewiać* – wymyślać.
- wygon* – 1) pastwisko w pobliżu wioski; 2) pas roli nieobsianej, zwykle *wygrodzony*, służący do przepędu inwentarza z wioski na pastewnik: rodzaj szerokiej drogi, szlaku.
- wykręcać gniazda* – tyczką wydobywać z poszycia wróble gniazda. *Posed wykręcać wróble*. Gdy burza obali drzewo z korzeniami, mówią, że wykręciło go.
- wylewka* inaczej *korcak* – mała drewniana szufelka, używana przez rybaków do wylewania wody z czółna.
- wyłuda, robić co na wyłudę* – wyłudzać.
- wyman, robić co na wyman, wyłudzać*.
- wyparzony pysk* – wyszczekany, wygadany, *ma ona pysk wyparzony*.
- wypierzyć, wypierzać wietrak* – wyjmować dranice ze skrzydeł wiatraka w miarę wzmagającego się wiatru.
- wypust* – pastwisko w pobliżu wioski, zwykle do całej gromady należące, wspólne.
- wyracyć, wywalić ślepie* – wytrzeszczyć, zrobić wielkie oczy.
- wyraj* – kraje ciepłe, południowe, do których ptaki na zimę odlatują. Słyszymy w pieśni białoruskiej: *lecieli huseczki z wyraju*⁴⁰⁹, a Juliusz Słowacki pisze: „jaskółki wiedzą tam drogę na wyraj”⁴¹⁰.
- wyrap* – wytrzeszczający oczy.
- wyrascać jęczmień* – robić sód jęczmienny na piwo.
- wyrzęda, inaczej wyrząd, ochędzka* – wyprawa panny młodej.
- wyskrzypać ciepło* – ochłodzić izbę opalaną przez ciągłe chodzenie drzwiami.
- wytok* – rzemienny pasek, przywiązywany ujeżdżonemu koniowi od poprzęgu pod brzuchem do pyska, żeby nie mógł zadzierać łba do góry i nauczył się nosić kark wydatnie.
- na wywałę kobyła* – na oźrebienu.
- wyżyć* – skosztować jadło w pewnym czasie, np. *wyżyli już wsytko na weselu* – *wyżyć lekarstwo*.
- wzgorcysty, zgorcysty* – pagórkowaty, wyniosły.
- wziętek* – sukcesja, spadek, także rzecz otrzymana od kogoś, kuban, przekup, łapówka, wreszcie posąg itd.

- zabaczyć* – mówią zawsze, a nie zapomnieć.
- zabi skrzek*⁴¹¹ – roślina wodna.
- zaba, zabka*⁴¹² – choroba bydła.
- zabie kolanka*⁴¹³ – chwast w gryce często rosący.
- zaboj* – u sochy podlaskiej drewniany klin między *rogaczem* i *podczosem*.
- zabudko* – zapominalski, ciągle czegoś zapominający.
- zac* – człowiek zacny, zwykle jednak używa się to określenie ironicznie w znaczeniu odwrotnym.
- za-casem* – w przyszłości, z czasem.
- zachód* letni – strona widnokregu, w której słońce zachodzi latem, tj. w dni najdłuższe. O innym więc punkcie mówią, np. *widzieliśma łonę na letnim zachodzie*, a o innym, gdy widzieli na *zimowym zachodzie*.
- zachodze* – stale osiedleni przybyłcy ze stron innych, czyli ludzie, którzy tu z innych stron zaszedli.
- zachorzeć* – zachorować.
- zachrzęsnać* – zamrznąć w słabszym stopniu, np. gdy bagno na zimę zamrznie, mówią, że *zachrzęsło*.
- zaciąg* – ul, czyli *pieniek* na drzewie umieszczony, zwykle w tym celu, żeby doń zwabić pszczoły szukające miejsca.
- zaciąg* u koni – chwilowa ślepotą wskutek nadmiernego wysiłku.
- zadać* co komu – narzucić jaką chorobę w napoju lub za pomocą czarów.
- zadębiać* – utrwać barwę w przedzdy przez polewanie wodą wygotowaną z grochowin lub obierzyn kartofli, także parząc nici w kleju z olejem rzepakowym.
- na *zadzie* pozostać z tyłu, *ostał się na zadzie* lub *w zadzie*.
- zadziec* – pośladek mięsa.
- zadzien* – żaden, nikt.
- zagibać* – zaginać; *zagibnąć* – zagiąć; *zagibnięty* – zagięty.
- zagłówek* – zagon poprzeczny, zakończający wszystkie inne na brzegu pola lub w ogrodzie.
- zagodynka* – zagadka, dawać zagodynki (do rozwiązania).
- zagowić* – zakończyć zapust.
- zagowki* – wtorek zapustny.
- zagowienie* – zakończenie zapustu przez spożycie o północy we wtorek zapustny jajka lub śledzia.
- zagumienie* – pole za gumnami w każdej wiosce.
- zagraj* – nazwa dawana ogarowi, czyli psom gończym.
- zagranicnik* – cudzoziemiec, a *ogranicznik* – sąsiadujący o miedzę właściciel.
- zajazka* – wyraz techniczny rybaków nadnarwiańskich.
- zajdy* – tylna część, zadnia u wozu, łodzi itp.
- zajedzie* – jątrzenie się skóry w kątach ust.
- zajęce główki, cubatki*⁴¹⁴ – gatunek jabłek, czubków.
- zajmiska* – łachy nad Narwią i miejsca do połowu ryb służące.
- zak* – więcierz, *zak odbojny*, czyli wstecznie tj. otworem w dół rzeki, przy jazach zastawiany na rybę idącą pod wodę. Zak rybaków nadnarwiańskich składa się z dwóch *skerzydeł*, dwóch *serc*, jednego *horka*, pięciu *kabłków* czyli obręczy, trzech *kolców* i tyłuż sznurków.
- zakinąć, zakidywać, zakiduwać, zakidować, zakidać* – zarzucić jakiś przedmiot, zarzucać gdzieś.
- zaklinić, zakliniać* – klinem zabić dla umocowania.
- zakład* – kamień graniczny ze znakiem krzyża, herbem lub napisem wykutym.
- zakładnik* – hebel, używany do spuszczenia kantów desek kładzionych *na zakład*.
- zakroj* u sochy podlaskiej, przez *zakroj* i *odkładnice* skiba *pobiega*, czyli przesuwana się, odwracając powierzchnią na spód.
- zakścieć* – zakwitnąć; *kścieć* – kwitnąć.
- zale, zalniki, zalki* – dawne mogilniki i groby, zwykle na pagórkach, otoczone kamieniami w pobliżu starych wiosek.
- załoga* – zapas, grosz nakładowy, zasobowy.

załupa, łupa – cymbał, gamoń.

załuzka – część dawnego ubioru Żydówek⁴¹⁵; był to pasek kolorowy, jedwabny, kilka cali szeroki, noszony na piersiach od szyi do stanu, u góry związany tasiemką około szyi pod frezą, a u dołu przypasany spódnicą.

załwica, zołwica – siostra mężowska. Jan Kochanowski pisze: „coś to zołwicom za bratową” (*Odprawa postów*)⁴¹⁶.

zambrowski obarzanek – były kiedyś sławne w tych stronach obwarzanki groszowe, wypiekane w Zambrowie⁴¹⁷, tak duże, iż je dzieci na głowę jak wieniec nakładały.

zamcyska – stare okopy, np. grodzisko, usypane w dolinie ćwierć mili od Tykocina.

zanadro, pazucha – zanadrze, *zapazusie*.

zanozy – przy jarzmie od sochy są dwie zanozy do zatykania po włożeniu jarzma na karki wołów.

zapamiętywać się – oddawać się rozpaczy.

zapamiętać się – zapomnieć się, wyjść z siebie, oddać się furii.

zapole – okolica bezleśna, w której nie ma lasów, tylko poła.

zapierać drzwi, wrota, wierzeje – zamykać.

zapierać co „w żywe ocy” – wypierać się, zaprzeczać bezczelnie.

zaplesyc – zmiążdżyć drzewo przez bicie obuchem, przemieniając w strzępy.

zaprusyc się – podchmielić sobie, np. *na biesiedzie łeb sobie zaprusył*.

na zaraniu, o zaraniu – przededniem.

zarąb – zacios na drzewie, także *zaręba, zarąbka, zarąbek, zacios*.

zarki – urywający się łatwo, np. zielsko *zarkie* przy pieleniu, gdy rola sucha lub korzenie zapuści głęboko i urywa się, a nie wyrwa z ziemi.

zarnowy kamień – zdatny do żaren lub już obrobiony.

zarny – żarna.

zarobić w ulu – gdy pszczoły zaczęły robić wosk.

zarobienie w ulu – rozpoczęcie roboty w ulu przez nowy rój.

zaściągka – zawiązka u koszuli pod szyją, mała kolorowa tasiemka, dawniej zwykle czerwona.

zasklep – wosk żółty, używany przy ozdabianiu jaj wielkanocnych.

zaskwierać, doskwierać – dokuczać.

zaskwiernik – człowiek dokuczliwy, zły.

zastąpić – zostać brzemioną, zająć w ciążę.

zastojeć, zastojeć się – gdy drzewo surowe, użyte na pewien przedmiot (np. na duhę), zasycha w nadanym mu kształcie, mówią, że *zastoiuje się*. Do *zastoiwania duh* i kabłąków na brony drewniane miano w każdym gospodarstwie na jednej ścianie budynku wbite kołki i łukowaty kawał drzewa odpowiedniej formy.

zatrwać – wstrzymać się, zaczekać.

zatyka – gdy szybrów blaszanych nie znano, używane były do pieców i kominów drewniane *zatyki* lub *baby z grochowin*.

zawalne zboże – nawalne, bujne, wspaniałe, gęste.

zawałki – choroba gruczołów gardlanych u dzieci.

zawiejka, zadymka, chachaica „ze az psa trudno na świat wygnąć”.

zawiersyc – zrobić wierzchołek, np. zawierszyć stóg siana, mendel zboża na polu; o dachu mówi się za *stropić*.

zawiesa – zawiasa żelazna.

zawłoka – włóczęga, włóczykij, wołokita.

zawrocie – miejscowość, w której się droga zawraca; stąd nazwy podobne niektórych osad.

zazdrostować – zazdrościć, starzy mówią zawsze w trybie częstotliwym jak wyżej.

zaziajać się, zziajać, zadychać się – zmęczyć, zadyszeć się.

zazute – ciżmy zasnurowane, czyli zazute.

ządny – pożądamy czegoś.

- zbojce* – zbóje, rozbójnicy.
- zboiny* – fusy z przetopionego wosku.
- zbolaty, struchlaty* – psujący się, np. pień, drag.
- zbozny garniec* równa się dwom *piwnym*, czyli miary warszawskiej, stąd garniec piwny nazywano także *półgarncem zbożnym*.
- zbrozyny* – dymnik, komin staroświecki, niemurowany z cegieł, ale upleciony z chrustu na dragach i omazany gliną, służący do wyprowadzania dymu nad dach chaty.
- zcyniać* – wygrabiać, a po tem lekko miotłą zmiatać zgoniny ze świeżo omłóconego ziarna, rozpostartego cienko na klepisku w stodole. Pierwszą więc robotą po wymłóceniu jest tzw. *zcynianie*, drugą po niej *wianie* ziarna.
- zdaleca* – z daleka, np. *a zdaleca to waspan jedzie?* lub *z kiele?*
- zdarny, zdarzony* – dobry, np. chleb, *zdarny* chłopak, *zdarne* ciasto.
- zdawnia, z dawien-dawna, z dawności, sprzed wieka* – z dawnych czasów, *od Śwedow*⁴¹⁸.
- zdenki* – reszta stawy na dnie garnka lub misy.
- zdenowa* – na nowo, od początku (co zaczynać).
- zdolać, niezdolać* – zdołać, nie zdołać, np. *on już nie zdola kosić*.
- zdrąb* – zrąb, cztery ściany domu bez dachu.
- zdrębina* – cztery ściany w studni.
- zdroiska, zdrojycyska, zdrojowcyska* – zdrojowisko, zdroje.
- zdrowicko* – zdrowie, zwłaszcza przy zapytaniu: *jak wase zdrowicko?*
- zdurzeć* – zgłupieć, *odurzał* – osłupiał.
- zebrować* – zebrać, *chodzić po prosonem chlebie*.
- zegawka*⁴¹⁹ – gatunek drobnolistnej pokrzywy, skoro *ze-kry*, jeno *ze-kry* – na wczesną wiosnę, np. starzy radzili grochy siać *skoro ze kry*.
- zelaźniak, zeleźniak* – garnek z lanego żelaza, *cuhunny*.
- zelga* – odwilż, odliga w porze zimowej.
- zeli* – jeżeli.
- zemłać* – żuć, przeżuwać, jeść po trosze, przegryzać.
- zeńca* – żniwiarka żnąca sierpem. Mówi się: *ile mata zeńcow?* – *pošli zeńcy (lub zeńce) do domu, bo flazyło*.
- zendra* – zuzel i odpadki żelaza, spowodowane przez ogień i bicie młotem kowalskim.
- zeniaty* – żonaty; *niezeniaty*.
- zeprzeć* – oprzeć jakiś przedmiot.
- zercy* – łakomy, dobry do jadła, do ukarmienia, szybko najadający się, niewybredny.
- zerowisko* – miejsce żerowania dzików, kaczek lub innej zwierzyny.
- zerun* – żarłok.
- zębal* – wykpis, dowcipniś.
- żgać* – 1) kłóć, dursać; 2) iść pośpiesznie.
- zgaga* – gdy kto cierpi na zgagę, mówią, że *glista mu się poscała*.
- zgodnąć, zgodywać zagodynki* – odgadywać zagadki.
- zgręży* – osad gęsty na dnie naczynia z płynem.
- zgromadny* – tłumny, mnogi w ludzi, np. zgromadne wesele, zgromadny odpust, zgromadna biesiada.
- zgroza* – połajanie, przestroga, np. *on nie boi się żadnej zgrozy, nie ma nad nim zgrozy*.
- ziapa* – gęba rozwarta, np. *otworzył ziapę jako wrota*.
- ziapka* – klinik u koszuli powyżej ramienia przy kołnierzu.
- zielazko* – 1) rylec żelazny do *pisania* wielkanocnych *pisek*, czyli wyskrobywania rysunku na zabarwionej powłoce jaj; 2) żelazko do prasowania, mosiężne, z *duszą* żelazną.
- zielinka* – roślinka, ziółeczko.
- zielisko* – zielsko, chwasty.
- zielonka*⁴²⁰ – gatunek bedłki.

ziewy – części krosien roztwierające się z *wątkiem* dla przesunięcia (*przetkania*) *czołnika* z *osnową*.
ziewiula, *ziaziula*, *ziewiulka* – kukulka. Wróżą sobie z kukania kukulki, zapytując jej, gdy kuka: *hej ziewiula lub: zuzela, zuzela, ile lat do mego wesela?*

zimostratek – pierwiosnek.

zimowy zachód – strona widnokregu, w której słońce zachodzi podczas krótkich dni zimowych.

*zimozią*⁴²¹ – roślina leśna, w zimie zielona.

ziobro – źebro.

ziotko – ironicznie mówiąc o złym człowieku.

zjawa – widmo, *wygląda jak jaka zjawa*.

zkiela – skąd?

zkielaście wy? – skąd jesteście?

zlegnąć – porodzić, odbyć połóg, gdy mowa o kobiecie.

*złotocha*⁴²² – wierzba błotna z żółtawą barwą kory latorośli.

zmacierzeń, *isć na maciory* – gdy młody rój pszczół straci matkę, przyłącza się wtedy do innego roju, co zowią *zmacierzeniem*.

zmiennik – człowiek niestały, zmienny, nierzetelny, niedotrzymujący zobowiązań, obłudny.

zmierzkoń, *zmierzkoniem* – o zmierzchu, zmrokiem.

zmóc się – zdźwigać się, spracować, zmęczyć, czyli wyjść z mocy.

zmówiny – narada, postanowienie skojarzenia nowego stadła przez dwie rodziny.

znający – znachor, np. *to cłek znający*, czyli posiadający znajomość jakichś sposobów lub tajemnic.

znajda, *najda*, *najdek* – znaleziony podrzutek, gdy mowa o dziecku lub znalezionym zwierzęciu.

znowuś, *znowuj* – znów, znowu.

zolenie, *potacanie* – zaparzanie w ługu bielizny.

zolić chusty – zaparzać brudną bieliznę ługiem, czyli ukropem z popiołem, kładąc rozpalone kamienie do trynoga dla zagotowania wody.

zoła – brudny ług odpływający, trynoga, w którym zołą chusty podczas prania.

zornica – gwiazda poranna.

zubel, *zubelek*, *zubelecek* lub *zuchel*, *zuchelek* – kawałek czegoś, kęs, np. chleba. *zubrować*, *ozubrować* – omiełać ziarno z pierwszej plewy, czyli łuski.

zubrowiny – najgrubsze otręby, pierwsza łuska omielona z ziarna.

zujka – pokarm przeżuwany przez rogaciznę.

Zula, *Zulka*, *Zulecka* – Zuzanna.

zupan – długi chałat żydowski, pasem wełnianym opasany.

zur – oprócz zwykłej kwaskowatej zupy chlebnej, oznacza także pewien stopień gęstości jakiejś polewki, płynu.

zwanie – nazwanie. Na oznaczenie zaginięcia czegoś bez śladu mówią *nie ma i zwania*, tj. że nawet i nazwa została zapomniana. Słyszałem, jak mówią gdzie indziej: *nie zostało i imienia*, co znaczy to samo.

zwodek – powódź lądowa, czyli przybór wody po wielkim deszczu w dolinach i łąkach wśród pól.

zychod słonka – wschód słońca, np. *o zychodzie słonka odegnał gięsi na zagumienie*.

zydek – tak zowią niekiedy myśliwi lisa, z powodu, że skóry lisie były poszukiwane przez Żydów⁴²³.

zydowka – krosta morowa czarna, inaczej pomorkowa.

żydowskie morze – piaszczysta droga. Nazwa ta wzięła zapewne początek z legendy biblijnej o przejściu Żydów suchą nogą przez Morze Czerwone⁴²⁴.

zywina, *zywinka* – dobytek, bydło domowe; *zywiniak* – bydlę.

zywiuscy (z rus.) – pełen życia, trudny do zabicia.

zywny – podobny, np. *zywny ociec* – wykapany ojciec; „w zaden *zywny* sposób” znaczy coś zgoła niemożliwego.

zywokost – roślina, używana do okładów kości złamanych i stąd może jej nazwa; okładają zaś, uparzysty ją razem z kaszą. Napar żywokostu piją także na kaszel.

zżuć – zdjąć z nóg obuwie, *rozbuć się*.

UZUPEŁNIENIA

biedro – biodro, *kulsa*, stąd *nabiedrznik*.

bołbot, *bołbotać* – bełkot, bełkotać, mówić wadliwie, niezrozumiale.

bractewny – należący do bractwa, np. szkaplerz, ubiór bractewny; także członek bractwa, starszy w bractwie zowie się *bractewnym*.

breweryja – awantura, burda, a nie brawura, jak u Lindego⁴²⁵.

brześciany – brzostowy, z drzewa brzostowego, stąd nazwy: Brześcianka⁴²⁶, Brześć⁴²⁷. Poszukiwane były osie do wozów brzostowe; teraz jednak upowszechniają się żelazne.

w *całku* – w całości, ryczałtem, niepokrajawszy, np. mówią: *dała kołędnikom pierog w całku*, czyli nie podzieliwszy ich pierogiem.

carnogiel – czarny, np. dziecko z czarnymi włosami.

carnuch – czarny.

carnucha – czarna, np. krowa czarnej maści.

cerniawy, *cerniński*, *cerniusienki*, *cerniutki*, *cerniutulki*, *cerniutuleńki* – czarny, najczarniejszy.

chabety – liche konie, szkapy, najczęściej używa się w 1. mn. gdy mowa o chudych koniach.

chera – nazwa złośliwa człowieka nudnego, przekornego, niezgodnego, mantyki.

chłop – od wyrazu tego, oznaczającego wogóle mężczyznę, znane tu są następane pochodne: *chłopisko*, *chłopał*, *chłopulek*, *chłopulecek*, *chłopuleniak*, *chłopulątko*, *chłopalek*, *chłopacysko*, *chłopecek*, *chłopiątko*, *chłopeniek*, *chłopiak*, *chłopul*, *chłopacyna*, *chłopacątko*, *chłopięcina*.

chiba – chyba.

daremno – daremnie.

daremyczna – bez wynagrodzenia i bez powinności.

darmochy – roboty bezpłatne.

darnować, *odarnować* – okładać darniną.

gaworzyć – gdy niemowlę zaczyna mówić, zwykle niezrozumiale wyrazy, mówią o nim, że *gaworzy*, *gaworzy sobie*.

hałaj (ob. chałaj) – łobuz, człowiek lekkomyślny, gdy mowa o starszym.

kiepstwo – nie tylko znaczy kiepską rzecz, ale także wykpiwanie, wyszydzenie i ośmieszenie kogoś. Ba, u której chciałem kupić fartuch jej wyrobu, odezwała się: *Pewno pan chce kupić jeno na kiepstwo*, czyli na wyśmianie.

kobylak, inaczej *koński scaw* – nazwa rośliny dziko rosnącej na bagnach nadnarwiańskich i w nizinach.

łacwy – łatwy.

maść – barwa sierści u zwierząt, bywa: *graniasta*, *mroziasta*, *kobiata*, *siwa*, *bułana*, *cerwona*, *gniada*, *podpalana*, *mysata*, *wisniowa*, *srokata*, *moregowata*, *dropiata*, *raba*, *bura*, *kaśtanowata*, *rydza*, *siemionata*, *jabkowita*, *ryza*, *plowa*.

maścisty – dobranej maści, np. para wołów lub koni *maścistych*, tj. dobranych w jednym kolorze sierści. Zamożniejsi gospodarze dobierają sobie woły maściste.

nacąć, *nacynać* – zacząć, zaczynać co, np. *nacnij gadać* – zacznij mówić, *nacynaj śniadać* – zacznij jeść śniadanie.

nadtoczyć – wyrażenie techniczne ciesielskie, *dotoczyć*, oznacza: dosztukować kawał belka, *ocapa*⁴²⁸, murłata tej samej grubości.

naodsiębkę (tańcować) – od siebie, czyli w lewą stronę.

naodywrot – odwrotnie, wspan, w drugą stronę.

nożnicki – nożyczki.

obejsed sie – obszedł się, od słowa obejść się bez czego, np. „tatul *obejsed się* przez pomocy matuli kołacy świniaka na Wielganoc”.

ogarek – niedopałek, głowienka, kawałek niedopalonego czyli, ogorzałego drzewa.

plawuli – na bagnach nadnarwiańskich kępy i łąki pływające. Jest to 1. mn., w pojedynczej wyrazu tego nie słyszałem. W granicach wsi Złotorii jest część łąk i pól nad Narwią, nosząca nazwę *Plawule*.

powodny rok – zalewny, w którym woda na Narwi zalewa łąki nadrzeczne podczas lata.

rogożnik – roślina wodna nad Narwią, z nasieniem kształtu pałki z powierzchnią jakby aksamitną; *rogożnik* zwany jest częściej *rogozą*.

rybiej – nazwa rośliny wodnej z liściem szerokim, pływającym po powierzchni wody, zwana niekiedy *grybiej*.

wyrobek (siedzieć na wyrobku, żyć z wyrobku) – sposób życia z zarobkowania. Stosuje się to do wyrobników nieposiadających własnej ziemi i chaty.

na *zegaru* – na zegarze, starzy ludzie zapytują, np. *ktorna godzina na zegaru?* Zegarów nie znano tu jeszcze w chatach ludu do połowy XIX wieku, tylko po dworach i u oficjalistów.

zatachlować – sprzedać po kryjomu, pozbyć się sekretnie jakiegoś przedmiotu, np. *siuler ten zatachlował swoją skapę nie wiada gdzie*.

Zydowa – żona Żyda, Żydówka⁴²⁹.

¹ Jan Papłoński (1819–1885) – polonista, historyk sztuki, działacz społeczny, dyrektor Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie, Rzeczywisty Radca Stanu, profesor Szkoły Głównej Warszawskiej, dyrektor Szkoły Żeńskiej Rządowej, a także tłumacz. Autor między innymi takich książek, jak: *Lekcja wstępna filologii porównawczej sławiańskiej...* (1864) oraz *Zasady wychowania domowego* (1871).

² Szkoła Główna Warszawska – instytucja oświatowa o ogromnym znaczeniu dla inteligencji polskiej w II poł. XIX wieku, działała w latach 1862–1869; mieściła się w budynkach skasowanego przez władze rosyjskie w 1831 roku Uniwersytetu Warszawskiego; jej rektorem był Józef Mianowski. Studiowali w niej między innymi Henryk Sienkiewicz, Bolesław Prus oraz Zygmunt Gloger. Zob. S. Fita, *Pokolenie Szkoły Głównej*, Warszawa 1980.

³ Jeżewo Stare – w XIX wieku wieś i folwark w powiecie mazowieckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego; wspólnie wieś w województwie podlaskim, w powiecie białostockim; w 1859 roku folwark z okolicznymi gruntami zakupił Jan Gloger, ojciec Zygmunta, syn gospodarował dobrami od roku 1870.

⁴ Tykocin – miasto na Podlasiu, położone w Kotlinie Biebrzańskiej nad Narwią, na zachód od Białegostoku. W nagrodę za zasługi otrzymał je w roku 1661 Stefan Czarniecki, potem Tykocin przeszedł na własność Branickich; w czasach Glogera należał do powiatu mazowieckiego guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego.

⁵ Rzeka Narew, nad którą leży Tykocin, nie stanowi w tej okolicy granic etnograficznych, a tym samym i językowych.

⁵ Mazowsze (łac. *Mazovia*) – kraina historyczna położona w środkowym biegu Wisły oraz dorzeczu jej dopływów w centralnej oraz północno-wschodniej Polsce, znajdująca się w większości w województwie mazowieckim; historyczną stolicą Mazowsza pozostaje Płock, który jest także najstarszym miastem tego regionu (prawa miejskie w 1237 roku); dzielnica historyczna Polski.

⁶ Włościanin – dawniej: chłop, rolnik.

⁷ Alboć – dawniej: albo.

⁸ Jan Chryzostom Pasek (ok. 1636–1701) – podróżnik i pisarz epoki baroku, twórca pamiętników – zob. J. Ch. Pasek, *Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska z czasów panowania Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, wyd. z rękopisu przez E. Raczyńskiego, Poznań 1840.

⁹ „Sążeń kubiczny” – od słowa „kubik”, czyli: metr sześcienny, używanego właśnie w kontekście objętości drewna. „Metr kubiczny” drewna określa objętość netto, czyli z wyłączeniem pustej przestrzeni pomiędzy kłódami drewna na stosie. Sążeń to 1,787 metra (zob. *Wykaz miar, wag i walut*).

¹⁰ Grusza „Bonkreta Williamsa”, „baba” (łac. *Pyrus communis*) – gatunek grusz wrześniowych, dużych, niekształtnych, rozpowszechniony niegdyś i ceniony w sadach polskich, później przez niektórych zwany bonkretami (z franc. bon-chretien). Obecnie jest w Polsce rzadziej uprawiana.

¹¹ Kleń (łac. *Squalius cephalus*) – gatunek słodkowodnej ryby karpiokształtnej z rodziny karpiowatych (łac. *Cyprinidae*). Występuje w Europie z wyjątkiem wysp Morza Śródziemnego, Portugalii, Irlandii, Islandii i północnej Szkocji oraz dorzecza Wołgi, Uralu, Tygrysu i Eufratu. Jest rybą rzeczną, choć spotyka się ją czasami również w jeziorach, zbiornikach zaporowych oraz zatokach morskich. To gatunek poławiany gospodarczo na niewielką skalę. W Polsce pozostaje jednak szczególnie popularny jako trofeum wędkarskie.

¹² Jaź (łac. *Leuciscus idus*) – gatunek słodkowodnej ryby karpiokształtnej (łac. *Cypriniiformes*) z rodziny karpiowatych (łac. *Cyprinidae*). Można go spotkać w Europie na wschód od Renu i na północ od Alp oraz w Azji. Występuje w wodach płynących, rzadziej stojących, jak też w słonawych wodach przy ujściach rzek. Jest rybą stadną. W Polsce nie podlega ochronie środowiskowej.

¹³ Biebrza – rzeka w północno-wschodniej Polsce, prawy dopływ Narwi. Długość około 165 kilometrów.

¹⁴ Narew – rzeka przepływająca przez północno-wschodnią Polskę. Prawy dopływ Wisły. Długość 484 km, z czego większość w Polsce (448 km), a reszta – na Białorusi, gdzie bierze swój początek. Tylko na odcinku 1 km Narew stanowi granicę polsko-białoruską.

¹⁵ Babka zwyczajna (łac. *Plantago major*) – gatunek rośliny należący do rodziny babkowatych (łac. *Plantaginaceae*). Występuje w Eurazji i Ameryce Północnej. W Polsce to gatunek pospolity. W medycynie ludowej świeże liście babki przykładano na niewielkie zranienia, ukąszenia owadów, zwichnięcia, owrzodzenia i ropiejące rany. Napar z rośliny służył do przemywania trudno gojących się ran.

¹⁶ Plejady (inaczej: Baby, Kurczęta, Kokoszki, Siedem Sióstr, Kościół Masoński) – najbardziej znana gromada otwarta gwiazd na niebie. Znajduje się w gwiazdozbiore Byka i jest od nas odległa o ok. 444 lata świetlne. Ma około 100 milionów lat. Otacza ją niebieska mgławica. Jej nazwa nawiązuje do greckiego mitu o Plejadach (siedmiu siostrach-nimfach o imionach: Alkione, Elektra, Kelajno, Maja, Merope, Sterope oraz Tajgete).

¹⁷ W oryginale słowo „Żydzia” zostało przez Glogera zapisane z małej litery.

¹⁸ Bagno zwyczajne (łac. *Rhododendron tomentosum* lub *Ledum palustre*) – gatunek rośliny z rodziny wrzosowatych (łac. *Ericaceae*). Występuje w środkowej i północnej Europie, a także w północno-wschodniej Azji. W Polsce występuje nader często na terenach nizinnych.

¹⁹ Podlasie – historyczna kraina Polski leżąca na Nizinie Podlaskiej. Historyczne Podlasie obejmuje obecnie południową oraz centralną część województwa podlaskiego, północny wschód i północ województwa lubelskiego, jak też wschodnią część województwa mazowieckiego. Historyczną stolicą Podlasia był Drohiczyń.

²⁰ Jętka – tu w znaczeniu: poziomy pręt wiązara (głównego elementu nośnego konstrukcji dachu) trójkątnego rozpierający krokwie w górnej części tego wiązara.

²¹ Krokiew – pochyła belka podtrzymująca pokrycie dachu.

²² Barszcz zwyczajny (łac. *Heracleum sphondylium*) – gatunek rośliny z rodziny selerowatych (łac. *Apiaceae*). Występuje prawie w całej Europie, w dużej części Azji oraz w Maroku. W Polsce pozostaje gatunkiem pospolitym.

²³ Bedłka – grzyb z rodziny bedłkowatych.

²⁴ Bekasowate, słonkowate (łac. *Scolopacidae*) – rodzina ptaków z rzędu siewkowych (łac. *Charadriiformes*). Występuje głównie na otwartych terenach podmokłych. Zamieszkuje wszystkie kontynenty poza Antarktydą. Licznie obecna w Polsce.

²⁵ Słonka zwyczajna, słonka (łac. *Scolopax rusticola*) – gatunek średniego ptaka wędrownego z rodziny bekasowatych (łac. *Scolopacidae*). Zamieszkuje strefę lasów Eurazji. To ptak wędrowny. Zimuje w basenie Morza Śródziemnego oraz Azji południowej i południowo-wschodniej. W Polsce nader często przebywa na nizinach.

²⁶ Bekas dubelt, dubelt (łac. *Gallinago media*) – gatunek średniego ptaka wędrownego z rodziny bekasowatych (łac. *Scolopacidae*). Zamieszkuje Europę Środkową i Wschodnią. Zimuje w subsaharyjskiej Afryce. W Polsce jest objęty ścisłą ochroną.

²⁷ Bekas kszyc, kszyc, bekas baranek (łac. *Gallinago gallinago*) – gatunek średniego ptaka wędrownego z rodziny bekasowatych (łac. *Scolopacidae*). Zamieszkuje Eurazję, Amerykę Północną oraz Południową. Jego największym skupiskiem w Polsce w okresie lęgowym pozostają Bagna Biebrzańskie.

²⁸ *Ficlaus* (łac. *Limnocyptes gallinula*) – mały bekas, ptak brodzący. Zob. przypisy powyżej.

²⁹ Zob. L. Malinowski, *Studyja nad etymologią ludową*, „Prace Filologiczne” 1885, T. I, z. 1, s. 134-158.

³⁰ Klasztor Bernardynów w Tykocinie pod wezwaniem NMP został ufundowany w 1479 roku przez Marcina Gasztołda (ok. 1428–1483), wojewodę kijowskiego, a potem trockiego. W XVIII wieku wody Narwi podmywające budowlę świątyni, zmusiły do przeniesienia klasztoru z kępy bernardyńskiej. Pozostały tam do dzisiaj jedynie szczątki jego fundamentów. Nowy klasztor został zaś ufundowany w 1771 roku przez hetmana Jana Klemensa Branickiego (1689–1771). Obecnie nosi on nazwę Zespołu Klasztornego Bernardynów.

³¹ Lilak pospolity (łac. *Syringa vulgaris*) – gatunek rośliny z rodziny oliwkowatych (łac. *Oleaceae*). Pochodzi z rejonów Półwyspu Bałkańskiego. Jest powszechnie uprawiany w wielu krajach świata. W Polsce pozostaje gatunkiem pospolitym. Rodzima, lecz mylna nazwa tej rośliny (bez lilak) sugeruje jej pokrewieństwo z rodzajem bez (łac. *Sambucus*). Tymczasem lilak oraz bez należą do zupełnie odmiennych rodzin.

³² Antoni Muchliński (1808–1877) – orientalista, profesor i dziekan Uniwersytetu Petersburskiego. Wykładał również w Kazaniu. Jego zainteresowania badawcze obejmowały szczególnie: język i kulturę turecką, arabską oraz Tatarów zamieszkujących niegdyś tereny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W latach 1833–1835 odbył ekspedycje naukową do Egiptu. Kraj ten odwiedził

także w 1869 roku. To autor choćby takich dzieł, jak: *Źródłosłownik wyrazów...* (1858) oraz *Zdanie sprawy o Tatarach Litewskich* (1858).

³³ Zob. A. Muchliński, *Źródłosłownik wyrazów, które przeszły wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich, tudzież mających zobopólną analogię co do brzmienia lub znaczenia: z dołączeniem zbioru wyrazów, przeniesionych z Polski do języka tureckiego*, Petersburg 1858.

³⁴ Konstanty Tyszkiewicz (1806–1868) – hrabia, archeolog i krajoznawca; badacz pradziejów Litwy i południowej Rusi. Autor dzieł: *Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi Litewskiej* (1859) oraz *O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej* (1865).

³⁵ Zob. J. Hanusz, *O wpływie języków wschodnich na słownik języka polskiego*, „Prace Filologiczne” 1886, T. I, z. 1-2, s. 458-466.

³⁶ Płoc, płotka (łac. *Rutilus rutilus*) – gatunek ryby z rodziny karpiowatych (łac. *Cyprinidae*). Można ją spotkać niemal w całej Eurazji. W Polsce występuje we wszystkich wodach słodkich, jak również w wodach przybrzeżnych Bałtyku.

³⁷ Bieluga, wyz (łac. *Husa husa*) – gatunek wędrownej, anadromicznej ryby z rodziny jesiotrowatych (łac. *Acipenseridae*). Zamieszkuje wody Eurazji. W Polsce występuje w wodach Bałtyku.

³⁸ Świstun zwyczajny, świstun (łac. *Mareca penelope*) – gatunek średniej wielkości wędrownego ptaka z rodziny kaczkowatych (łac. *Anatidae*). Zamieszkuje północną Eurazję. W Polsce obecny na północy kraju.

³⁹ Djarja – dawniej: rozwolnienie, biegunka.

⁴⁰ Zob. J. Słowacki, *Sen srebrny Salomei. Romans dramatyczny w pięciu aktach*, Akt IV, Paryż 1844, s. 158.

⁴¹ Dzierżak (albo cepak) – dłuższa część cepa trzymana w ręku przy uderzaniu.

⁴² Błektos polpolity, psia pietruszka, szaleń (łac. *Aethusa cynapium*) – gatunek rośliny należący do rodziny selerowatych (łac. *Apiaceae*). Występuje niemal w całej Europie, jak też na Kaukazie oraz w Azji Zachodniej. W Polsce jest gatunkiem pospolitym.

⁴³ Cal (ang. *inch*) – pozaukładowa jednostka miary długości odpowiadająca początkowo potrójonej długości średniego ziarna jęczmienia; 1 cal polski = 24,8 mm (tak zwany cal staropolski) lub = 24,0 mm (cal nowopolski, 1819–1848).

⁴⁴ Stopa – jednostka miary nawiązująca do przeciętnej długości stopy ludzkiej. W różnych krajach miała inną długość. Zmieniała się także na przestrzeni wieków. Stopa staropolska, tj. warszawska – do 1819 r. = 29,78 cm. stopa krakowska – 1836–1857 rok = 29,8 cm. Stopa litewska wynosiła zaś około 32 cm.

⁴⁵ Przetacznik bobownik (łac. *Veronica anagallis-aquatica*) – roślina trwała, o mocnej łodydze. Jest często spotykana w Polsce. Występuje na brzegach wód płynących i stojących, w rowach, źródłiskach oraz zbiornikach astatycznych (ruchomych).

⁴⁶ Niewód – długa sieć rybacka.

⁴⁷ Karol Szajnocha (1818–1868) – pisarz, historyk i działacz niepodległościowy. Autor m.in. dzieł: *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny* (1858) oraz *Jadwiga i Jagiełło, 1374–1413. Opowiadanie historyczne* (T. I-IV: 1861).

⁴⁸ Zob. K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*, Lwów 1858.

⁴⁹ Bobik, bonik (łac. *Vicia faba* var. *equina*) – gatunek jednorocznej rośliny z rodziny bobowatych (łac. *Fabaceae*). Odznacza się m.in. kulistymi nasionami, o czerwonym lub brunatnym kolorze. Uprawiany się ją na paszę. W Polsce jest bardzo popularna.

⁵⁰ Borówka (łac. *Vaccinium*) – rodzaj roślin z rodziny wrzosowatych (łac. *Ericaceae*). Jej często występującym gatunkiem w Polsce pozostaje Borówka czarna (łac. *Vaccinium myrtillus*). Jest wykorzystywana szeroko jako roślina jadalna i lecznicza.

⁵¹ Bąblowica, echinokokoza (łac. *echinococcus cystica*) – choroba pasożytnicza ludzi i zwierząt wywołwana przez tasiemce. Źródłem zakażenia są niemyte owoce leśne i jagody (poziomki, borówki, maliny).

⁵² Jan Kochanowski (1530–1584) – najwybitniejszy polski poeta epoki renesansu, jeden z twórców polszczyzny literackiej. Autor m.in. *Odprawy posłów greckich* (1578) czy *Trenow* (1580). Mieszkał i tworzył w Czarnolesie.

⁵³ J. Kochanowski, *Psalm 59*, [w:] tegoż, *Psalterz Dawidów*, Gdańsk 2000, s. 74.

⁵⁴ Bób, buber (łac. *Vicia faba*) – gatunek jednorocznej rośliny z rodziny bobowatych (łac. *Fabaceae*). To roślina jadalna, używana w wielu kuchniach świata. W Polsce cieszy się dużą popularnością.

⁵⁵ Makowo – w czasach Glogera wieś nad rzeką Śliną w powiecie mazowieckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie miejscowość ta jest położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzemy. W latach 1975–1998 należała ona administracyjnie do województwa łomżyńskiego.

⁵⁶ Nie udało się znaleźć żadnych informacji o tej osobie.

⁵⁷ Jelita – polski herb szlachecki, związany z zawołaniami „Jelita” oraz „Nagody”. Występował przede wszystkim w ziemi brzeskiej, krakowskiej, sandomierskiej, poznańskiej, łęczyckiej, sieradzkiej i na Mazowszu. Pierwszy wizerunek herbu zachował się na pieczęci Tomisława z Mokrska z 1316 roku. Herbem tym mogli się m.in. poszczycić: Ignacy Paderewski, Stefan Żeromski, Witold Roman Lutosławski czy Ryszard Kaczorowski.

⁵⁸ Podane tu przez Glogera odniesienie do słowa „Sarjusz” nie jest herbem ani zawołaniem szlacheckim, lecz przydomkiem od Floriana Szarego Jelitczyka (legendarnego rycerza polskiego z XIV wieku). Jego historię spopularyzował Józef Ignacy Kraszewski w swojej powieści *Jelita* (1881).

⁵⁹ Ignacy Kapica Milewski (1740–1817) – archiwista, genealog, heraldyk, regent archiwum ziemi bielskiej w Brańsku, kopiści (skopiował akta i przywileje z terenów Podlasia i północno-wschodniego Mazowsza, tzw. *Kapicjana*), jego głównym dziełem jest *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego* (1870).

⁶⁰ Ignacy Kapica Milewski podaje w przywoływanym tutaj przez Glogera dziele następującą informację: „Od tego Jana prostym wyrazem Bury nazwanego, co raczej Szary być powinno, dobra dawniej Kamianki czyli Makowe nad rzeczką Kamianka zwa-

na leżące, nazwisko wzięły Makowo Bure”. Zob. I. Kapica Milewski, *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopełnienie Niesieckiego)*, wyd. z rękopisu, przedm. Z. Gloger, Kraków 1870, s. 258.

⁶¹ Bylica (łac. *Artemisia*) – rodzaj roślin z rodziny astrowatych (łac. *Asteraceae*), liczący sobie trzysta gatunków. Występują przede wszystkim na obszarach suchych klimatu umiarkowanego Eurazji i Ameryki Północnej. Gatunkiem typowym pozostaje *Artemisia vulgaris* L. To roślina mająca w Polsce status pospolitej.

⁶² Stelmach – rzemieślnik wykonujący pudła powozów, bryczek, a także ich koła; stolarz wiejski, kołodziej.

⁶³ Bednarz – rzemieślnik wyrabiający naczynia obręczowe, klepkowe.

⁶⁴ Bedłka-purchawka chropowata (łac. *Lycoperdon perlatum*), gatunek grzybów należący do rodziny pieczarkowatych (łac. *Agaricaceae*). Występuje nader licznie na obszarach Eurazji oraz północnej Afryki. W Polsce to gatunek pospolity.

⁶⁵ Czajka zwyczajna, czajka, czajka pospolita (łac. *Vanellus vanellus*) – gatunek średniego ptaka wędrownego z rodziny sieczkowatych (łac. *Charadriidae*) zamieszkujący niemal całą Europę oraz umiarkowaną strefę Azji aż po Ocean Spokojny (do Morza Japońskiego). W Polsce występuje w całym kraju, szczególnie na wschodzie i w niższych partiach gór.

⁶⁶ Alembik – naczynie używane dawniej do destylacji cieczy.

⁶⁷ Part – grube płótno konopne, bądź lniane.

⁶⁸ Czeladź – dawna służba u magnatów oraz szlachty.

⁶⁹ Glistnik jaskółcze ziele (łac. *Chelidonium majus*) – gatunek byliny z rodziny makowatych (łac. *Papaveraceae*). Jest rozpowszechniony w strefie klimatu umiarkowanego Eurazji. W Polsce to gatunek pospolity.

⁷⁰ Brodawka (łac. *verruca*) – grudkowa zmiana skórna, potocznie nazywana również kurzajką czy kokosianką, znajdująca się na szerokiej podstawie, często nierównej, hiperkeratocytycznej (związanej z nadmiernym rogowaceniem) powierzchni wywołana zakażeniem wirusem HPV. Są zazwyczaj niebolesne, a otaczająca je skóra nie ulega stanowi zapalnemu.

⁷¹ Macierzanka (łac. *Thymus*) – rodzaj roślin z rodziny jasnowatych (łac. *Lamiaceae*). Należy do niego niemal trzysta gatunków. Występują w Eurazji oraz w Afryce. W Polsce rośnie dziesięć gatunków macierzanki, z których najbardziej znany pozostaje tymianek.

⁷² Ładyżka – okrągły, pękaty koszyk lub dzbanek wyrabiany często z drewna brzozy.

⁷³ Choroszcz (dawniej: Choroszcza, Chworoszcza) – w XIX wieku miasto w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, położone nad rzekami Choroszczanką i Narwią; w początku XVIII wieku dobra Choroskie stały się własnością hetmana wielkiego koronnego Jana Klemensa Branickiego, który wybudował tam swoją letnią rezydencję; obecnie miasto w województwie podlaskim, w powiecie białostockim.

⁷⁴ Balas – pionowy element balustrady w kształcie słupka lub kolumnienki.

⁷⁵ Maneż (albo kierat) – dawne urządzenie do napędu maszyn rolniczych, poruszane przez konie lub woły, chodzące w koło.

⁷⁶ Czółnik (inaczej czółenko) – element krosna w postaci kódeczki zawierającej i przerzucającej nici.

⁷⁷ Tutaj w znaczeniu: mówić coś bez umiaru, bez pomysłu.

⁷⁸ Koźlina – skrzyżowane drągi na szczycie strzechy wzmacniające poszycie.

⁷⁹ Encyklopedie Orgelbranda – pierwsze polskie nowoczesne encyklopedie autorstwa 181 polskich naukowców, wydawane w firmie wydawniczej Samuela Orgelbranda i później jego synów. W sumie opublikowane zostały trzy edycje w pięciu wydaniach: *S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna* (1859), 28 tomów, Warszawa, 1859–1868; *S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna* (1872), 12 tomów, Warszawa, trzy wydania: 1872–1876; 1877–1879; 1883–1884; *S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna* (1898), wydanie ilustrowane, 18 tomów, Warszawa 1898–1904 (16 tomów podstawowych), 1911 suplement cz. I, 1912 suplement cz. II.

⁸⁰ Chodzi tu o historyczne tereny Podlasia położone nad Bugiem (biał. *Заходні Буг*, *Zachodni Buh*; ukr. *Західний Буг*, *Zachidnyj Buh*) – rzeką we wschodniej Polsce, zachodniej Ukrainie i południowo-zachodniej Białorusi (154 km – na całej długości rzeka graniczna z Polską). Długość Bugu wynosi 772 km, powierzchnia dorzecza w Polsce 39 420 km². To piąta co do wielkości rzeka Polski. Jej nazwa została przejęta przez nową ludność od wcześniejszych osadników, którzy później wyginęli lub wymarli.

⁸¹ Gloger ma tu najprawdopodobniej na myśli chwasty, czyli rośliny dziko rosnące w ogrodzie lub na polu, hamujące wzrost roślin użytkowych.

⁸² Mleczaj chrząstka, „chrząszcz” (łac. *Lactarius vellereus*) – gatunek grzybów należący do rodziny gołąbkowatych (łac. *Russulaceae*). Występuje w Euroazji oraz w Ameryce Północnej i Środkowej. W Polsce to gatunek pospolity.

⁸³ Derkacz zwyczajny, derkacz (łac. *Crex crex*) – gatunek średniego ptaka z rodziny chruścieli (łac. *Rallidae*) zamieszkujący Eurazję. Zimuje w Afryce na południe od Sudanu. W Polsce to nieliczny ptak legowy.

⁸⁴ Zob. K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*, dz. cyt., s. 210.

⁸⁵ Czeczota to nie gatunek brzozy, a nazwa drewna o bardzo dekoracyjnym rysunku słoju, który powstaje na skutek chorobliwych zmian wynikających z działania bakterii oraz grzybów powodujących miejscowe zniekształcenia, obrzęki oraz uszkodzenia korzeni i pnia drzewa (może się również pojawić w wyniku mechanicznego uszkodzenia). Czeczota nie jest więc konkretnym gatunkiem drewna, a chorobą, która może dotyczyć wielu gatunków drzew.

⁸⁶ Cietrzew zwyczajny, cietrzew (łac. *Lyrurus tetrix*) – gatunek dużego ptaka z rodziny kurowatych (łac. *Phasianidae*). Występuje w strefie lasów iglastych północnej oraz środkowej Eurazji. W Polsce to bardzo nieliczny ptak legowy.

⁸⁷ Febra – dawna nazwa malarii; zimnica (łac. *febris, malaria, plasmodiosis*). To ostra, bądź przewlekła, tropikalna choroba pasożytnicza, której różne postacie wywołane są przez jeden lub więcej z pięciu gatunków jednokomórkowego pierwotniaka z rodzaju *Plasmodium*. Pierwsze doniesienia o zachorowaniach na malarię w Polsce pochodzą z XIX wieku.

⁸⁸ Zob. K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*, dz. cyt., s. 237.

⁸⁹ Ignacy Benedykt Rakowiecki (1783–1839) – ekonomista, rolnik, działacz oświatowy, sławista, słowianofil, tłumacz, wydawca. Opublikował dzieło: *Prawda ruska czyli Prawa Wielkiego Xięcia Jarostawa Władymirowicza tudzież traktaty Olga y Igora WW. XX. Kłioskich y cesarzami greckimi y Mściława Dawidowicza X. Smoleńskiego z Rygą zawarte, których texta, obok z polskiem tłumaczeniem poprzedza rys historyczny zwyczajów, obyczajów, religii, praw y języka dawnych słowiańskich y słowiańsko-ruskich narodów*,

t. 1-2, Warszawa 1820–1822, stanowiące dwujęzyczne wydanie staro-cerkiewno-słowiańskiego zabytku piśmiennictwa pt. *Ruska Prawda* (ros. *Русская правда*), najstarszego zbioru prawa Rusi Kijowskiej (XI/XII w. n.e.).

⁹⁰ Zob. K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*, dz. cyt., s. 213.

⁹¹ Bajorek – kręcona nitka ze złota lub z innego metalu używana w hafciarstwie i szmuklerstwie (wyrobie tasiemek, galonów, wstążek itp.).

⁹² Cząber ogrodowy (łac. *Satureja hortensis*) – gatunek rośliny z rodziny jasnowatych (łac. *Lamiaceae*). Rośnie dziko w południowo-wschodniej Europie i w Turcji. Uprawia się go w wielu rejonach świata. Jest znaną rośliną leczniczą.

⁹³ Tu w znaczeniu: bez wcięcia w pasie.

⁹⁴ Cybulin (albo Cybulino) – w czasach Glogera wieś i folwark w powiecie płockim guberni płockiej Królestwa Polskiego. Obecnie to wieś w województwie mazowieckim, w powiecie płockim, w gminie Bodzanów.

⁹⁵ Gloger ma w tym miejscu najprawdopodobniej na myśli grusze Faworytkę (Klapsa). To odmiana uprawna gruszy należąca do grupy grusz zachodnich o wczesnej porze dojrzewania (odmiana jesienna). Większość jej owoców odznacza się brązowoczerwonym rumieńcem. Jest bardzo popularna u sadowników w USA i w Europie Zachodniej. W Polsce występuje w uprawie od XIX wieku.

⁹⁶ Zob. J. Ch. Pasek, *Pamiętniki*, z rękopisu wyd. J. Czubek, Kraków 1929, s. 270.

⁹⁷ Zob. *Wykaz form przypadkowych w ulamku starożytnego kazania o małżeństwie i modlitwach kodexu krakowskiego z r. 1375*, oprac. J. Hanusz, Kraków 1880, s. 315-324.

⁹⁸ Gręplować – rozplątywać i czyścić włókna bawełniane, wełniane, lniane za pomocą specjalnego urządzenia.

⁹⁹ Bielunię dziedzierzawa, denderewa (łac. *Datura stramonium*) – gatunek rośliny z rodziny psiankowatych. Pochodzi z Meksyku. Obecnie występuje w całej Eurazji oraz Ameryce. W Polsce to gatunek pospolity.

¹⁰⁰ Kłomla (albo dyrdol) – ręczne narzędzie rybackie w kształcie leżącego ostrosłupa z tkaniny sieciowej rozpiętej na drewnianej trójkątnej ramie.

¹⁰¹ Skopek – wiaderko z drewnianych klepek, używane dawniej na wsi na śmietaną bądź mleko.

¹⁰² Zaranek – dawniej: zaranie; wczesny ranek.

¹⁰³ Latry – boczne deski albo drabiny u wozu, drągi kładzione wzdłuż wozu.

¹⁰⁴ Drozd śpiewak, śpiewak (łac. *Turdus philomelos*) – gatunek średniej wielkości ptaka z rodziny drozdowatych (łac. *Turdidae*). Zamieszkuje głównie obszary Eurazji. W Europie Zachodniej i lokalnie w Polsce gnieździ się często w ogrodach.

¹⁰⁵ Szczupak pospolity, szczupak (łac. *Esox lucius*) – gatunek szeroko rozprzestrzenionej, drapieżnej ryby z rodziny szczupakowatych (łac. *Esocidae*). Jego okołobiegunowy zasięg występowania pozostaje rekordowy dla tego rodzaju ryb słodkowodnych.

¹⁰⁶ K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*, dz. cyt., s. 236.

¹⁰⁷ Sapowaty – bagnisty, wilgotny.

¹⁰⁸ J. Kochanowski, *Muza*, [w:] tegoż, *Pieśni i wybór innych wierszy*, oprac. T. Sinko, Wrocław 1949, s. 44.

¹⁰⁹ Łukasz Górnicki (1527–1603) – humanista renesansowy, poeta, pisarz polityczny, tłumacz, sekretarz królewski Zygmunta Augusta (1559) i jego bibliotekarz, starosta niegrodowy tykociński (1571), starosta wasilkowski (1576), prebendarz dóbr duchownych (otrzymywał dochody z probostw wielickiego i kęckiego oraz kanonii kruszwickiej), a także wójt wasilkowski. Autor między innymi: *Dworzanina polskiego* (1566). Współautor dzieła (wraz z J. Kochanowskim i J. Januszowskim): *Nowy Karakter Polski Z Drukarnie Lazarzowej: Y Orthographia Polska...* (1594).

¹¹⁰ Wacław Potocki (1621–1696) – poeta, arianin (konwertyta na katolicyzm), podczaszy krakowski, jego najwybitniejszym dziełem był poemat *Transakcja wojny chocimskiej* (powstał w latach 1670–1675, wydany jako *Wojna chocimska*, Lwów 1850).

¹¹¹ Nestor Kronikarz (ok. 1050–1114) – kronikarz, mnich pieczerskiego monasteru. To redaktor jednego z najstarszych ruskich latopisów – *Powieści minionych lat* (ok. 1113), w którym opisał dzieje Rusi od IX do XII wieku. Kronika Nestora zawiera też wiele informacji na temat historycznych początków Polski.

¹¹² Olga (ok. 923–969) – wielka księżna kijowska, święta kościoła katolickiego i prawosławnego. Była żoną księcia Rusi Kijowskiej Igora Rurykowicza (?–945) oraz matką księcia Światosława I (942–972). Kościół katolicki wspomina św. Olę 11 lipca, a prawosławny 24 lipca.

¹¹³ Drewlanie – jedna z grup etnicznych należąca do grona wschodnich plemion słowiańskich. Zamieszkiwali dorzecza Stuczny i Prypeci na Polesiu Wołyńskim. Ich terytoria zostały w X wieku podbite przez wojska Olgi, wielkiej księżnej kijowskiej.

¹¹⁴ Stefan Batory (1533–1586) – syn wojewody Siedmiogrodu Stefana Batorego (1477–1534) i wojewodziny siedmiogrodzkiej Katarzyny Telegdi (1492–1547), od 1571 roku książę siedmiogrodzki, od 1576 roku mąż Anny Jagiellonki (1523–1596) i król Polski.

¹¹⁵ Zygmunt III Waza (1566–1632) – król Polski (1587–1632) oraz Szwecji (1592–1599, jako *Sigismund*), tytularny król Szwecji 1599–1632 z dynastii Wazow. Starszy z dwóch synów króla szwedzkiego Jana III Wazy (1537–1592) i jedyny z jego małżeństwa z królową polską Katarzyną Jagiellonką (1526–1583).

¹¹⁶ Kurpie – grupa etnograficzna ludności polskiej, zamieszkująca tereny dwóch puszczy mazowieckich: Puszczy Zielonej i Puszczy Białej. Nazwa funkcjonująca również jako określenie regionu kurpiowskiego.

- ¹¹⁷ Zob. *Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności*, T. V, Kraków 1894, s. 55.
- ¹¹⁸ Dziewanna (łac. *Verbascum*) – rodzaj roślin należący do rodziny trędownikowatych (łac. *Scrophulariaceae*). Należy do niego około dwieście pięćdziesiąt gatunków występujących przede wszystkim na obszarach klimatu umiarkowanego Eurazji. Na terytorium Polski rośnie jedenaście gatunków tej rośliny, w tym dziewanna pospolita (łac. *Verbascum nigrum*), uprawiana jako roślina ozdobna.
- ¹¹⁹ Dzięgiel (łac. *Angelica*) – rodzaj bylin z rodziny selerowatych (łac. *Apiaceae*). Należy do niego około pięćdziesiąt gatunków roślin, które występują przeważnie na chłodniejszych rejonach północnej półkuli. Gatunkiem typowym pozostaje *Angelica sylvestris* L., który jest w Polsce pospolity.
- ¹²⁰ Głuszcak zwyczajny, głuszcak (łac. *Tetrao urogallus*) – gatunek dużego ptaka z rodziny kurowatych (łac. *Phasianidae*). Zamieszkuje lasy środkowej i północnej Eurazji. W Polsce to skrajnie nieliczny ptak lęgowy, zagrożony wyginięciem.
- ¹²¹ Por. B. Kuryłowicz, *Charakterystyka fonetyczna dziewiętnastowiecznej gwary tykocińskiej*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2006, nr 6, s. 41-61 oraz teje, *Słotwóbrstwo dziewiętnastowiecznej gwary tykocińskiej*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2008, nr 7, s. 83-97.
- ¹²² W oryginale słowo „Żydówka” zostało zapisane przez Glogera z małej litery.
- ¹²³ Karaczan prusak (łac. *Blatella germanica*) – gatunek karaczana z rodziny zadowkowatych i podrodziny *Blattellinae*. To gatunek kosmopolityczny. Wywodzi się z Azji. W Polsce określa się go mianem synantropijnego (przystosowanego do życia w środowisku silnie przekształconym przez człowieka).
- ¹²⁴ Fryga (Frigg, Fria, Frick) – nordycka bogini miłości, opiekunka małżeństwa i rodziny, bóstwo płodności i bogactwa, żona Odyna oraz matka Baldura. Usługuje jej Fulla, uważana czasem za jej siostrę. Atrybutem Frygi jest brzoza.
- ¹²⁵ *Tricholoma* (Fr.) *Staude* (gąska) – rodzaj grzybów należący do rodziny gąskowatych (łac. *Tricholomataceae*). Tylko nieliczne grzyby spośród gąsek pozostają jadalne, wśród nich m.in. gąska wielka (łac. *Tricholoma colossus*) – w Polsce to gatunek rzadki.
- ¹²⁶ Grzybień, gąska (łac. *Nymphaea*) – roślina wodna z żółtym kwiatem i pływającymi liśćmi. Jest gatunkiem byliny z rodziny grzybieniowatych (łac. *Nymphaeaceae*). Występuje na niemal wszystkich kontynentach. W Polsce ma status rośliny pospolitej.
- ¹²⁷ Gzowate, gzy (łac. *Oestridae*) – rodzina owadów z rzędu muchówek (łac. *Diptera*), których larwy pasożytują u różnych zwierząt. Znanych obecnie jest około 1500 gatunków tych owadów.
- ¹²⁸ Słowo „Żydówek” zostało w oryginale zapisane przez Glogera z małej litery.
- ¹²⁹ Zob. przypis powyżej (glistnik jaskółcze ziele).
- ¹³⁰ Glista – potoczna nazwa dżdżownicy ziemnej, rosówki (łac. *Lumbricus terrestris*). Jest gatunkiem skąposzczeta z rodziny dżdżownicowatych (łac. *Lumbricidae*). W Polsce to gatunek pospolity na obszarze całego kraju.
- ¹³¹ Piasta – część koła lub tarczy stykająca się z wałem lub osią.
- ¹³² Sprycha – dawniej: szprycha (jeden z prętów łączących piastę koła z jego obręczą).
- ¹³³ Gołąbek, bedłka (łac. *Russula*) – rodzaj grzybów należący do rodziny gołąbkowatych (łac. *Russulaceae*). Występują na niemal wszystkich kontynentach. W Polsce można go jeszcze m.in. spotkać pod takimi nazwami, jak: surowiatka, syrojeszka, serojeszka.
- ¹³⁴ Gorczyca (łac. *Sinapis*) – rodzaj roślin należący do rodziny kapustowatych. Gatunkiem typowym pozostaje *Sinapis alba* L., która jest w Polsce gatunkiem zadowionym.
- ¹³⁵ Komosa (łac. *Chenopodium*) – rodzaj roślin, należący w różnych systemach klasyfikacyjnych do rodziny komasowatych (łac. *Chenopodiaceae*) lub szarłatowatych (łac. *Amaranthaceae*). Obejmuje ponad sto gatunków spotykanych na niemal wszystkich kontynentach, z czego w Polsce możemy spotkać około trzydzieści gatunków tej rośliny. Niektóre z nich są jadalne.
- ¹³⁶ Lebioda – potoczna nazwa komosy białej (łac. *Chenopodium album*). To gatunek rośliny jednorocznej, rozprzestrzenionej na obszarach o klimacie umiarkowanym i tropikalnym. W Polsce jest rośliną pospolitą. Jej nasiona i młode liście są jadalne.
- ¹³⁷ Skrzyp polny (łac. *Equisetum arvense*) – gatunek rośliny wieloletniej należący do rodziny skrzypowatych (łac. *Equisetaceae*). Występuje głównie w Europie. W Polsce pozostaje rośliną bardzo pospolitą.
- ¹³⁸ Zaraza (łac. *Orobanchae*) – rodzaj roślin należących do rodziny zarazowatych. To bezieleniowe rośliny cudzożywne, nieprzeprowadzające fotosyntezy, lecz pasożytujące na innych roślinach (głównie zielnych i krzewinkach). W Polsce występuje kilkanaście gatunków należących do tego rodzaju, min. zaraza wielka (łac. *Orobanchae major*), która objęta jest obecnie częściową ochroną gatunkową.
- ¹³⁹ Paczeń – włókno lnu lub konopi wyczesane po drugim czesaniu, delikatne wyczeski; nici z owych włókien.
- ¹⁴⁰ Zob. J. Ch. Pasek, *Pamiętniki*, dz. cyt., s. 131.
- ¹⁴¹ Gloger ma tu na myśli gruszewnik leśny (łac. *silvestris*), który swoją nazwę wywodzi od dzikich gruszy. Wraz z zielonym barwinkiem służył niegdyś na Podlasiu za element dekoracyjny w święto Wielkiej Nocy.
- ¹⁴² Zob. K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*, dz. cyt., s. 243.
- ¹⁴³ Nowogród – w XIX wieku osada miejska nad rzeką Narwią w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie miasto w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, nad Narwią, ok. 15 km od Łomży.
- ¹⁴⁴ Łomża – w XIX wieku miasto gubernialne, położone na wzgórzu, nad rzeką Narwią. Obecnie miasto na prawach powiatu w północno-wschodniej Polsce, w województwie podlaskim.
- ¹⁴⁵ Zob. przypis powyżej (Grzybień, gąska).
- ¹⁴⁶ Gloger ma tu najprawdopodobniej na myśli wieś Gulczewo położone nad rzeką Wisłą. W czasach Glogera miejscowość ta należała do powiatu płockiego guberni płockiej Królestwa Polskiego. Aktualnie to wieś w województwie mazowieckim w powiecie

plockim, w gminie Słupno. Wieś o nazwie Gule znajdowała się w XIX wieku jedynie w powiecie wilejskim guberni wileńskiej Imperium Rosyjskiego.

¹⁴⁷ Chaber bławatek (łac. *Centaurea cyanus*) – gatunek rośliny zielnej z rodziny astrowatych (łac. *Asteraceae*). Występuje w Europie, jak też na Syberii Zachodniej. W Polsce jest rośliną pospolitą.

¹⁴⁸ Zob. J. Kochanowski, *Księgi trzecie, Pieśń XI*, [w:] tegoż, *Dzieła Jana Kochanowskiego*, t. I, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1835, s. 121.

¹⁴⁹ Nie udało się znaleźć źródła tego cytatu z dzieła Nestora.

¹⁵⁰ Skiba – wąski pas gleby odcinany i odkładany przez pług w czasie orki.

¹⁵¹ Adamy (albo Łany) – w XIX wieku wieś w powiecie Kamionka Strumiłowa w Królestwie Galicji i Lodomerii. Współcześnie to przysiółek wsi Łętowe w województwie małopolskim, w powiecie limanowskim, w gminie Mszana Dolna.

¹⁵² Ziemia ciechanowska – ziemia województwa mazowieckiego po włączeniu Księstwa Mazowieckiego do I Rzeczypospolitej w 1526 roku. Wcześniej była ziemią Księstwa Mazowieckiego. Jej stolica pozostawał Ciechanów. Dzieliła się na trzy powiaty: ciechanowski, przasnyski oraz sąchocki. Posiadała starostwo grodowe w Ciechanowie, gdzie wybierano dwóch posłów na sejm walny, a co piąty rok deputata na Trybunał Główny Koronny.

¹⁵³ Jałowiec pospolity (łac. *Juniperus communis*) – gatunek zawsze zielonego krzewu, rzadko niskiego drzewa, należący do rodziny cyprysowatych (łac. *Cupressaceae*). Występuje w Eurazji oraz Ameryce Północnej. W Polsce jest gatunkiem rozpowszechnionym na całym obszarze kraju. Stosuje się go w ziołolecznictwie.

¹⁵⁴ Biedronka – dawniej biedronka: owad z rodziny biedronkowatych (łac. *Coccinellidae*); niewielki chrząszcz o owalnym, wypukłym ciele. W Polsce występuje w około 80 gatunkach.

¹⁵⁵ Jałowizna – młode bydło niemające jeszcze potomstwa.

¹⁵⁶ Imbir (łac. *Zingiber*) – rodzaj bylin z rodziny imbirowatych (łac. *Zingiberaceae*). Występuje głównie na obszarze Azji. Imbir lekarski (łac. *Zingiber officinale*) jest rośliną jadalną, przyprawową oraz kosmetyczną.

¹⁵⁷ Jemioła (łac. *Viscum*) – rodzaj pasożytniczych roślin z rodziny sandałowcowatych (łac. *Santalaceae*) lub jemiołowatych (łac. *Viscaceae*). Obejmuje około trzydzieści gatunków rosnących głównie w Eurazji, Afryce i Australii. W Polsce najbardziej znana i spotykana jest jemioła pospolita (łac. *Viscum album*).

¹⁵⁸ Jazgarz (łac. *Gymnocephalus cernua*) – gatunek ryby z rodziny okoniowatych (łac. *Percidae*). Występuje głównie na obszarze Europy. W Polsce jego tarło odbywa się od połowy kwietnia do końca maja.

¹⁵⁹ Zob. J. Kochanowski, *Satyry*, [w:] tegoż, *Dzieła Jana Kochanowskiego*, t. III, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1835, s. 15.

¹⁶⁰ Salomon Rysiński (1565–1625) – paremiolog, pisarz, poeta, tłumacz i filolog. Zwany też: Rysinius Sarmata, Pantherus, Leucorussus. Autor *Monumenta... diversis personis... posita* (1614) oraz *Przypowieści polskich* (1619).

¹⁶¹ Zob. S. Rysiński, *Przypowieści polskie*, Kraków 1634, s. 3.

¹⁶² Stefan Czarniecki (1599–1665) – hetman polny koronny wojska polskiego, wojewoda ruski od 1657 roku, starosta tykociński od 1659, od roku 1665 hetman polny koronny. Właściciel Tykocina, nadanego Czarnieckiemu za zasługi na rzecz ojczyzny, do których w szczególności należały sukcesy w wojnie ze Szwedami w latach (1655–1660); Czarniecki prowadził z oddziałami Karola X Gustawa tzw. wojnę szarpaną (partyzancką). W latach 1658–1659 dowodził oddziałami polskimi w wyprawie armii sojuszniczej (brandenbursko-polsko-habsburskiej) do Danii przeciw wojskom szwedzkim Karola X Gustawa.

¹⁶³ Zob. *Bogurodzica. Pierwszy polski hymn narodowy*, wyd. i objaśnił J. Łoś, Lublin 1922, s. 4.

¹⁶⁴ J. Kochanowski, *Ofiara*, [w:] tegoż, *Fraszki*, oprac. J. Pelc, Wrocław–Kraków 1957, s. 49.

¹⁶⁵ Kapuśniki – w czasach Glogera wieś w powiecie mławskim guberni płockiej Królestwa Polskiego. Obecnie to wieś pod nazwą Grzybowo w województwie mazowieckim, w powiecie mławskim, w gminie Wierzchfonia Kościelna.

¹⁶⁶ Perkal – cienkie płótno bawełniane.

¹⁶⁷ Ruptura – przemieszczenie się narządów wewnętrznych, zwykle jelit, do nieprawidłowego uchyłka jamy ciała.

¹⁶⁸ Kirgizi – naród turecko-mongolski zamieszkujący obecnie głównie Kirgistan, a także Uzbekistan, Kazachstan, Chiny, Tadżykistan, Afganistan oraz Turcję. Posługuje się językiem kirgiskim z tureckiej grupy języków łańskich. W VI wieku Kirgizi utworzyli państwo, które obejmowało znaczną część dzisiejszej Mongolii. Czasy jego świetności trwały do X wieku. Tradycyjnym zajęciem Kirgizów było wysokogórskie pasterstwo, myślistwo, a w niektórych regionach uprawa zbóż. Wyznają w głównej mierze islam sunnicki.

¹⁶⁹ Zob. M. Jatowt, *Obrazki caryzmu. Pamiętniki J. Gordona*, wyd. F. A. Brockhaus, Lipsk 1861.

¹⁷⁰ Węda – linka zakończona haczykiem z umocowaną na niej przynętą, służącą do połowów na głębokich wodach.

¹⁷¹ Gubernia suwalska – jednostka podziału terytorialnego Rosji w Królestwie Kongresowym, istniejąca w latach 1867–1915. Powstała w 1867 roku z północnej części guberni augustowskiej. W jej skład wchodziły następujące powiaty: augustowski, suwalski, sejneński, mariampolski, władysławowski, kalwaryjski oraz wyłkowyszowski.

¹⁷² Zgoniny – kawałki słomy i wymłóconych kłosów pocięte w czasie młócki i wyrzucane na zewnątrz młocarni.

¹⁷³ Złotoryja (albo Złotoria) – wieś nad Narwią, w XIX wieku w powiecie mazowieckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego, obecnie w powiecie białostockim województwa podlaskiego.

¹⁷⁴ Wasąg – czterokołowy powóz podróżny.

¹⁷⁵ Wołyń (ukr. *Волинь*) – kraina historyczna w dorzeczu górnego Bugu oraz dopływów Dniepru: Prypeci, Styru, Horynia i Słuczy, obecnie część Ukrainy – obwody wołyński i rówieński, zachodnia część żytomierskiego oraz północne części tarnopolskiego i chmielnickiego. Główne miasta: Łuck, Kowel, Dubno, Równe, Krzemieniec, Nowogród Wołyński (Zwiahel), Włodzimierz Wołyński, Ostróg, Owrucz, Zasław, Starokonstantynów.

¹⁷⁶ Koleśniki – w czasach Glogera wieś w powiecie ostrogskim guberni wołyńskiej Imperium Rosyjskiego. Leży nad rzeką Horyń. Współcześnie miejscowość ta znajduje się na Ukrainie.

¹⁷⁷ Kołtunnik, pięciornik srebrny (łac. *Potentilla argentea*) – gatunek rośliny z rodziny różowatych (łac. *Rosaceae*), ziele, susz. Występuje w Eurazji. W Polsce jest rośliną pospolitą.

¹⁷⁸ Nie udało się znaleźć żadnych informacji o tej osobie.

¹⁷⁹ Zob. I. Kapica Milewski, *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopełnienie Niesieckiego)*, dz. cyt., s. 174.

¹⁸⁰ Komosa (łac. *Chenopodium*) – rodzaj roślin, należący w różnych systemach klasyfikacyjnych do rodziny komasowatych (łac. *Chenopodiaceae*) albo (łac. *Amaranthaceae*). Obejmuje ponad sto gatunków spotykanych na niemal wszystkich kontynentach, z czego w Polsce występuje około trzydzieści gatunków, zarówno tych rodzimych, jak i zawleczonych, bądź uprawianych.

¹⁸¹ Okrasa – tłuszcz dodawany do potraw.

¹⁸² Szabelbon (inaczej fasola tyczkowa; z niem. *Säbelbohne*) – odmiana fasoli o pędach pnących się po specjalnie umieszczonych tyczkach.

¹⁸³ Szczaw tępolistny, koński szczaw, kobylak (łac. *Rumex obtusifolius*) – gatunek rośliny z rodziny rdestowatych (łac. *Polygonaceae*). Występuje w Eurazji oraz Ameryce Północnej. W Polsce jest pospolity.

¹⁸⁴ Dzień Świętego Jana Chrzyciela w Kościele katolickim obchodzony jest 24 czerwca.

¹⁸⁵ Na początku XVI stulecia został w Dobrzyniewie zlokalizowany folwark, który stanowił gospodarczo-administracyjne centrum nowo skolonizowanego przez Mikołaja Radziwiłła klucza dobrzyniewskiego. Centrum gospodarcze folwarku składało się m.in. z części rezydencjalno-ogrodowej, w które wzniesiono budynek dworu, obok którego założono z kolei w XVII wieku park lipowy. Folwark dobrzyniewski przechodził w następnych wiekach różne koleje losu. O jego świetności świadczy fakt, że został wybudowany w nim okazały pałac, który uległ jednak zniszczeniu w okresie, gdy ówczesny starosta knyszyński Tomasz Czepski został wygnany z kraju, a jego dobra najeżdżane przez kuzynów oraz Jana Klemensa Branickiego, właściciela Białegostoku, popadły w ruinę.

¹⁸⁶ Pokrzywa (łac. *Urtica*) – rodzaj jednorocznych roślin zielnych lub bylin z rodziny pokrzywowatych (łac. *Urticaceae*). Należy do niej około pięćdziesiąt gatunków rozporoszonych na niemal wszystkich kontynentach. Niektóre z nich dostarczają włókna i są jadalne. W Polsce występuje bardzo często pokrzywa zwyczajna (łac. *Urtica dioica*). To roślina pospolita.

¹⁸⁷ Kopytnik pospolity (łac. *Asarum europaeum*) – gatunek byliny należący do rodziny kokornakowatych (łac. *Aristolochiaceae*). To jedyny europejski przedstawiciel rodzaju kopytnik (łac. *Asarum*). W Polsce pozostaje gatunkiem rodzimym, pospolitym na terenie całego obszaru, za wyjątkiem jego północno-zachodniej części.

¹⁸⁸ Oktawa (łac. *octavus* – ósmy) – przedział czasu w liturgii obejmujący ważną uroczystość i siedem dni po niej następujących. W Kościele katolickim obchodzi się dziś tylko dwie oktawy związane bezpośrednio z uroczystościami Zmartwychwstania i Narodzenia Pańskiego. Zwyczaje odnoszące się do nieistniejącej już w liturgii oktawy Bożego Ciała przetrwały w tych dniach jedynie w tzw. procesjach teoforycznych (zwanych inaczej procesją Bożego Ciała).

¹⁸⁹ Wigilia św. Jana, noc świętojańska – święto obchodzone w nocy z 23 na 24 czerwca w wigilię św. Jana Chrzyciela. Stanowi próbę zasymilowania przez chrześcijaństwo pogańskich obrzędów związanych z letnim przesileniem słońca.

¹⁹⁰ Piskorz (łac. *Misgurnus fossilis*) – gatunek słodkowodnej ryby z rodziny piskorzowatych (łac. *Cobitidae*). Występuje głównie na obszarze Europy. W Polsce jest on objęty częściową ochroną gatunkową.

¹⁹¹ Wiersza – samołówka na ryby i raki pleciana z długich cienkich różg wiklinowych w kształcie cylindra w jednym końcu spiczasto zawieszono, a w drugim mającego lejkaty, do wewnątrz zwrócony otwór.

¹⁹² Kozdroje – w czasach Glogera wieś w powiecie ciechanowskim guberni płockiej Królestwa Polskiego. Obecnie wieś w województwie mazowieckim, w powiecie ciechanowskim, w gminie Regimin.

¹⁹³ *Leccinum* Gray (koźlak, koźlarz) – rodzaj grzybów z rodziny borowikowatych (łac. *Boletaceae*). To grzyby pospolicie występujące w Polsce.

¹⁹⁴ Krzyżulec – skrzyżowanie belki stanowiące podporę czegoś.

¹⁹⁵ Chodzi tu o Katarzynę Konstancję z Kellerów Glogerową (1777–1851), żonę Wilhelma Wawrzyńca Glogera (1771–1825) oraz matkę Jana Nepomucena Stanisław Glogera (1811–1884), który z kolei był ojcem Zygmunta Glogera (1845–1910).

¹⁹⁶ Dobrochy – w XIX wieku wieś położona w powiecie i guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego, obecnie w powiecie zambrowskim województwa podlaskiego.

¹⁹⁷ Kraska zwyczajna, kraska pospolita, kraska, „siwka” (łac. *Coracias garrulus*) – gatunek średniej wielkości ptaka wędrownego z rodziny krasiek (łac. *Coraciidae*). Zamieszkuje niemal całą Europę, środkową i południową Azję, jak też północno-zachodnią Afrykę. W Polsce występuje najczęściej na Lubelszczyźnie, Podlasiu i w Kotlinie Sandomierskiej.

¹⁹⁸ Zob. K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*, dz. cyt., s. 242.

¹⁹⁹ Kołowaczna, cenuroza – choroba pasożytnicza występująca u owiec i kóz, wywołwana przez tasiemca kręckiego (łac. *Multiceps multiceps*).

²⁰⁰ Krętoleń, toglówka, wągłów (łac. *Lynx torquilla*) – gatunek ptaka należący do rodziny gołębiowatych (łac. *Columbidae*). W Polsce można go spotkać niemal we wszystkich obszarach kraju.

²⁰¹ Krap (łac. *Blicca bjoerkna*) – gatunek słodkowodnej ryby z rodziny karpowatych (łac. *Cyprinidae*). To jedyny przedstawiciel rodzaju *Blicca*. Występuje głównie w Europie. W Polsce nie jest on gatunkiem chronionym.

²⁰² Okoń pospolity, okoń (łac. *Perca fluviatilis*) – gatunek drapieżnej ryby z rodziny okoniowatych (łac. *Percidae*). Występuje w Eurazji oraz w Australii. W Polsce podlega ochronie od 2011 roku.

²⁰³ Chodzi tu najprawdopodobniej, o którąś z odmian gruszy.

- ²⁰⁴ Zob. J. Kochanowski, *Monamachia Parysowa z Menelausem*, [w:] tegoż, *Dzieła Jana Kochanowskiego*, t. III, dz. cyt., s. 34.
- ²⁰⁵ Zob. K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*, dz. cyt., s. 240.
- ²⁰⁶ Wierzba wiciowa (albo krzaczasta; *Salix viminalis*) – gatunek drzew, bądź krzewów z rodziny wierzbowatych. Występuje naturalnie w Europie Środkowej.
- ²⁰⁷ Jan Karol Chodkiewicz (1560–1621) – hetman wielki litewski, wojewoda wileński, podczaszy litewski, hrabia na Szklowie; jeden z najwybitniejszych europejskich dowódców wojskowych początku XVII wieku. Pisma Chodkiewicza dostępne są dzisiaj jedynie w XVIII-wiecznych kopiach i rękopisach. Zob. J. K. Chodkiewicz, *Metrica listow do roznych osob pisanych w roku 1613 [do 1616]* (1613–1616) oraz tegoż, *Kopia oryginału metriki listów pisanych do JW. Jana Karola Janowicza hrabi na Szklowie, Bychowie Myszy Chodkiewicza, wojewody wileńskiego...* (1780).
- ²⁰⁸ Wschody – tu w znaczeniu: schody.
- ²⁰⁹ Zakanurek – dawniej: zakątek.
- ²¹⁰ Eustachy Tyszkiewicz (1814–1873) – hrabia, polski archeolog, badacz prehistorii Litwy i Białorusi, założyciel i dożywotni przewodniczący Komisji Archeologicznej w Wilnie (1855), twórca Muzeum Starożytności w Wilnie (1858), honorowy członek Instytutu Archeologicznego w Wielkiej Brytanii i Irlandii. Głogier ma na myśli *Opisanie powiatu borysowskiego pod względem statystycznym, geognostycznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim* (Wilno 1847).
- ²¹¹ Powiat borysowski – w czasach Glogera powiat guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego. Graniczył bezpośrednio z trzema guberniami: wileńską, witebską i mohilewską.
- ²¹² Kulawka owiec (inaczej zanokcica, łac. *paronychia*) – ropne zapalenie części przykoronowej racicy owiec, spowodowana zakażeniem zranień tej okolicy przez drobnoustroje ropotwórcze.
- ²¹³ Kokoszka zwyczajna, kokoszka, kokoszka wodna, kurka wodna (łac. *Gallinula chloropus*) – gatunek średniego ptaka wodnego z rodziny chruścieli (łac. *Rallidae*), zamieszkujący wszystkie kontynenty oprócz Australii. W Polsce gatunek ten jest objęty ścisłą ochroną.
- ²¹⁴ Kurośle (inaczej kurza ślepota) – ślepota zmierzchowa; choroba oczu polegająca na niedowidzeniu o zmierzchu.
- ²¹⁵ Pięciornik kurze ziele (łac. *Potentilla erecta*) – gatunek byliny należący do rodziny różowatych (łac. *Rosaceae*). Występuje w Eurazji oraz Ameryce Południowej. W Polsce pozostaje pospolity na całym obszarze.
- ²¹⁶ Trzmielina pospolita, trzmielina zwyczajna (łac. *Euonymus europaeus*) – gatunek krzewu należący do rodziny dławiszowatych (łac. *Celastraceae*). Występuje w Eurazji. W Polsce jest dość pospolity na całym obszarze.
- ²¹⁷ Skorek pospolity, „szczypanka” (łac. *Forficula auricularia*) – gatunek wszystkożernego, uskrzydłonego owada z rodziny skorkowatych (łac. *Forficulidae*) występujący w Europie.
- ²¹⁸ Mazurzy – potomkowie polskich osadników (chłopstwa i szlachty) z Mazowsza zamieszkujący południowe Prusy Wschodnie, którzy w kilku falach osadnictwa zasiedlili południową i częściowo wschodnią część Prus Książęcych. Od XIV w. ulegli wymieszaniu z pozostałościami ludności pruskiej oraz kolonistami z Rzeszy Niemieckiej i innych państw Europy Zachodniej. Wraz z sekularyzacją Prus Książęcych przyjęli luteranizm, który stał się ważną cechą wyróżniającą Mazurów pruskich od pokrewnych grup etnicznych. W potocznym rozumieniu za Mazurów uważa się tylko *Mazurów pruskich*. Wynika to z tego, że określenie *Mazur* oznaczało początkowo przede wszystkim mieszkańca, a dopiero wraz z migracją zaczęto tym terminem określać mieszkańców innych krain, stąd: *Mazurzy pruscy*, *Mazurzy litewscy* (opisani przez Adama Mickiewicza w Panu Tadeuszu w postaci szlachty dobrzyńskiej), *Mazurzy małopolscy*. Bardzo blisko spokrewnieni z *Mazurami pruskimi* są Kurpie zamieszkujący Kurpiowszczyznę, którzy również mają częściowo pochodzenie pruskie, ale zaliczani są zazwyczaj do Mazowszan.
- ²¹⁹ Kazimierz Władysław Wojcicki (1807–1879) – pisarz, historyk, folklorysta, edytor, powstaniec listopadowy; redaktor „Biblioteki Warszawskiej” (1843–1844, 1850–1879), współredaktor „Kłosów” i *Encyklopedii powszechnej* Orgelbranda, autor min. *Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi znad Bugu (z dołączeniem odpowiednich pieśni ruskich, serbskich, czeskich i słowiańskich)* (1836) oraz *Amerykanin: powieść z czasów Kościuszki* (1869).
- ²²⁰ Flis, flisak, oryl – przedstawiciel grupy zawodowej zajmujących się w dawnej Polsce flisem, czyli rzeczonym spławem (transportem) towarów.
- ²²¹ Komosa biała, lebioda (łac. *Chenopodium album*) – gatunek rośliny jednorocznej zaliczany w różnych systemach klasyfikacyjnych do rodziny szarłatowatych (łac. *Amaranthaceae*), bądź komosowatych (łac. *Chenopodiaceae*). To gatunek kosmopolityczny, rozprzestrzeniony na całym świecie, na obszarach o klimacie umiarkowanym oraz tropikalnym. W Polsce ma status rośliny pospolitej.
- ²²² Lebiodka pospolita, oregano, dziki majeranek (*Origanum vulgare*) – gatunek rośliny wieloletniej należący do rodziny jasnowatych (łac. *Lamiaceae*). Występuje na obszarze Eurazji oraz Afryki Północnej. W Polsce jest gatunkiem pospolitym.
- ²²³ Lilia (łac. *Lilium*) – rodzaj bylin cebulowych z rodziny liliowatych (łac. *Liliaceae*). Obejmuje około 75 gatunków. Wiele z nich to rośliny ozdobne. Najbardziej typowym jej gatunkiem w Polsce pozostaje m.in. lilia biała (łac. *Lilium candidum*).
- ²²⁴ Zob. J. Kochanowski, *Do dziewki II*, [w:] tegoż, *Fraszki. Księgi trzecie*, wyd. K. Bartoszewicz, Kraków 1883, s. 64.
- ²²⁵ Lenek stoziarn (łac. *Linum radiola*) – gatunek roślin z rodziny lnowatych (łac. *Linaceae*). Występuje niemal w całej Europie, w górach afrykańskich i na Bliskim Wschodzie. W Polsce rośnie w rozproszeniu na terenie całego kraju.
- ²²⁶ Lepa, lepka – potoczne określenie gatunku trawy (łac. *Poaceae*) rosnącej na terenach bagiennych.
- ²²⁷ Biel – tu w znaczeniu: teren podmokły, bagienno, nizina.
- ²²⁸ Leszcz (łac. *Abramis brama*) – gatunek słodkowodnej ryby karpiokształtnej (łac. *Cypriniiformes*) z rodziny karpiowatych (łac. *Cyprinidae*). Występuje prawie w całej Europie, w zachodniej Azji i wielu obszarach Syberii. W Polsce jest gatunkiem pospolitym.
- ²²⁹ Grusza pospolita, leśnianka (łac. *Pyrus communis*) – gatunek drzewa z rodziny różowatych (łac. *Rosaceae*). Występuje w Eurazji i Afryce. W Polsce posiada status rośliny pospolitej.

²³⁰ Lipniki – w XIX wieku wieś w powiecie mazowieckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego, współcześnie w województwie podlaskim.

²³¹ Zob. J. Kochanowski, *Na lipę II*, [w:] tegoż, *Fraszki. Księgi trzecie*, dz. cyt., s. 48.

²³² Śliwa domowa lubaszka (łac. *Prunus domestica insititia*) – gatunek rośliny z rodziny różowatych (łac. *Rosaceae*). W Polsce to roślina uprawna.

²³³ Lubczyk ogrodowy (łac. *Levisticum officinale*) – gatunek byliny należący do rodziny selerowatych (łac. *Apiaceae*). Pochodzi z Iranu i Afganistanu. Jest uprawiany również w Polsce.

²³⁴ Zob. J. Kochanowski, *Zgoda*, [w:] tegoż, *Dziela Jana Kochanowskiego*, t. III, dz. cyt., s. 123.

²³⁵ Gloger ma tu na myśli wieś Łazęgi, mylnie podając jej nazwę jako Łazęgi. Miejscowość ta znajdowała się w XIX wieku w powiecie płońskim guberni warszawskiej Królestwa Polskiego. Współcześnie to wieś w województwie mazowieckim, w powiecie płońskim, w gminie Naruszewo.

²³⁶ Szelwaga (albo stelwaga, orczyca) – drewniana belka, do której przymocowuje się orczyki, przyczepiona do przedniej części wozu konnego albo narzędzia rolniczego.

²³⁷ Zob. J. Kochanowski, *Satyr*, dz. cyt., s. 18.

²³⁸ Dudek, dudek zwyczajny (łac. *Upupa epops*) – gatunek średniej wielkości ptaka wędrownego z rodziny dudków (łac. *Upupidae*). Występuje w Eurazji. Zimuje w środkowej i północno-zachodniej Afryce oraz Japonii. W Polsce jest gatunkiem pospolitym.

²³⁹ Leszczyna pospolita, orzech laskowy (łac. *Corylus avellana*) – gatunek krzewu należącego do rodziny brzoźowatych (łac. *Betulaceae*). Występuje w stanie dzikim w całej Europie oraz Azji Mniejszej (po Kaukaz). W Polsce to roślina pospolita.

²⁴⁰ Nury – monotypowy rząd (łac. *Gaviiformes*) i rodzina (łac. *Gaviidae*) ptaków z infragromady tak zwanych ptaków neognatycznych (łac. *Neognathae*). Obejmują gatunki wodne, spotykane latem na wodach śródlądowych, a zimujące nad morzami. Zamieszkują północny obszar półkuli północnej. Spotkamy je również w Polsce.

²⁴¹ Nie udało się ustalić, jaki dokładnie gatunek ziemniaków Gloger ma tu na myśli.

²⁴² Gloger ma tu najprawdopodobniej na myśli Oleica fioletowego (łac. *Meloe violaceus*) – owada z rzędu chrząszczy (łac. *Coleoptera*), z rodziny oleicowatych (łac. *Meloidae*). Występuje w Europie, północnej Afryce, jak też umiarkowanej strefie Azji. To gatunek rzadki. Można go także spotkać w Polsce.

²⁴³ Ambroży Grabowski (1782–1868) – historyk, księgarz, kolekcjoner, archeolog i antykwariusz, autor przewodników po Krakowie. Zięciem jego był Karol Estreicher (1827–1908), dyrektor Biblioteki Jagiellońskiej, wnukami – Maria Estreicherówna (1876–1966) i Stanisław Estreicher (1869–1939), prawnukami – Karol Estreicher (1906–1984), muzealnik, i Krystyna Grzybowska (1902–1963). To autor między innymi takich książek, jak: *Starożytności historyczne polskie...* (T. I-II: 1840), *Starożytnicze wiadomości o Krakowie, zbiór pism i pamiętników...* (1852) oraz *Skarbniczka naszej archeologii* (1854).

²⁴⁴ Marchewnik anyżowy, marchewnik wonny (łac. *Myrrhis odorata*) – gatunek rośliny z rodziny selerowatych. Występuje w Alpach, na Półwyspie Bałkańskim oraz w Pirenejach. W Polsce można go spotkać w formie dziczykalej na łąkach i nad potokami. Uprawia się go głównie na Śląsku.

²⁴⁵ Maślak zwyczajny (łac. *Suillus luteus*) – gatunek grzybów z rodziny maślakowatych (łac. *Suillaceae*). Występuje na niemal wszystkich kontynentach. W Polsce jest gatunkiem bardzo pospolitym.

²⁴⁶ Wnorowscy – polski ród szlachecki herbów Szeliga i Kościeszca. Nie udało się ustalić żadnych informacji o wzmiankowanym tu przez Glogera Wnorowskim noszącym przydomek Mentel.

²⁴⁷ Miedźwiedź (albo Niedźwiedź) – w czasach Glogera wieś w powiecie miechowskim guberni radomskiej Królestwa Polskiego. Obecnie wieś położona w powiecie ostrzeszowskim województwa wielkopolskiego.

²⁴⁸ Władysław III Laskonogi (ok. 1161 a 1166–1231) – najmłodszy syn Mieszka III Starego, książę, krakowski i wielkopolski.

²⁴⁹ Mięta nadwodna, mięta wodna (łac. *Mentha aquatica*) – gatunek rośliny należący do rodziny jasnowiątych (łac. *Lamiaceae*). Występuje w części Afryki, na większości terytorium Europy, jak również w Azji zachodniej i na Kaukazie. W Polsce można ją spotkać najczęściej na obszarze nizinnym.

²⁵⁰ Miętus pospolity, miętus (łac. *Lota lota*) – gatunek słodkowodnej ryby z rzędu dorszokształtnych (łac. *Gadiformes*). Pozostaje jedynym przedstawicielem rodzaju *Lota*. Występuje w Eurazji i Ameryce Północnej. Można go spotkać także w Polsce.

²⁵¹ Morawianie (czes. *Moravané*) – niegdyś plemię słowiańskie, zaś obecnie grupa etniczna zamieszkująca krainę historyczną Morawy w Czechach, posługująca się dialektami morawskimi. Najczęściej określani są oni jako gałąź narodu czeskiego, choć wśród części z nich występują także głosy odrębności narodowej. Morawianie żyli również na terenie niemieckiego Śląska (w okolicach Raciborza i Głubczyce). Niewielką ich diasporę można dziś spotkać w województwie opolskim, choć grupa ta nie czuje już praktycznie większych związków z kulturą morawską.

²⁵² Misarz (inaczej: miśkarz) – dawniej: osoba zajmująca się miśkowaniem, czyli kastracją młodych knurów.

²⁵³ Mokrzyca (łac. *Minuartia*) – rodzaj roślin z rodziny goździkowatych (łac. *Caryophyllaceae*). Ich typowym gatunkiem pozostaje *Minuartia dichotoma*. W Polsce występuje również choćby Mokrzyca Kitaibela (łac. *Minuartia laricifolia*). Można ją spotkać w Tatrach i Pieninach.

²⁵⁴ *Amanita* Pers. (muchomor) – rodzaj grzybów z rodziny muchomorowatych (łac. *Amanitaceae*). W Polsce mają one status roślin pospolitych.

²⁵⁵ Nie udało się ustalić, jaki gatunek zimowych jabłek Gloger ma tu na myśli.

²⁵⁶ Mozga (łac. *Phalaris*) – rodzaj roślin zielnych z rodziny wiechlinowatych (łac. *Poaceae*). Liczy około trzydziestu gatunków. Najbardziej typowym z nich jest *Phalaris canariensis*. Gatunkiem rodzimym w Polsce pozostaje zaś mozga trzciniowata (łac. *Phalaris arundinacea*). Można ją u nas spotkać na nizinach oraz w zbiorowiskach nadwodnych. Bywa również uprawiana.

- ²⁵⁷ Mysikrólik zwyczajny (łac. *Regulus regulus*) – gatunek małego ptaka z rodziny mysikrólików (łac. *Regulidae*). Występuje w Eurazji oraz Ameryce Północnej. Zimuje m.in. w północnej Afryce. W Polsce to bardzo liczny ptak lęgowy.
- ²⁵⁸ Zob. K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*, dz. cyt., s. 240.
- ²⁵⁹ Nie udało się ustalić źródła tego cytatu. Nestor to redaktor jednego z najstarszych ruskich latopisów – *Powieści minionych lat* (ok. 1113), w którym opisał dzieje Rusi od IX do XII wieku. Kronika Nestora zawiera też wiele informacji na temat historycznych początków Polski.
- ²⁶⁰ Zob. J. Kochanowski, *Pieśń XXI, Księgi wtóre*, [w:] tegoż, *Dzieła Jana Kochanowskiego*, t. I, dz. cyt., s. 93.
- ²⁶¹ Gumieny – człowiek mający dozór na gumnem (podwórzem wraz budynkami gospodarskimi) i robotami w gumnie.
- ²⁶² Karbowy – osoba nadzorująca roboty polowe w dawnym majątku ziemskim.
- ²⁶³ Socha – dawne prymitywne narzędzie do orki.
- ²⁶⁴ Rogacz – chodzi tu najprawdopodobniej o dawne narzędzie rolnicze przypominające swoim wyglądem róg.
- ²⁶⁵ Gloger zapisał tu w oryginale słowo „Żydówka” z małej litery.
- ²⁶⁶ Półkwaterek, półkwatarka – dawniej: naczynie o pojemności równej połowie kwatarki.
- ²⁶⁷ Przywrotnik pospolity (łac. *Alchemilla vulgaris*) – gatunek rośliny wieloletniej z rodziny różowatych (łac. *Rosaceae*). Występuje na terenie Europy. To roślina lecznicza. Można ją też spotkać w Polsce.
- ²⁶⁸ Cynowacizna – każda tkanina, w której nitki pozornie idą w ukos. W polskim tkactwie domowym był to stary i powszechny rodzaj tkania.
- ²⁶⁹ Słowo „Żyd” zostało tu przez Glogera zapisane z małej litery.
- ²⁷⁰ Turkuć podjadek, turkuć pospolity (potocznie „niedźwiadek”; łac. *Gryllotalpa gryllotalpa*) – gatunek owada prostoskrzydłego (łac. *Orthoptera*) z rodziny turkuciowatych (łac. *Gryllotalpidae*); jeden z największych owadów w Polsce. Jest dobrze przystosowany do życia w ziemi, gdzie spędza większość czasu. To owad jadowity.
- ²⁷¹ Zob. Rdz (1, 26-27).
- ²⁷² Bielnik – zestaw maszyn i urządzeń do bielenia tkanin.
- ²⁷³ Ewangelia wg. św. Łukasza (20, 10-11). Zob. *Pismo święte Starego i Nowego Testamentu*, przekł. J. Wujek, red. S. Styś, W. Lohn, Kraków 1962, s. 1053. Jakub Wujek (1541–1597) – duchowny katolicki, jezuita, doktor teologii, rektor Akademii Wileńskiej oraz kolegium jezuickiego w Poznaniu; autor przekładu *Biblii na język polski* (1593–1599). Wydał m.in. *Postyllę większą* (1573) oraz *O kościele Pana Chrystusowym prawdziwym rozprawa stateczna* (1580).
- ²⁷⁴ Wspomnienie św. Michała w Kościele katolickim przypada na 29 września. Cerkiew prawosławna wspomina archaniola dwukrotnie: 19 września i 21 listopada.
- ²⁷⁵ Ukleja pospolita, ukleja (łac. *Alburnus alburnus*) – gatunek słodkowodnej ryby z rodziny karpiowatych (łac. *Cyprinidae*). Występuje głównie w Europie. W Polsce pospolita.
- ²⁷⁶ Oman (łac. *Inula*) – rodzaj roślin z rodziny astrowatych (łac. *Asteraceae*). Należy do niego ok. 90 gatunków występujących w Eurazji i obu Amerykach. Gatunkiem typowym jest *Oman wielki* (łac. *Inula helenium*). W Polsce gatunkiem pospolitym pozostaje m.in. *Oman łukowy* (łac. *Inula britannica*).
- ²⁷⁷ Przyjaciółka – przestarzałe: rodzaj długiego żakietu damskiego, o fałdzystych plecach, zwykle obszytego barankiem.
- ²⁷⁸ Osoka aloesowata (potocznie: „oset wodny”; łac. *Stratiotes aloides*) – gatunek byliny wodnej z rodziny żabiściekowatych (łac. *Hydrocharitaceae*) i monotypowego rodzaju osoka *Stratiotes*. Występuje niemal w całej Eurazji. W Polsce jest gatunkiem częstym na niżu.
- ²⁷⁹ Oset kędzierzawy (łac. *Carduus crispus*) – gatunek rośliny należący do rodziny astrowatych (łac. *Asteraceae*). Występuje przede wszystkim w Europie. W Polsce to gatunek pospolity. W uprawach rolnych jest chwastem. Łodyga i liście tej rośliny są silnie kolczaste.
- ²⁸⁰ Koźlarz czerwony, osiniak (łac. *Leccinum aurantiacum*) – gatunek grzybów z rodziny borowikowatych (łac. *Boletaceae*). Występuje w Eurazji oraz Ameryce Północnej i Środkowej. W Polsce jest dość częstym gatunkiem flory.
- ²⁸¹ Chodzi tu najprawdopodobniej o specjalnie przyrządzony dół do gotowania potraw.
- ²⁸² Wspomnienie świętego Wawrzyńca odbywa się w Kościele katolickim 10 sierpnia.
- ²⁸³ Padalec zwyczajny (łac. *Anguis fragilis*) – gatunek beznogiej jaszczurki z rodziny padalcowatych (łac. *Anguillidae*). Występuje w Eurazji oraz w Afryce. W Polsce to gatunek liczny, który był jednak niegdyś tępony. Brano go bowiem za miedziankę (jadowitą żmiję).
- ²⁸⁴ Parch – groźna choroba drzew oraz krzewów. Jej głównymi objawami są ciemnobrunatne plamy na liściach i owocach (zmiany są strupowate, suche, o wyraźnie zaznaczonych brzegach). Pierwsze symptomy tej choroby pojawiają się już w połowie maja.
- ²⁸⁵ Supraśl (do XIX w. Sprzaśl, Sprzaśła, Sprzaśła) – rzeka płynąca przez Nizinę Północnopodlaską w województwie podlaskim, o długości ok. 94 km, prawy dopływ Narwi; nad Supraślą, w powiecie białostockim województwa podlaskiego, leży miasto o tej samej nazwie.
- ²⁸⁶ Paskudnik – dawniej, gwarowo: choroba bydła oraz koni leczona zabobonnym „zdejnowaniem”, czyli usuwaniem błony z oka.
- ²⁸⁷ Parz właściwy (łac. *Elymus repens*) – gatunek byliny należący do rodziny wiechlinowatych (łac. *Poaceae*). Występuje w Eurazji. W Polsce to roślina bardzo pospolita na całym obszarze niżu i w niższych partiach górskich.
- ²⁸⁸ Jamurka – rodzaj piecyka, cyganek, szabaśnik.
- ²⁸⁹ Gloger zapisuje tu w oryginale słowo „Pielek” z dużej litery.

²⁹⁰ Popielicowate (łac. *Gliridae*) – rodzina ssaków z rzędu gryzoni, dawniej określana też jako pilchowate. Obejmuje około trzydzieści gatunków. Żyją na terenie Palearktyki. W Polsce występują cztery gatunki popielicowatych: popielica, orzesznica, żółdnica europejska i koszatka. Niegdyś zabijane dla cennych futer (przede wszystkim popielice). Obecnie podlegają ochronie gatunkowej.

²⁹¹ Chryzanty Opacki (1741–1806) – ziemianin, generał major ziemi wiskiej, szambelan królewski, chorąży, a także kasztelan wiski. Więcej na temat tej postaci zob. Z. Gloger, *Chryzanty Opacki*, „Tygodnik Ilustrowany” 1875, t. XV, nr 370, s. 68-71; zob. tenże, *Pisma rozproszone*, t. 1, s. 129-134.

²⁹² Garniec – jednostka objętości stosowana od średniowiecza. Swoją nazwę wzięła od naczynia, Garniec warszawski wynosił po 1764 roku 3,77 litra. Garniec zbożny stanowił więc jego podwojenie, czyli 7,54 litra.

²⁹³ Żmudz (lit. *Žemaitija*, od *žemas* – niski) – historyczna kraina litewska, przeciwstawiana Litwie górnej (właściwej), czyli Auksztocie; w XIII w. powstało tu państwo plemienne, którego władcy w połowie stulecia uznali zwierzchnictwo książąt litewskich, w XV w. włączona do Wielkiego Księstwa Litewskiego zachowując odrębność administracyjną i sądowniczą jako Księstwo Żmudzkie.

²⁹⁴ Ordynacja Birżańska Tyszkiewiczów – ordynacja rodowa utworzona w 1860 roku przez Jana Tyszkiewicza (1801–1862) z klucza birżańskiego, z siedzibą dóbr w Birżach, gdzie Tyszkiewiczowie wybudowali nowy pałac. Po 1920 roku znalazła się kolejno: na terytorium Litwy oraz Związku Radzieckiego.

²⁹⁵ Słowa „Szwab” i „Niemiec” zostały tu przez Glogera zapisane z małej litery.

²⁹⁶ Płaskonos zwyczajny, płaskonos (łac. *Spatula clypeata*) – gatunek średniego, wędrownego ptaka wodnego z rodziny kaczkowatych (łac. *Anatidae*). Zamieszkuje Eurazję oraz Amerykę Północną. W Polsce nielicznie gnieździ się na całym nizinie.

²⁹⁷ Czarnolas – w czasach Glogera wieś w powiecie kozienickim guberni radomskiej Królestwa Polskiego. Aktualnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie zwoleńskim, w gminie Policzna na Równinie Radomskiej. Tutaj mieszkał oraz tworzył Jan Kochanowski.

²⁹⁸ Gubernia radomska – jednostka administracyjna w Królestwie Polskim istniejąca w latach 1844–1917. Powstała w 1844 roku z połączenia guberni sandomierskiej z kielecką. Jej stolica mieściła się w Radomiu. W czasach Glogera liczyła sobie siedem powiatów: iłżecki, kozienicki, koński, opatowski, opoczyński, sandomierki i radomski.

²⁹⁹ Podbiał (łac. *Tussilago*) – rodzaj roślin z rodziny astrowatych (łac. *Asteraceae*). Gatunkiem typowym pozostaje Podbiał pospolity (łac. *Tussilago farfara*). To jedyny gatunek tej rośliny występujący pospolicie w Polsce.

³⁰⁰ Iliria (łac. *Illyria*, *Illyricum*) – starożytna kraina nad Adriatykiem obejmując tereny dzisiejszej Chorwacji, Bośni i Hercegowiny, Czarnogóry, Serbii, Macedonii i Albanii. Swoją nazwę wzięła od Iliriusza, syna Polifema.

³⁰¹ Triest (wł. *Trieste*) – portowe miasto w północno-wschodnich Włoszech, położone nad Morzem Adriatyckim. Jest stolicą regionu autonomicznego Friuli-Wenecja Julijska i prowincji Triest. Gloger ma tu najprawdopodobniej na myśli ówczesne ruiny zamku Miramare w Trieście.

³⁰² Nie udało się ustalić jaką roślinę Gloger ma tu na myśli.

³⁰³ Stanisław Oświęcim (ok. 1605–1657) – podróżnik i pamiętnikarz, łowczy sanocki, dworzanin króla Polski Władysława IV Wazy, marszałek dworu hetmana Stanisława Koniecpolskiego. Autor wydanych pośmiertnie książek: *Z podróży Oświęcima: Turcja, Francja, Niemcy, Włochy* (1875) oraz *Stanisława Oświęcimsa dyaryusz 1643–1651* (1907).

³⁰⁴ Władysław IV Waza (1595–1648) – król Polski i wielki książę litewski w latach 1632–1648; tytułarny król Szwecji (1632–1648); formalnie car Rosji w latach 1610–1613 (tytułarny do 1634 roku).

³⁰⁵ Autorem niniejszego cytatu jest Stanisław Oświęcim.

³⁰⁶ Nie udało się ustalić, który fragment tekstu Kochanowskiego Gloger ma tu na myśli.

³⁰⁷ Cykoria podróżnik (łac. *Cichorium intybus*) – gatunek rośliny należącej do rodziny astrowatych (łac. *Asteraceae*). Występuje na niemal wszystkich kontynentach. W Polsce to gatunek pospolity.

³⁰⁸ Duha – drewniany kabłąk służący w zaprzęgu jednokonnym do przymocowania gazew chomąta do hołobli.

³⁰⁹ Nie udało się ustalić źródła tego cytatu. Nestor był redaktorem jednego z najstarszych ruskich latopisów – *Powieści minionych lat* (ok. 1113), w którym opisał dzieje Rusi od IX do XII wieku. Kronika Nestora zawiera też wiele informacji na temat historycznych początków Polski.

³¹⁰ Gloger ma tu najpewniej na myśli źródło, które było niegdyś w okolicach wsi Górskie Ponikły-Stok (obecnie w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Rutki).

³¹¹ Słowo „Żydów” zostało tu przez Glogera zapisane z małej litery.

³¹² Mikołaj Rej (1505–1569) – poeta i prozaik renesansowy, tłumacz, a także polityk i teolog ewangelicki, wójt urzędowski. Autor wielu utworów, w tym: *Psalterza Dawidów* (1546) oraz *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego* (1558).

³¹³ Zob. M. Rej, *Żywot człowieka poczciwego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1859, s. 121.

³¹⁴ Nie udało się ustalić, jaki gatunek ziela Gloger ma w tym miejscu na myśli. Podana tu przez niego nazwa rośliny wyszła już z powszechnego użycia.

³¹⁵ Przetak – rodzaj sita z większymi otworami, służącego do oczyszczania ziarna.

³¹⁶ Motek – nici, przędza itp. Zwinięte luźno w podłużny pęczek albo nawinięte na szpulkę.

³¹⁷ Przeszęp (łac. *Bryonia*) – rodzaj roślin z rodziny dyniowatych (łac. *Cucurbitaceae*), obejmujący dwanaście gatunków bylin. Występuje w Eurazji, w północnej Afryce oraz na wyspach Pacyfiku. W Polsce można spotkać dwa gatunki tej rośliny: przeszęp biały (łac. *Bryonia alba*) i przeszęp dwupienny (łac. *Bryonia dioica*). To rośliny o długiej tradycji zastosowań leczniczych.

³¹⁸ Wincenty Pol, pseud. Janusz (1807–1872) – poeta, geograf, kawaler Orderu Virtuti Militari. Autor między innymi cyklu *Pieśni Janusza* (1831–1846) oraz *Legendy o świętym Janie Kantym...* (1868).

³¹⁹ Zob. W. Pol, *Z podróży po burzy*, [w:] tegoż, *Dzieła poetyckie Wincentego Pola*, t. III, red. J. Sroczyński, M. Wiśniowiecki, Stanisławów 1903, s. 105.

³²⁰ Przylaszczka pospolita (łac. *Hepatica nobilis*) – gatunek rośliny wieloletniej z rodziny jaskrowatych (łac. *Ranunculaceae*). Występuje w niemal całej Europie i na Dalekim Wschodzie. W Polsce pozostaje gatunkiem pospolitym.

³²¹ Pierwiosnek, pierwiosnka, prymulka (łac. *Primula*) – rodzaj roślin należący do rodziny pierwiosnkowatych (łac. *Primulaceae*). Obejmuje około czterysta gatunków. Występuje najczęściej w Eurazji. Można go też często spotkać w Polsce.

³²² T. z. – dawniej: skrót od to znaczy.

³²³ Rumian psi (łac. *Anthemis cotula*) – gatunek rośliny z rodziny astrowatych (łac. *Asteraceae*). Jego rodzimy obszar występowania Eurazja i Afryka Północna. W Polsce to gatunek pospolity.

³²⁴ Ptah – bóg memficki. Jest bogiem stwórcą w mitologii egipskiej. Stoi na czele Wielkiej Trójki Bogów. Współ z Nefertumem oraz z lwioogłową Sechemet tworzył w Memfis triadę. Był opiekunem sztuk i rzemiosła. Występował pod postacią człowieka z ogoloną głową i z laską w ręku. Jego świętym zwierzęciem pozostawał Apis.

³²⁵ W czasach Paska Danią władało czterech monarchów. Pierwszym z nich był Chrystian IV Oldenburg (1577–1648), który zaangażował swój kraj w wojnę trzydziestoletnią, nie uzyskując właściwie żadnych zdobyczy. Jego następcą został Fryderyk III Oldenburg (1609–1670), który skupił się na sprawach wewnętrznych kraju, wprowadzając tam absolutyzm. Kolejnym władcą Danii okazał się zaś Chrystian V Oldenburg (1646–1699) zaangażowany przeciwko Francji Ludwika XIV (1638–1715). Czwartym z nich był natomiast Fryderyk IV Oldenburg (1671–1730), wielki mecenas rodzimej sztuki.

³²⁶ Purchawka chropowata (łac. *Lycoperdon perlatum*) – gatunek grzybów należący do rodziny pieczarkowatych (łac. *Agaricaceae*). W Polsce jest gatunkiem bardzo pospolitym.

³²⁷ Hajdawery – dawniej: szerokie, bufiaste spodnie.

³²⁸ Zob. J. Kochanowski, *Satyr*, dz. cyt., s. 11.

³²⁹ Jan Ostroróg (1565–1622) – wojewoda poznański, pisarz, znany mówca, blisko związany z Janem Zamoyskim, stronnik Zygmunta III i mediator w czasie rokoszu sandomierskiego 1606–1609, autor m.in. traktatu *Mysłstwo z ogary* (1618) i wspomnianego w tekście *Zwierzyńca* (1876).

³³⁰ August Wrzeźniowski (1836–1892) – zoolog, prawnik, popularyzator teorii ewolucji, profesor Szkoły Głównej Warszawskiej i Uniwersytetu Warszawskiego, autor m.in. książki *Tatry i podhalanie* (1882) oraz podręcznika *Zasady zoologii* (1888).

³³¹ Zob. S. Groszlik, *Rozbiory, sprawozdania i wrażenia literackie* [rec. Książki A. Wrzeźniowskiego, *Zasady zoologii*, Warszawa 1888], „Ateneum: pismo naukowe i literackie” 1888, t. I, s. 343–348.

³³² Pałka szerokolistna, rogoża (łac. *Typha latifolia*) – gatunek rośliny należący do rodziny pałkowatych (łac. *Typhaceae*). Jest szeroko rozpowszechniony na świecie. W Polsce ma status rośliny pospolitej. Posiada właściwości lecznicze.

³³³ Chodzi tu o drożdżowatą kaszę otrzymywaną z ziaren pszenicy, do której dodawano też konfitury z róży.

³³⁴ Kulon zwyczajny, kulon (łac. *Burhinus oedicephalus*) – gatunek średniego ptaka wędrownego z rodziny kulonów (łac. *Burhinidae*). Zamieszkuje Eurazję i Afrykę. Zimuje w północnej i wschodniej Afryce, jak też w zachodniej Azji. W Polsce to obecnie gatunek skrajnie rzadko lęgowy.

³³⁵ Kuchnia angielska – sztuka kulinarna wywodząca się z Anglii, stanowiąca część obszerniejszej kuchni brytyjskiej. Do najbardziej tradycyjnych potraw tej kuchni zalicza się pieczone mięso (szczególnie wołowinę albo jagnięcinę), stanowiące podstawę tzw. *Sunday roast* (pol. „niedzielną pieczeń”) oraz szeroką gamę puddingów oraz placzków. Innymi jej charakterystycznymi daniami pozostają ryba z frytkami (ang. *fish and chips*), a także śniadanie angielskie (ang. *full English breakfast*).

³³⁶ Szałwia (łac. *Salvia*) – rodzaj roślin z rodziny jasnowatych (łac. *Lamiaceae*). Należy do niego ponad dziewięćset gatunków. Występuje w stanie dzikim na całej kuli ziemskiej, z wyjątkiem terenów o klimacie tropikalnym oraz polarnym. Jego gatunkiem typowym pozostaje *Salvia officinalis* (łac.). Jest używany w lecznictwie. W Polsce to przeważnie roślina dziko rosnąca.

³³⁷ Aksamitka rozpierzchła, saraniec, filut (łac. *Tagetes patula*) – gatunek rośliny z rodziny astrowatych (łac. *Asteraceae*). Swoje pochodzenie wywodzi z Meksyku oraz z Nikaragui. Można go także spotkać w Polsce.

³³⁸ Jałowiec sabiński, jałowiec sawina (łac. *Juniperus sabina*) – gatunek krzewu iglastego należący do rodziny cyprysowatych (łac. *Cupressaceae*). Występuje w Eurazji oraz w Afryce Północnej. W Polsce to roślina bardzo rzadka.

³³⁹ Trzaska – mały kawałek drewna odłupany od czegoś, używany zazwyczaj na podpałkę.

³⁴⁰ Szczepać – dawniej: łupać na szczapy; rozszczepiać, rozłupywać.

³⁴¹ Szczubelkowo – w czasach Glogera wieś w powiecie pułtuskim guberni warszawskiej Królestwa Polskiego. Obecnie miejscowość ta wchodzi w skład wsi Marianowo w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Piątnica.

³⁴² Szczwól plamisty (łac. *Conium maculatum*) – gatunek trującej rośliny z rodziny selerowatych (łac. *Apiaceae*). Występuje na niemal wszystkich kontynentach. W Polsce to gatunek pospolity.

³⁴³ Sroka zwyczajna, sroka pospolita, sroka (łac. *Pica pica*) – gatunek średniej wielkości ptaka z rodziny krukowatych (łac. *Corvidae*). Występuje w Eurazji, Afryce i Ameryce Północnej. W Polsce to dość częsty ptak lęgowy na nizinach.

³⁴⁴ Seroki – w XIX wieku wieś w powiecie sierpeckim guberni płockiej Królestwa Polskiego. Współcześnie to wieś w województwie mazowieckim, w powiecie żuromińskim, w gminie Lutocin.

³⁴⁵ Seroczyn – w XIX wieku wieś, folwark i dobra położone nad rzeką Świder w powiecie i guberni siedleckiej Królestwa Kongresowego. Należały do spolszczonej rodziny Wernerów. W czasach Glogera zarządzał nimi Edmund Werner; obecnie jest to wieś w powiecie siedleckim województwa mazowieckiego.

³⁴⁶ Srokosz, dzierzba srokosz (łac. *Lanius excubitor*) – gatunek średniej wielkości drapieżnego ptaka z rodziny dzierzb (łac. *Laniidae*). Występuje na niemal wszystkich kontynentach, prócz Australii oraz Antarktydy. Dzieli się na wiele podgatunków. Jeden z nich, srokosz europejski (łac. *Lanius excubitor excubitor*) zimuje regularnie w Polsce.

³⁴⁷ Zob. przypis powyżej (gołąbek, bedłka).

³⁴⁸ Serwatka – płyn wydzielający się ze skrzepu mleka przy jego przeróbce na ser lub kazeinę (główny składnik białkowy mleka, zawierający niezbędne dla człowieka aminokwasy i fosfor).

³⁴⁹ Tu w znaczeniu: ser oraz twaróg.

³⁵⁰ Bocian czarny, hajstra (łac. *Ciconia nigra*) – gatunek dużego ptaka pochodzącego z rodziny bocianów (łac. *Ciconiidae*). Występuje w Eurazji i Afryce. W Polsce można go spotkać na całym obszarze kraju.

³⁵¹ Puszcza Białowieska – kompleks leśny położony na terenie Polski i Białorusi, odznaczający się dużymi walorami przyrodniczymi i historycznymi. W Puszczy Białowieskiej zachowały się ostatnie fragmenty lasu o charakterze pierwotnym. Tutaj żyje największa populacja wolnego żubra na świecie.

³⁵² Zob. J. Kochanowski, *Psalterza Dawidowego część piata, Psalm CVIII*, [w:] tegoż, *Dzieła Jana Kochanowskiego*, t. II, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1835, s. 185.

³⁵³ Drygubica, drugubica, tryhubica – sieć potrójna, używana na ryby oraz ptaki. Składa się z sieci środkowej cienkiej i gęstej, jak też dwóch bocznych, grubszych, z wielkimi okami.

³⁵⁴ Rymarz – rzemieślnik trudniący się wyrobem i reperacją przedmiotów ze skóry (z wyjątkiem butów), przede wszystkim uprzęży końskiej, siodeł, pasów itp.

³⁵⁵ Słowo „Żydzia” zostało przez Glogera zapisane w oryginale z małej litery.

³⁵⁶ Zob. J. Kochanowski, *Pieśni księgi trzecie, Pieśń XX*, [w:] tegoż, *Dzieła Jana Kochanowskiego*, t. I, dz. cyt., s. 141.

³⁵⁷ Wrona siwa, wrona (łac. *Corvus corone*) – gatunek średniego ptaka z rodziny krukowatych (łac. *Corvidae*). Występuje głównie w północnej i wschodniej Europie. W Polsce to średnio liczny ptak lęgowy.

³⁵⁸ Skowronek zwyczajny, skowronek polny, skowronek, rolak (łac. *Alauda arvensis*) – gatunek małego ptaka z rodziny skowronków (łac. *Alaudidae*). Występuje w Eurazji oraz w Afryce Północnej. Zimuje w basenie Morza Śródziemnego i w Europie Zachodniej. W Polsce to bardzo liczny ptak lęgowy.

³⁵⁹ Gloger zapisał tu słowo „Żydzie” z małej litery.

³⁶⁰ Rosocha – pień drzewa rozdzielony widlasto na dwie odnogi.

³⁶¹ Talka – motek nici, przędzy zdjętych z motowidła. Wituch – mały prosty przyrząd do zwiania nici. Motowidło – przyrząd służący do odmierzenia i zwijania w motki nici, przędzy, szpagatu itp.

³⁶² Sporysz – przetrwalnik pasożytniczego grzyba buławinki czerwonej (łac. *Claviceps purpurea*) z rodziny *Clavicipitaceae* (łac.). Atakuje około czterysta gatunków roślin wiechlinowatych (łac. *Poaceae*), wywołując chorobę zwaną sporyszem, zbóż i traw. W Polsce pasożytuje najczęściej na życie i pszenzycie.

³⁶³ Cyranka zwyczajna, cyranka (łac. *Spatula querquedula*) – gatunek wędrownego ptaka wodnego średniej wielkości z rodziny kaczkowatych (łac. *Anatidae*). Zamieszkuje prawie całą Eurazję. Zimuje w basenie Morza Śródziemnego, środkowej Afryce i Azji Południowej. W Polsce to nieliczny ptak lęgowy niżej.

³⁶⁴ Wysokistok (obecnie Wysoki Stoczek) – w XVIII wieku folwark w okolicy Białegostoku, obecnie jedno z miejskich osiedli (Białystok).

³⁶⁵ Różanystok – w czasach Glogera wieś i uroczysko w powiecie sokólskim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Dziś to wieś w województwie podlaskim, w powiecie sokólskim, w gminie Dąbrowa Białostocka. Miejscowość zwana była niegdyś Krzywym Stokiem.

³⁶⁶ Stok-Lacki – w XIX wieku wieś, folwark i dobra w powiecie siedleckim guberni siedleckiej Królestwa Kongresowego. Aktualnie to wieś w województwie mazowieckim, w powiecie siedleckim, w gminie Siedlce.

³⁶⁷ Stoczek – w XIX wieku wieś w powiecie prużańskim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie hajnowskim, w gminie Narewka. W latach 1975–1998 miejscowość ta należała administracyjnie do województwa białostockiego.

³⁶⁸ Stokowisko – w czasach Glogera wieś i folwark w powiecie mazowieckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie to wieś w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Nowe Piekuty.

³⁶⁹ Stolec – dawniej fotel, krzesło dla monarchy lub innej osoby wysoko postawionej; tron (gr. *thronos*, *thranus*, łac. *thronus* – taboret, siedzenie) – w sensie abstrakcyjnym oznaczający także władzę monarchy. Wstąpienie władcy na tron (intronizacja) podczas obrzędu koronacji oznacza początek jego panowania.

³⁷⁰ Jordanes, łac. *Iordanes*, *Iordanis* (żył w VI wieku n.e.) – historyk oraz kronikarz rzymski, notariusz. To autor wydanych w 551 roku łacińskich kronik: Gotów (*Getica*) oraz Rzymian (*Romana*).

³⁷¹ Attyła (406–453) – władca Hunów w latach 445–453. Razem ze swoim bratem Bledą (ok. 390–445) stworzył imperium, które sięgało do Danii po Bałkany i od Renu aż do Morza Kaspijskiego.

³⁷² *Ad flumen dictum* (łac.) – wyrażenie łacińskie, które w bezpośrednim tłumaczeniu oznacza „rzeka była”.

³⁷³ Zob. I. Kapica Milewski, *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopełnienie Niesieckiego)*, dz. cyt.

³⁷⁴ Łokieć – jednostka długości o różnej wartości w zależności od państwa, regionu i epoki historycznej. Łokieć warszawski (albo staropolski) wynosił w XIX wieku 59,6 cm.

³⁷⁵ Strzybóg, Stribog – bóstwo wschodniosłowiańskie wzmiankowane po raz pierwszy w staroruskim latopisie zatytułowanym *Powieść minionych lat* (1113). Liczne posągi wystawiał mu podobno w Kijowie Włodzimierz I Wielki (?–1015). Uważano go m.in. za boga pomysłowych wiatrów. Nie udało się ustalić, o którym fragmencie z dzieła Nestora nadmienia tu Gloger.

³⁷⁶ Słowianie – gałąź ludów indoeuropejskich posługujących się językami słowiańskimi, o wspólnym pochodzeniu, podobnych zwyczajach, obrzędach oraz wierzeniach. Etnogeneza (proces wyodrębniania się, różnicowania i kształtowania) Słowian nastąpiła najprawdopodobniej w okolicach środkowego Naddnieprza.

³⁷⁷ Lipowiec – w czasach Glogera wieś znajdująca się w powiecie chrzanowskim Królestwa Galicji i Lodomerii, obecnie w województwie małopolskim, w powiecie chrzanowskim. Słynie z dawnego zamku biskupów krakowskich, wybudowanego w drugiej połowie XIII wieku.

³⁷⁸ Dolina nadnarwiańska, o której wspomina tu Gloger wzięła swoją nazwę od miejscowości Szur (już dziś nieistniejącej), leżącej niegdyś pod Łomżą. W XIX wieku wieś owa była zlokalizowana w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego.

³⁷⁹ Rędy – resztki odzieży, szmaty, gałgany.

³⁸⁰ Stożyc – układać siano bądź zboże w stogi.

³⁸¹ Suraz – miasteczko nad Narwią, na wprost ujścia rzeki Lissa, w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, na pograniczu Królestwa Polskiego. Suraz był miastem królewskim Korony Królestwa Polskiego. Obecnie jest jednym z najmniejszych miast w Polsce. Leży w województwie podlaskim, w powiecie białostockim.

³⁸² Wyrzaz *slaepa* wywodzi się z języków skandynawskich, a polskim słowem które warto mu przyporządkować jest staropolski zwrot „szłapać się” (oblewać się). Zob. K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski*, [w:] tegoż, *Dzieła Karola Szajnochy*, t. IV, Warszawa 1876, s. 218.

³⁸³ Śliz pospolity, śliz, śliz zwyczajny (łac. *Barbatula barbatula*) – gatunek słodkowodnej ryby karpiokształtnej z rodziny przyłgowatych (łac. *Balitoridae*). Występuje w Eurazji. W Polsce jest gatunkiem pospolitym.

³⁸⁴ Gloger zapisuje w oryginale słowo „Żyd” z małej litery.

³⁸⁵ Mowa tu o rodzie Branickich herbu Gryf. Do najznamienitszych jego przedstawicieli należał Jan Klemens Branicki (1689–1771) – magnat polski; miecznik wielki koronny, hetman polny koronny, hetman wielki koronny, wojewoda krakowski, kasztelan krakowski, chorąży wielki koronny, starosta brański, jeden z największych posiadaczy ziemskich w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej, właściciel m.in. Białegostoku. Należy w tym miejscu również wspomnieć o Izabelli Elżbiecie Poniatowskiej (1730–1808) – siostrze króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego. Była żoną Jana Klemensa Branickiego. Odegrała ogromną rolę w rozwoju Białegostoku. To jej zawdzięcza miasto powstanie pierwszych szkół. Otaczała opieką finansową pensję dla córek urzędników dworskich, szkołę parafialną, szkołę paziów, Szkołę Podwydziałową Zgromadzenia Akademickiego założoną w 1777 roku przez Komisję Edukacji Narodowej.

³⁸⁶ Zob. przypis powyżej (przestęp).

³⁸⁷ Herod-baba – potocznie: kobieta despotyczna, zła.

³⁸⁸ Zob. przypis powyżej (świstun).

³⁸⁹ Nie udało się ustalić jaki gatunek rośliny wodnej narwiańskiej Gloger ma tu na myśli.

³⁹⁰ Gloger używa tu w oryginale słowa „Żydy” z małej litery.

³⁹¹ Nie udało się znaleźć źródła tego cytatu. Może on pochodzić z *Powieści minionych lat* spisanej przez Nestora.

³⁹² Nie udało się znaleźć źródła tego cytatu. Pochodzi prawdopodobnie z *Powieści minionych lat* Nestora.

³⁹³ Topielec (albo Topilec) – w czasach Glogera wieś nad Narwią w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Turośń Kościelna. Oddalona od Białegostoku o około 16 km, 10 km od Choroszczycy. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa białostockiego.

³⁹⁴ Zob. K. Szajnocha, *Lechicki początek Polski*, [w:] tegoż, *Dzieła Karola Szajnochy*, t. IV, dz. cyt., s. 218.

³⁹⁵ Zob. J. Kochanowski, *O zywocie ludzkim*, [w:] *Dzieła Jana Kochanowskiego*, t. III, dz. cyt., s. 249.

³⁹⁶ Zob. tegoż, *Pieśni Jana Kochanowskiego. Księgi trzecie, Pieśń VI*, [w:] tegoż, *Jana Kochanowskiego dzieła polskie*, t. I, wyd. T. Mostowski, Warszawa 1803, s. 106.

³⁹⁷ Sokoły – w czasach Glogera wieś położona w powiecie mazowieckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego; współcześnie znajduje się ona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim w gminie Sokoły.

³⁹⁸ Żak – tu w znaczeniu: sieć rybacka rozpięta na kilku kolistych obręczach i zastawiana w miejscach przepływu ryb.

³⁹⁹ Widłak goździsty, widłak babimór (łac. *Lycopodium clavatum*) – gatunek rośliny z rodziny widłakowatych (łac. *Lycopodiaceae*). Występuje na niemal wszystkich kontynentach. W Polsce pozostaje gatunkiem rodzimym.

⁴⁰⁰ Gloger zapisuje tu w oryginale słowo „Żyzi” z małej litery.

⁴⁰¹ Węgorz europejski (łac. *Anguilla anguilla*) – gatunek ryby węgorzokształtnej (łac. *Anguilliformes*) z rodziny węgorzowatych (łac. *Anguillidae*). Występuje w rzekach i jeziorach Europy Zachodniej i Środkowej, w Oceanie Atlantyckim i we wszystkich morzach europejskich. Można go spotkać także w wodach Polski.

⁴⁰² Gloger ma najprawdopodobniej na myśli któryś z rodzajów rodzimej gruszy polnej (łac. *Pyrus pyraster*), dziś już w Polsce nie uprawianej.

⁴⁰³ Wymniszony – tu w znaczeniu: wykastrowany.

⁴⁰⁴ Alleluja (hebr. *hallelujah*) – biblijny zwrot oznaczający w bezpośrednim tłumaczeniu z hebrajskiego: „wychwalajcie Jahwe”. Stał się on częścią chrześcijańskiej liturgii kościelnej oraz współczesnej kultury. W liturgii katolickiej mszy świętej zawołanie

„Alleluja” występuje bezpośrednio po drugim czytaniu *Pisma Świętego*. Podczas wielkiego postu śpiew „Alleluja” zastępowany jest akklamacją „Chwała Tobie, Słowo Boże” bądź „Chwała Tobie, Królu wieków”.

⁴⁰⁵ Konopielka – rodzaj pieśni ludowej z rejonów Podlasia o charakterze życzeniowo-zalotnym śpiewanej w trakcie wiosennego obchodu przy akompaniowaniu harmonii, skrzypiec albo ustnej harmonijki. Z „Konopielką” chodzili wyłącznie mężczyźni (zazwyczaj kawalerowie), którzy tworzyli tak zwane kompanie. Chodzenie z „Konopielką” rozpoczynano po południu w Niedzielę Wielkanocną, kompanie zbierały się po południu w Wielkanoc, a kolędowanie trwało całą noc do godzin przedpołudniowych w Poniedziałek Wielkanocny.

⁴⁰⁶ Zobacz przypis powyżej (Mysikrólik zwyczajny).

⁴⁰⁷ Królewiec (niem. *Königsberg*) – miasto u ujścia Pregoly do Bałtyku; dawniej Królewiec był stolicą Prus Wschodnich, w XIX wieku miasto należało do Królestwa Prus, w 1871 roku stało się częścią nowoutworzonego przez Otto von Bismarcka Cesarstwa Niemieckiego. Współcześnie: Kaliningrad, stolica obwodu kaliningradzkiego, enklawy Federacji Rosyjskiej w Europie Środkowej.

⁴⁰⁸ Wielka Niedźwiedzica (łac. *Ursa Major*) – gwiazdozbiór okołobiegunowy nieba północnego; trzecia co do wielkości konstelacja nieba. W Polsce jest widoczna przez cały rok. Siedem najjaśniejszych gwiazd stanowi tylko niewielką część owego gwiazdozbioru. Tworzą one układ Wielkiego Wozu, którego dyszel to tak zwany „ogon” Wielkiej Niedźwiedzicy. Oś jego tylnych kół wskazuje zaś na położoną tuż obok bieguna niebieskiego Gwiazdę Polarną, pełniącą nie tylko w przeszłości ważną rolę w orientacji na niebie.

⁴⁰⁹ Gloger nadmienia tu o starej białoruskiej pieśni podejmującej wątek Wyraju – według wierzeń słowiańskich bajecznej krainy, do której na zimę odlatują ptaki, i z której przychodzi wiosna. Według przekazów folklorystycznych, bram Wyraju strzegł Weles (słowiański bóg magii, przysiąg, sztuki i bogactwa), przedstawiany czasami w postaci zoomorficznej jako Złoty Kur lub Raróg (demoniczny duch ognia objawiający się najczęściej pod postacią sokoła) dzierżący w szponach klucze do zaświatów. Odlatujące do Wyraju i powracające zeń na wiosnę ptaki utożsamiali Słowianie z ludzkimi duszami.

⁴¹⁰ Zob. J. Słowacki, *Pieśni IV*, [w:] tegoż, *Beniowski. Poema. Pięć pieruszych pieśni*, oprac. A. i A. Górcy, wyd. 3, Kraków 1951, s. 66.

⁴¹¹ Nie udało się zidentyfikować rośliny, którą Gloger w tym miejscu przywołuje.

⁴¹² Żabka podzuchwowa (łac. *Venula submandibularis*) – chorobotwórcze uwypuklenie pod żuchwą, które może przechodzić także pod szyję. U bydła połączone często z promieniłą (związane z zapaleniem ropnym gruczołów ślinowych).

⁴¹³ Lulek czarny (łac. *Hyoscyamus niger*) – gatunek roślin z rodziny psiankowatych. Występuje w Eurazji oraz w Afryce Północnej. W Polsce ma status rośliny pospolitej.

⁴¹⁴ Zajęcze głowy, czubatki (łac. *Starking delicious*) – gatunek jabłoni pochodzenia amerykańskiego o dużych, czerwono-bordowych owocach; jest wytrzymała na mróz oraz bardzo odporna na choroby. To odmiana jabłoni uważana przez wielu za jedną z najsmaczniejszych. Jej owoce dojrzewają w październiku.

⁴¹⁵ Gloger zapisuje w oryginale słowo „Żydówek” z małej litery.

⁴¹⁶ Zob. J. Kochanowski, *Odprawa posłów greckich*, [w:] tegoż, *Dziela Jana Kochanowskiego*, t. III, dz. cyt., s. 60.

⁴¹⁷ Zambrów – w czasach Glogera miasteczko nad rzeką Jabłonką w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Współcześnie to miasto i gmina w województwie podlaskim.

⁴¹⁸ Tutaj w znaczeniu metaforycznym: od czasów potopu szwedzkiego (1655–1660).

⁴¹⁹ Pokrzywa żegawka (łac. *Urtica urens*) – gatunek rośliny z rodziny pokrzywowatych (łac. *Urticaceae*). Występuje na niemal wszystkich kontynentach. W Polsce jest rośliną pospolitą.

⁴²⁰ Gąska zielonka, bedłka zielonka, gąska żółta (łac. *Tricholoma equestre*) – gatunek grzybów należący do rodziny gąskowatych (łac. *Tricholomataceae*). Występuje w Eurazji, Ameryce Środkowej i w Afryce. W Polsce to obecnie gatunek rzadki.

⁴²¹ Zimoziąj – regionalne (nadnarwiańskie) określenie, którejs z roślin leśnych, wiecznie zielonych. Dziś jej nazwa wyszła już zużycia i trudno ją botanicznie sklasyfikować. Rośliny wiecznie zielone lub rośliny zimozielone – w botanice mianem tym określa się rośliny, u których występuje całoroczny przyrost nowych liści, przy czym stare liście zrzucane są stopniowo, także w okresie całorocznym lub wieloletnim, przez co roślina jest cały czas zielona, nigdy nie tracąc wszystkich liści. W Polsce do roślin wiecznie zielonych zalicza się wszystkie rośliny iglaste z wyjątkiem modrzewia. Poza tym do grupy tej zaliczyć można także rośliny jak na przykład: borówka brusznica, barwinek, bluszcz pospolity, ostrokrzew czy jemięść.

⁴²² Wierzba złocista, złotocha (łac. *Salix alba* var. *vitellina*) – gatunek drzewa należący do rodziny wierzbowatych. Występuje w Europie, Azji i Afryce Północnej. W Polsce jest pospolita na całym terytorium. Posiada jaskrawożółte pędy.

⁴²³ Słowa „Zydek” oraz „Żydów” zostały w oryginale przez Glogera zapisane z małej litery.

⁴²⁴ Zob. Wj (14-15) oraz Ps (77, 17-20; 114, 3-5).

⁴²⁵ Samuel Bogumił Linde (1771–1847) – polski leksykograf, językoznawca, tłumacz, bibliograf, pedagog i bibliotekarz. Autor pierwszego słownika języka polskiego, pt. *Słownik języka polskiego* (1807–1814). Zob. tegoż, *Słownik języka polskiego*, t. I, Warszawa 1807, s. 166.

⁴²⁶ Brześcianka – w czasach Glogera wieś i dobra nad rzeką Bronką w powiecie bielskim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Aktualnie to wieś w województwie podlaskim, w powiecie bielskim, w gminie Bielsk Podlaski.

⁴²⁷ Brześć – dawniej Brześć Litewski, Brześć nad Bugiem, w XIX wieku miasto powiatowe guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego; leży u ujścia rzeki Muchawiec i Szlajerki do Bugu; obecnie na terytorium Białorusi.

⁴²⁸ Ocap – dawniej: oczep (pozioma belka stanowiąca zwieńczenie słupów ściany szkieletowej i podporę stropu).

⁴²⁹ Słowa „Zydowa”, „Żyda” oraz „Żydówka” zapisał Gloger w oryginale z małej litery.

Upominek, książka zbiorowa na cześć Elizy Orzeszkowej, Kraków–Petersburg 1893

1

WYPRAWA PO STAROŻYTNOŚCI,
*Upominek: książka zbiorowa na cześć Elizy Orzeszkowej (1866–1891),
Kraków–Petersburg 1893, s. 224–227;
opublikowano w osobnej rubryce;
podpis pod tekstem: „Zygmunt Gloger”.*

Przed laty kilkunastu czytelnicy „Kuriera Warszawskiego” znaleźli następującą w jego szpaltach¹ wiadomość: „Kto by posiadał do zbycia starożytne narzędzia i przedmioty kamienne z kraju naszego pochodzące, raczy zgłosić się z nimi do redakcji »Kuriera«, gdzie w dniu jutrzejszym pomiędzy godziną 3-cią a 4-tą po południu znajdować się będzie i nabywać je jeden z badaczy naszej zamierchłej przeszłości”².

Była to godzina, w której członkowie redakcji pokrzepiali swoje ciała posiłkiem doczesnym, i dlatego obrałem tę porę na moje posiedzenie, aby nikomu nie przeszkadzać. Przybywszy o trzeciej, nie zastałem już nikogo w niezbyt wielkim i niezbyt widnym pokoju w dziedzińcu na 1-szym piętrze, przy teatralnym placu³. Usiadłem więc w redaktorskim fotelu i nie taję, że byłem mocno zaciekawiony, jak wiele i jakiej wartości zabytki dziś zdobędę. Od lat już dziesiątka gromadziłem materiał do obrazu pierwotnej kultury całego kraju, do odzwierciedlenia owej epoki najstarszego osiedlenia, z której nie mamy ani kronik, ani hieroglifów i ruin, ani żadnych innych świadectw oprócz grobów i narzędzi z kamienia i kości wyciosanych. W wędrówkach moich po kraju znalazłem wiele miejscowości pierwotnych siedzib ludzkich i różne wyroby tych najstarszych jego mieszkańców. Na karcie jednak owej rozległej równiny, na której wyrósł naród, świeciły się jeszcze białe, szerokie smugi niezapełnione niczym. Sięgałem więc na wszystkie strony po drobne choćby światełka z owych mglistych prawieków i dzisiaj byłem pewien, że wycieczka moja do „Kuriera” po owym ogłoszeniu przyniesie mi jakie zdobycze z nieznanymi miejscowości.

Siedziałem poważnie, spoglądając co chwila to na drzwi, w których nikt się nie ukazywał, to na zegar redakcyjny, który wybił kwadrans na czwartą. W korytarzu poczubili się⁴ chłopcy z drukarni, ale do drzwi nikt nie zapukał. Grobowa cisza panowała w redakcji. Wybiła godzina wpół do czwartej. Różowe widmo moich nadziei wypędzał i opanowywał szary duch zwątpienia. Nikogo widocznie nie zajmowały czyjeś badania naukowe, nikt nie interesował się odległą przeszłością, nie przyniósł niczego do zbycia ani do pokazania, nikt nie udzielił mi żadnej wiadomości o jakim zabytku z dawnych czasów. Gdy zegar wybił trzy kwadransy, przynaję, że w dziedzinie archeologii i badań nad pierwotną kulturą kraju uczułem się jakoś osieroconym wśród mojego społeczeństwa i z kwaśną miną spojrzełem już w stronę kapelusza, parasola i rękawiczek, gdy oto na schodach dało się słyszeć ciężkie stąpanie. Drzwi otworzyły się z łoskotem i ukazał się na progu typ warszawskiej, wcale zresztą przystojnej kucharki, dźwigającej na prawej ręce kosz obwiązany chustką, naładowany czubato. Jakaś błoga radość rozpromieniła mi serce.

– Czy to tutaj jest ten pan, co skupuje starożytności kamienne? – zapytała głosem rezolutnym.

– Ja właśnie jestem, proszę pokazać, a kto przysyła? – i rozpromieniony nadzieją bogatych plonów spojrział ciekawie na napełniony jakimś ciężarem kosz potężny i na kariatydę⁵, która go przyniosła.

– To przysyła moja pani z Piekarskiej i druga pani z przeciwna, i jeszcze trzecia pani, co mieszka w suterynie⁶, a wszystkie razem kazały żądać od pana za to dwa złote.

Tyle starożytności za dwa złote! To rzecz niesłychana, lecz i podejrzana zarazem – pomyślałem – gdy sługa, aby nie tracić czasu, poczęła energicznie wydobywać spod chustki i, mimo mego protestu, ustawiać na stole „starożytności kamienne” ale, niestety, były to: garnuszki różnego kształtu, a najwięcej od śmietanki, kubki, imbryczki od kawy i inne jeszcze naczynia, a wszystkie bez uszu, dziobków, szczerbate i z dziurami. Było to całe muzeum z dziedziny klasycznego naturalizmu⁷.

– Ależ, moja panno – rzekłem śmiejąc się i podrażniony zarazem – twoja pani nie wiedziała wcale, o co chodzi. Ja takich starożytności nie kupuję, weź je i odnieś swojej mądrej pani.

– A cóż pan jeszcze żąda, żeby za dwa złote było tyle całych i dobrych, przecież to naczynia kamienne, a nie zwyczajna glina bez polewy⁸. Zresztą pani z przeciwna to powiedziała mi w końcu, że jakby pan dał złotówkę, to mogę także sprzedać panu, bo śmieciarki dawały za to tylko sześć groszy.

– Ja nie dam ani grosza i proszę o zabranie tego w tej chwili, wszystkich skorup! – Kucharka ani myślała być posłuszną.

– Ta pani, co utrzymuje garkuchnię⁹ w suterynie, to powiedziała na ostatku, że jak nic za to dać nie zechce, to mu zostaw bez pieniędzy, a z powrotem nie przynos. Więc po cóż mam dźwigać ten ciężar do śmietnika na Stare Miasto¹⁰.

Położenie moje stało się prawdziwie komicznym. Co chwila mógł ktoś nowy przyjść do przybytku redakcji i ujrzeć ją przemienioną na garkuchnię ze Starego Miasta. Na moje szczęście nikt nie przyszedł w tej chwili. Zastąpiłem więc drogę cofającej się do drzwi kucharce i zapowiedziałem stanowczo, że jej nie wypuszczę, aż skorupy swoje zabierze do kosza. Sługa warszawska nie zmieszała się wcale, nawykła widocznie do nieposłuszeństwa, i spojrzawszy na mnie drwiąco, zaczęła się namyślać, co ma robić. Czas naglił, nie było innej rady: dałem dwa złote tej dziewczynie, by zabrała ze sobą czerepy, a potem chustką od nosa wytarłem okrągłe ślady z popiołu i sadzy, które po garnkach i imbrykach pozostały na zielonym suknie. Na szczęście było już wszystko w porządku, gdy ukazała się w redakcji jejmość wysoka, chuda, koścista, średniego wieku, w ciemnej sukni, z torebką krzyżowej roboty¹¹ w ręku.

– Czy mam przyjemność mówić z panem archeologiem? – zapytała.

– Tak, pani, jestem nim właśnie, na usługi – odrzekłem.

Tu koścista pani zaczęła bardzo szybkim, wymownym i żartobliwym a przytłumionym głosem opowiadać dzieje swojego życia, niepowodzenia materialne, rozmaite zajścia drastyczne ze złym i niewiernym mężem, nieszczęścia rodzinne i w końcu, gdy usiłowałem nawrócić niepospolity potok jej wymowy do przedmiotu, wyjęła z torebki przycisk marmurowy, z ułamaną gałką i rogiem, kubek alabastrowy do cygar bez podstawy i nieśmiało ukazała jeszcze pod rąbkiem chusteczki marmurek do ostrzenia brzytwy i sczyrników po owym niegodziwym mężu. Nastąpiły z mojej strony objaśnienia, że takich starożytności kamiennych nie zbieram, a konferencja z panią zakończyła się w ten sposób, że w torebce wymownej jejmości znalazła się moja trzyrublówka, a za piecem redakcyjnym przycisk, kubek i marmurek złamany.

Gdybym nie miał w naturze krótkiego nosa, to miałem ochotę napisać, że z nosem na kwintę spuszczone wychodziłem czym prędzej z redakcji „Kuriera”, postanawiając nigdy w życiu nie próbować więcej powiększania moich zbiorów starożytności w podobny sposób. Gdy oto zastąpił mi drogę we drzwiach drab sążnisty¹² w wytartym paltocie¹³, ze szramą pod okiem i sińcami, a obejrzawszy się dokoła pustego pokoju, zapytał, czy to ja kupuję starożytności?

– Tak panie, a jakież pan przyniósł zabytki?

– Ja nie przyniosłem żadnych – odparł drągal z silnym oddechem szpagatówki¹⁴ – ale służę u jednego pana, który ma całą skrzynię starożytności do sprzedania, lecz jest chory i leży w łóżku, więc tylko kazał bardzo prosić, aby pan pofatygował się do niego dziś wieczorem z pieniędzmi i wszystkie te ciekawości zamówił od niego.

Tu improwizowany lokaj opisał mi, że pan jego mieszka za wolskimi rogatkami¹⁵, gdzieś, jak można było sądzić, daleko i w miejscu dość odludnym koło cmentarzów.

Wszystko wydało mi się podejrzanym, ale pomyślałem sobie jednak: a nuż znajdę tam co ciekawego dla mych badań? Więc nie powinienem cofać się przed niebezpieczeństwem, które może tylko jest urojeniem. Jakoż powiedziałem drabowi, że przybędę. Przez ostrożność atoli nie udałem się tego wieczora, ale nazajutrz w południe. Wskazany szczegółowo opis drogi i mieszkania zaprowadził mnie do starego domostwa, położonego prawie w polu. Uchyliłem drzwi pierwszej izby, która służyła za kuchnię, a była przerażająco czarna, brudna i pusta. Nie znalazłszy w niej nikogo, otworzyłem drzwi do izby następnej. Był to niby pokój, ale fatalnie odrapany i niechlujny. W jego rogu siedział na starej sofie mężczyzna młody jeszcze, z ręką owiniętą i zawieszoną na temblaku.

Nie wyglądał wcale na chlebobawcę tamtego famulusa¹⁶, ale raczej na kolegę lub herszta podobnych opryszków.

– Czy to pan posiada starożytności kamienne? – zapytałem.

– Tak, panie – odrzekł chory gospodarz – niech pan siada, mam je w zachowaniu¹⁷ na górze, ale jestem słaby i otworzyć skrzyni nie podołam, lecz lada chwila nadejdzie mój służący.

– Cóż to są za przedmioty – zapytałem.

– A to widzi pan takie bożki kamienne, które wykopałem w dalekich stronach.

Tu widocznie zaczął się mieszać mój gospodarz i po tych słowach zniecierpliwiony nieobecnością służącego, kulejąc wyszedł przed dom wyglądać, czy nie powraca jego kamrat¹⁸. Miałem chwilę swobodną do przyjrzenia się ścianom i sprzętom całej izby. Na stole leżały rozrzucone stare karty, niedopita flaszką siwuchy¹⁹, resztki niespożytego mięsiwa, kilka cygar w pudełku. Nad tapczanem wisiało modne palto, nowy cylinder, złote binokle²⁰, w kącie stała elegancka laseczka, obok potężnej czeczotki²¹. Spod poduszki wyglądał zagadkowo koniec jakiegoś grubego drewnianego trzonka. Uchyliłem nieznacznie róg onej i coś się oczom moim przedstawiło? Leżał topór, jakieś dłuto i pęk wytrychów na rzemyku. Nie było tu co robić dłużej! Gospodarz, chwiejąc się na nogach, nalegająco zatrzymywał mnie w drzwiach domu, zaręczając, że służący jego zaraz przyjdzie i całą skrzynię bożków na strychu pokaże. Odpowiedziałem mu, że taka mitologia prowadzi prosto na „Pawiak”²² i wyszedłem, nie pożegnawszy się z kolegą archeologiem.

¹ Szpalta – skład tekstu o dowolnej liczbie wierszy tworzących pionowy pas, łam.

² Patrz: „Kurier Warszawski” 1877, nr 50, s. 4; (*O nabywaniu przez Glogera starożytnych narzędzi kamiennych*), Z. Gloger, *Pisma rozproszone*, t. II, s. 241.

³ Plac Teatralny w Warszawie – plac w śródmieściu Warszawy, którego oś stanowi ulica Senatorska. Swą nazwę zawdzięcza Teatrowi Wielkiemu wzniesionemu tu w latach 1825–1833.

⁴ Czubić się – kłócić się; również: bić się.

⁵ Kariatyda – podpora architektoniczna w kształcie postaci kobiecej dźwigającej na głowie belkowanie, balkon itp.; również: atletycznie zbudowana kobieta.

⁶ Suteryna – część budynku znajdująca się pod parterem, częściowo poniżej poziomu ziemi, wykorzystywana np. na warsztaty lub tanie mieszkania.

⁷ Naturalizm – tu w znaczeniu: kierunek w literaturze i sztuce drugiej połowy XIX w., którego głównym założeniem było wierne rejestrowanie zjawisk wszelkich życia, bez ich oceny, selekcji i interpretacji.

⁸ Polewa – tu w znaczeniu: barwiona powłoka, którą pokrywa się wyroby ceramiczne w celu nadania im trwałości, a także dla uzyskania efektu estetycznego.

⁹ Garkuchnia – nieduża, tania jadalnia.

¹⁰ Stare Miasto w Warszawie – najstarszy ośrodek miejski w Warszawie będący zwartym zespołem architektury zabytkowej, przeważnie z XVII i XVIII w. o średniowiecznym układzie zabudowy.

¹¹ Krzyżowa robota – haft krzyżykowy.

¹² Sążnisty – odznaczający się potężnymi rozmiarami, bardzo wysoki.

¹³ Paltot – palto.

¹⁴ Szpagatówka – żartobliwie: wódka.

¹⁵ Rogatka – granica miasta u wylotu głównych arterii; również: brama lub budynek, gdzie pobierano opłaty wjazdowe.

¹⁶ Famulus – żartobliwie: zaufany sługa.

¹⁷ Zachować – tu w znaczeniu: przechować, schować.

¹⁸ Kamrat – towarzysz, kompan.

¹⁹ Siwucha – wódka niskiej jakości.

²⁰ Binokle – okulary bez uchwytów na uszy, trzymające się na nosie za pomocą sprężynki.

²¹ Czczotka – drewno, zwłaszcza brzozy i topoli, o charakterystycznym usłojeniu; w tym kontekście chodzi o grubą gałąź lub drag.

²² Pawiak – nieistniejące więzienie pomiędzy ulicami Dzielną, Pawią i Więzienną w Warszawie. Zbudowane w latach 1829–1835; zniszczone przez Niemców w 1944 r. Obecnie w jego miejscu znajduje się Muzeum Więzienia Pawiak.

Lisowczyki. Podług własnego obrazu rysował Władysław Szerner w Monachium, „Tygodnik Ilustrowany” 1884, Tom III, s. 24

Charitas, księga zbiorowa

1

TRZY DNI NAD SZCZARĄ I SERWECZEM,
*Charitas: księga zbiorowa na rzecz R.-K. Towarzystwa Dobroczynności
przy kościele Św. Katarzyny w Petersburgu*¹, Petersburg 1894, s. 121-127;
podpis pod tekstem: „Zygmunt Gloger”.

Jadąc nieco piaszczystą drogą przez pola kołdyczewskie², trzymałem w ręku książkę i czytałem wyjątek z *Tukaja*³:

Idą ponad trzęskie kępy,
Mijają bagna, głębinie,
Hnilicy⁴ ciemnej ostępy,
Kołdyczewa nurty sine.
Gdzie puszcza zarosła wkoło
Spodem czarna, z wierzchu płowa,
Żwirami nasnute czoło
Wynosi góra Żarnowa, itd.

Zacny towarzysz mojej wycieczki do Świtezi⁵, Tuhanowicz i Zaosia, a równie biegły znawca krajowego piśmiennictwa, jak wszystkich podań i zakątków nowogródzkiego powiatu, ukazał mi o ćwierć mili na południo-wschód od wsi Kołdyczewa, wśród szerokiej niziny, otoczonej dalekimi pagórkami, podłużną tafelę sinej wody. Oto – mówił do mnie pan Mackiewicz⁶ – wśród owych »trzęskich kęp« widać »Kołdyczewa nurty sine«, z których bierze początek nasza Szczara⁷, podążając od jeziora tego ku południowi, naprzód pod miasteczko Kroszyn⁸. Jezioro Kołdyczewskie jest mniejsze od Świtezi, odległe od tamtego o półtrzeciej mili, ma tylko wąską zatokę wysuniętą ku wschodowi, w stronę mickiewiczowskiego Zaosia i owej z czołem nasutym⁹ żwirami góry Żarnowej.

W pół godziny potem byliśmy w skromnym zaścianku, gdzie pod słomianą strzechą szlacheckiego dworku po raz pierwszy ujrzał swoją ziemię rodzinną największy z naszych wieszczów. Dokoła faluje tu okolica pagórkowata, typowo litewska, a wszędzie cicho i jakoś dziwnie, dziwnie sercu tęskno. Żwirowe pagórki szumią tylko z cicha, to właśnie owa „Góra Żarnowa”. Ludzi prawie nie widać w zaściankach, a ci, których spotykamy, nic nie mówią, są jakby głuchoniemi. Nigdzie gwaru, nigdzie uśmiechu rolnika, nigdzie piosnki nie słychać przy pracy, nawet psy zapomniały tu szczekać. W zaścianku pomickiewiczowskim odszukaliśmy nareszcie człowieka, który na zapytanie, gdzie Adam się urodził, objaśnił nas, że dom ten już od dawna nie istnieje, że przed 40-tu laty postawiony został na tym miejscu dworek dzisiejszy, podobny tylko do dawnego, że pan Napoleon Orda¹⁰, gdy tu przyjechał, odrysował ten właśnie newszy, przed którym staliśmy, że po Mickiewiczach pozostał tylko jeden budynek, stary świronek¹¹ piętrowy z podstawami na słupach i „salką” na górcie, w której Adam mieszkał, czasami przybywając do Zaosia na wakacje. To wszystko opowiadał nam człowiek prosty, miejscowy szlachcic zagrodowy, który bynajmniej nie dziwił się, gdy wyjąłem z kieszeni ołówki i zacząłem przenosić na papier pochylone kontury poczerniającej drewnianej

rudery. Owszem, spojrzął na mnie wzrokiem jakiegoś prostodusznego zaufania do przyjaciół. Z trudnością po spróchniałych schodach, przy zewnętrznej ścianie w podcieniu zbudowanych, dostaliśmy się do owej „salki”. Była to izdebka kwadratowa, około 7-iu łokci długa i szeroka, z dwoma czy trzema okienkami o małych szybkach. Pan Mackiewicz pamiętał jeszcze w okienkach tych niektóre szyby z wyrzniętymi pierścionkiem napisami imion Adama i jego kolegów, ale widocznie miłośnicy pamiątek musieli je stąd usunąć, bo nie znaleźliśmy już żadnej. Takie izdebki, zwane „salkami”, znajdowały się w wielu lamusach litewskich i służyły na lato za sypialnie, zwłaszcza dla przybywającej w wakacje młodzieży. Dziś w „salce” świrka w Zaosiu leżały tylko gromadą jakieś plewy¹², len, przędzywo i suche drzewo na koła.

Jak w ostatnich czasach zaczęto zaprzeczać, że miejscem urodzenia Kościuszki nie była Mereczowszczyzna (co wreszcie pokazało się błędnym), tak samo i co do urodzin Mickiewicza w Zaosiu pojawiły się dowodzenia, iż wieszcz przybył na świat w Nowogródku¹³. Nie mam tu miejsca na polemizowanie w tym przedmiocie, to tylko powiem, iż koledzy i współcześni przyjaciele Adama w powiecie nowogródzkim razem z poetą zawsze wskazywali stanowczo Zaosie, a nie Nowogródek, jako miejsce urodzin.

O dwie mile na północ Zaosia leżą Tuhanowicze w dolinie Serwacza¹⁴ i okolicy najpiękniejszej w Nowogródzkim. Tegoż dnia obejrzelśmy jeszcze pamiątki tuhanowickie, dwa dwory stare i ogród z ową altaną lipową wprost okna Maryli, z ową brzozą przy dawnej kaplicy, ze starymi dąbkami na górze, dąbkami, na których rozłożył konary, jak mówi miejscowa rodzinna tradycja, piękna trzpiotka wspinała się nieraz, by w osamotnieniu czytać książkę.

Z Tuhanowicz do Świtezi droga prowadzi przez górzyste lasy i malowniczą Woronczę¹⁵, ze staroświeckim dworem, niegdyś dziedzictwo zacnego Niesiołowskiego, wojewody nowogródzkiego^a. Widoki odsłaniają się tu rozległe i piękne, a z wieży kościoła w Woronczy, położonego na wyżynie, widać dokoła w sześciomilowym promieniu cały dzisiejszy powiat nowogródzki. Noc zapadła na dobre, gdyśmy z Płużyn¹⁶, podjeżdżając ku Świtezi, zbłądzili w ciemnym lesie i grzęznąc razem z końmi i powozem w jakimś brodzie czarnym i ponurym, powtarzali słowa wieszca:

Lecz żeby w nocy jechać do jeziora,
Trzeba być najsilniejszym z ludzi,
Bo jakie szatan wyprawia tam harce!
Jakie się larwy szamocą!
Drzę cały, kiedy bają o tym starce
I strach wspominać przed nocą¹⁷.

Nareszcie po wielu trudach i dwugodzinnej mitrędze¹⁸, wydobywszy się z błotnistego leśnego labiryntu, zamoczeni po uszy, dotarliśmy do karczmy, umyślnie zbudowanej dla zwiedzających Świteż. Tutaj, przy świetle pożyczonej u Srula¹⁹ latarni z łojową szabasówką²⁰ (pragnąłem bowiem zobaczyć Świteż w nocy), poszliśmy przez las do pobliskiego jeziora.

Jeżeli nocną przybliżysz się doba,
I zwrócisz ku wodom lice,
Gwiazdy nad tobą, i gwiazdy pod tobą,
I dwa obaczysz księżycy²¹.

Księżyc nie było wprawdzie, ale głęboki pogodny błękit nieba z milionem gwiazd odbijał się w „gładkim jak szyba lodu”, cichym i tajemniczym jak grób, a ujętym w rąbek czarnej puszczy, jeziorze.

Odbiegłszy tak o mil kilka od źródeł Szczary ku Świtezi, w pogoni za uroczą świtezianką²², powróciłem znowu nad Szczarę, o półtorej mili poniżej Kołdyczewa, kędy nad jej brzegiem pierwsze, jakie spotyka w swej dolinie, miasteczko Kroszyn²³, położone przy drodze żelaznej między stacją Baranowicze i Pogorzelce. Znajduje się w Kroszynie kościółek drewniany, niewielki, niski, ale schludnie utrzymany. W świątyni tej zwraca na siebie uwagę wielki, kolisty, żelazny żyrandol pracowicie i dość misternie kowalską robotą wykonany. Jest to ofiara dwóch ludzi dla tutejszego Domu Bożego. Dziedzic Kroszyna, pan Zawadzki²⁴,

utalentowany rysownik, dał wzór, kierunek i żelazo, a ubogi, sędziwy, pobożny i pracowity kowal ofiarował żmudną pracę drżącej ręki.

Za kościołem, na cmentarzu, znajduje się grób zmarłej w roku 1881 pani Jezierskiej²⁵, rodzonej siostry Ignacego Domeyki²⁶. Znakomity ten nasz przyrodnik, przybywszy z południowej Ameryki na Litwę, po przeszło półwiekowej niebytności, otoczony gronem rodziny i krewnych, w towarzystwie przyjaciela z lat młodości Antoniego Edwarda Odyńca²⁷, przyjechał tu w dniu 3 (15) sierpnia, odwiedzić grób swojej siostry. Po wysłuchaniu mszy świętej, właściciel Kroszyna, podejmując wszystkich gości u siebie, poprosił zacnych starców, aby na pamiątkę swojego tutaj pobytu, posadzili na jego dziedzińcu dwa przygotowane w tym celu młode dąbki. Domejko rozrzewnił się do łez tym wezwaniem, po czym dłonie dwóch weteranów zasadziły w ziemi latorośle dębowe, a Odyniec w tej wzruszającej chwili wypowiedział następujący wiersz, który potem na kamieniu został wyryty:

Ci dwaj, co te dwa dąbki obok posadzili,
Pół wieku rozłączeni w antypodach²⁸ żyli;
Przecież, odziedziczona po ojcach od dziecka,
Nie zgasła w nich nawzajem przyjaźń filarecka²⁹,
A gdy Bóg znów ich złączy, po tej stronie globu,
Z doświadczeń ich, ta prawda wyblęśla dla obu:
Że wszelkie szczęście ziemskie jest sen, płonna mara;
Prawdziwe tylko: w sercu miłość – w duszy wiara.
Uczuć tych niech ten kamień zostanie wspomnieniem,
Kiedy już oni będą pod kamieniem.

Gdy w pięć lat potem, będąc w Kroszynie, oto teraz właśnie, wiersz ten odpisywałem, dwa dąbki litewskie, starannie pielęgnowane i ogrodzone, strzeliły już bujnie ku niebu. Zasadzony przez Odyńca miał 5 stóp wysokości, a przez Domejkę stóp 6. A dwaj starcy znowu rozłączeni zostali w antypodach, ale rozłączeni tym razem na wieki, bo obaj spoczęli w mogiłach poza granicami ziemi litewskiej, Domejko hen za równikami i oceanami, a Odyniec nad Wisłą.

Szczara przedziela miasteczko Kroszyn od dworu kroszyńskiego. Idąc z miasta, widnieje poza mostem i młynem pagórek, na którym stoi dwór drewniany w rodzaju willi z wieżyczką. Przed dworem tym rozciąga się dziedziniec, a dalej park z ogrodem. W rogu tego dziedzińca, pomiędzy drzew parku, wychyla się potężny kurhan, zieloną murawą porośły. Jest to grobowiec, a raczej katakumby murowane rodziny Zawadzkich, przykryte mogiłą ziemną. Pomysł oryginalny, a jednak, zdaniem naszym, tak prosty, praktyczny i godzien naśladowania.

Dziedziniec dworu kroszyńskiego, otoczony Szczarą, a zapewne niegdyś i fosami, mógł być prawdopodobnie miejscem w dawnych wiekach obronnym i starą sadybą³⁰ w tych stronach^b. Toteż przed laty kilkunastu dopełniono tu wypadkiem bardzo ciekawego odkrycia. W roku 1875 przy sadzeniu drzew w pobliżu dworu i kopaniu w tym celu dołów, natrafiono na parę stóp pod powierzchnią ziemi na jakiś piec owalny, ze szczególnego kształtu naczyń glinianych i gliną wypełnionych zmurowany. Aby zachować szczególny ten zabytek do zbadania przez starożytników, właściciel kazał zabezpieczyć go oddzielnym daszkiem z desek i zamknąć w ten sposób przed ciekawością profanów³¹. W takim stanie nietykalności pozostawał ów zagadkowy monument przez całe lat czternaście i dopiero był odsłonięty, gdy przybyłem, aby go zbadać do Kroszyna.

Jakoż przekonałem się, że nie był to grobowiec, jak utrzymywali wszyscy, ale jakiś starożytny osobliwego rodzaju piec do wypalania czegoś służący, pod powierzchnią ziemi zmurowany. Piec ten był owalny, zasklepiony, podobny kształtem do połowy jajka położonej wypukłością do góry. Wypukłość ta, będąca sklepieniem, w którym miało znajdować się sześć dużych otworów, jak to świadczy rysunek zrobiony przez pana Zawadzkiego, zawałiła się przy pierwotnym odkopaniu. W węższym końcu owalnego obwodu znajdował się w kształcie wydłużonej szyi otwór do palenia, niby wejście do tego pieca, który miał w ogóle około pięciu łokci długości, a do trzech szerokości. Zrąb, czyli ściana obwodowa całej budowy, dochowana

w całości, była rodzajem muru złożonego z warstw bardzo szczególnych kafli głębokich do kilkunastu cali i podobnych do wąskich czworobocznych garnków z bokami zakłęśniętymi. Piec cały murowany był na glinę i kafle, te wypełnione gliną po brzegi. Przy pierwotnym odkryciu miano znaleźć na zewnątrz trzy czaszki końskie i ości ryb, a wewnątrz grubą warstwę popiołu i przepalanej czerwonej gliny. Co do kości końskich i rybich, nie przypuszczam, aby miały jakikolwiek związek z przeznaczeniem tego pieca, bo mogły być później wrzucone do jego dołu.

Podobnego kształtu kafle, lubo nie takiej długości, znałem już pierwej. Gdzie tylko były znajdowane, uważano je nie za kafle, ale za urny i starożytne naczynia. Opowiadano mi na przykład w powiecie lidzkim, że pewien obywatel rozkopał tam pagórek w kształcie niewielkiego kurhana, w którym znalazł kilkadziesiąt takich „urn”. Innym razem doniesiono mi z Płockiego³² o odkryciu starego zgliszcza, w którego popiołach znaleziono mnóstwo całych i potłuczonych naczyń glinianych czworobocznych. Bez zbadania na miejscu nie umiałem sobie tych dziwnych wykopalisk wytłumaczyć. Dopiero w Kroszynie przyszedłem do wniosku, że tak w Płockiem, jak Lidzkim, były to niewątpliwie szczątki podobnych pieców, jak niniejszy nad Szczarą, które do jakiejś fabrykacji³³ średniowiecznej służyły, tylko większemu uległy tam zniszczeniu. Nie posiadałem się też z radości, że po raz pierwszy mogłem zbadać jako-tako dochowany do naszych czasów, lubo tak zagadkowy jeszcze, zabytek dawnej kultury tych krain.

Po obejrzeniu tego podziemnego pieca nastąpiła wycieczka do miejscowości zwanej *Jassykową górą*. Jest to pagórek, u którego podnóża rozciąga się szeroka bagnista nizina zwana *Lubecz*, przecięta rodzajem ruczaju³⁴, a raczej rowu, nazywanego przez lud miejscowy Lubczykiem. Owóż według podania tutejszego ludu, wąski i błotnisty dzisiejszy Lubczyk, nie łączący się nawet w porze letniej ze Szczarą, miał być niegdyś rzeką szeroką jak jezioro. Gdy jednak razu pewnego zdarzył się nieszczęśliwy wypadek, iż w nurtach głębokiej tej rzeki utonął dwunastoletni syn pewnej księżny (a było to jeszcze za czasów pogaństwa), zrozpaczona matka przekłęła wtedy ową rzekę. Wskutek tej klątwy rzeka wyschła i pozostała z niej tylko bagnista struga zarosła bujnym *treśniakiem*, to jest rodzajem trzciny zielonej i podczas zimy. Lud powtarza, wierzy, że mały Lubczyk mógłby się znowu na wielką rzekę przemienić, gdyby jaki dwunastoletni chłopiec podjechał do zatamowanego źródła rzeki na trzyletnim źrebku i nie zsiadając z konia, wyrwał rosnącą w tym miejscu kępę *treśniaku*, a potem nie oglądając się, uciekł z tą kępą, ale uciekł tak szybko, żeby nie pochłonięła go rzeka, której wody wybuchną spod ziemi wielkim prądem. W końcu uroczyska Lubecz, które na swej półmillowej długości posiada jeszcze kilka innych nazw częściowych, leży wioska zwana *Zalubecz*³⁵. W pobliżu zaś *Jassykowej góry*, która pomiędzy Lubeczem i Szczarą położona mogła być w dawnych czasach obozowiskiem, widoczne są jeszcze ślady kilku niewielkich kwadratowych sadzawek, ręką ludzką kopanych, a nazywanych dotąd przez lud okoliczny tatarskimi lub pogańskimi łąznięmi. Gmin tutejszy mniema, iż w *Jassykowej górze* zakopane są „hroszy”, czyli ukryte skarby, które przepalają się nocami, uroczysko zaś leśne poza górą nazywa *Kupajhuowa*.

Do bardzo ciekawych starych zwyczajów należał jeszcze niedawno zachowywany przez mieszczan rólnych w Kroszynie obrzęd zapustny, zwany tu „Kudzielnicą” (czyli kadzielnicą) lub *Małanką*³⁶.

W ogóle wstępną środą³⁷ i czwartek są świętem prządek i gospodyń, zajmujących się uprawą lnu i przędziwem. Przekupki krakowskie w oktawę „tłustego czwartku”, czyli w pierwszy czwartek wielkopostny, przeciągały kiedyś ulicami miasta słynnym z wesołości podchmielonych bab korowodem, który nazywano wówczas „cząbrem”. We wstępną środę powszechny jest zwyczaj u ludu polskiego zaprzęganania do kłoca³⁸ tych wszystkich, którzy pozostali w kawalerstwie i panieństwie. Widziałem nieraz w stronach nadnarwiańskich, jak baby wiejskie, zebrane we wstępną środę na hulankę, skakały przez postawiony na środku izby pień, aby, jak skakały, „len wyrósł im w polu tak wysoko”. Gdy raz ktoś przybyły z miasta na wieś poszedł się przyjrzeć tej zabawie, wesołe kumoszki, pochwywszy poważnego gościa za ręce, zniewoliły go do płasów i przeskakiwania przez pień, od czego wykupił się nareszcie zafundowaniem kwarty wódki. Scena ta, widziana na Podlasiu, przypomniła mi opowiadanie starych ludzi w Krakowie o uczonym Przybylskim³⁹, który podczas ulicznego korowodu przekupek pochwycony przez nie do tańca, że miał być bardzo skąpy, więc wolał dokoła rynku przetańczyć, niż okupić się datkiem pieniężnym.

Stare zwyczaje słowiańskie rozmaite przybierają formy w różnych okolicach. W każdym razie dawny korowód zapustny⁴⁰ w Kroszynie, jak mi go tu opisano, należał do bardzo oryginalnych i niezwykłych. Jak

sama nazwa *Kudzielnicy* wskazuje, był on przede wszystkim zabawa prządek, czyli kądzielnic, zajmujących się uprawą lnu, przędzeniem i tkactwem. Owoż młodzi parobcy w ostatni dzień zapustny, związawszy dwoje prostych sani obok siebie, ustawiali w środku pionowy, długi drąg, dokoła linkami jak maszt umocowany. Na wierzchu tego drąga osadzali koło od wozu, na którym siadał parobczak przebrany za młodą prządkę, czyli ową *kudzielnicę*, z kądzielą w rękę i wrzcionem. Do sani zaprzęgano cztery konie. Na czele jechał konno parobek przebrany za rycerza, a za nim na drugim koniu jechała, siedząc naturalnie oklep⁴¹ po męsku, baba okryta białą płachtą, wyobrażająca starą „kudzielnicę”, zeszlóroczną. Za nią postępowały owe sannie z tryumfującą na wyniesieniu młodą prządką i gromadą parobczaków, ten niby tron jej podtrzymujących i wesołe zawodzących pieśni. Korowód, urządzany przez rolniczych mieszczan kroszyńskich, wyruszał naprzód z miasteczka do dworu poza Szczarę, potem udawał się na plebanię do miejscowego proboszcza, a stąd nawiedzał wszystkie po kolei domostwa. We dworze dawano dla „kudzielnicy” datkę pieniężną i cały jej orszak częstowano gościnnie, a po chatach obdarzano także jadłem zapustnym. Tak uzbierawszy spory zapas, zapustnicy kroszyńscy wyprawiali sobie w miejscowej gospodzie wspólną wesołą hulankę na pożegnanie zapust. Stary ten zwyczaj ludowy został już zaniechany od lat kilkunastu.

^a Mianowany wojewodą nowogródzkim 17 kwietnia 1773 roku, umarł 8 marca 1814 roku [Józef Niesiołowski h. Korzbok (1728–1814) – ostatni wojewoda nowogródzki I Rzeczypospolitej, sygnatariusz I rozbioru Polski, konsyliarz Rady Nieustającej, członek konfederacji targowickiej, członek władz wykonawczych insurekcji kościuszkowskiej na Litwie, po upadku powstania amnestionowany – przyp. Red.].

^b Dwór Kroszyn musiał być pierwotnie dziedzictwem kniaziów Kroszyńskich. W roku 1499 nadany został przez Aleksandra Jagiellończyka kniaziowi Puciacie, wojewodzie kijowskiemu [Kroszyńscy byli rodem książęcym pochodzenia litewskiego, prawdopodobnie wywodzącym się od wnuka Giedymina, księcia Andrzeja Olgierdowicza. Po utracie rodzowego Kroszyna w następstwie poparcia udzielonego Świdrygielle podczas jego walk o władzę na Litwie z Zygmuntem Kiejstutowiczem przenieśli się na Smoleńszczyznę. Ostatni znani przedstawiciele rodu zostali skazani na banicję w 1683 r. Pisząc o „kniaziu Puciacie”, Gloger ma na myśli Dymitra Putiatycza, wojewodę kijowskiego w latach 1492–1505 – przyp. Red.].

¹ Rzymskokatolickie Towarzystwo Dobroczynności przy kościele św. Katarzyny – największa z katolickich organizacji charytatywnych funkcjonująca w Petersburgu w latach 1884–1918.

² Kołdyczewo – w XIX w. folwark położony nad jeziorem noszącym tę samą nazwę, w powiecie nowogródzkim guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego, położony nad jeziorem noszącym tę samą nazwę, obecnie wieś na Białorusi.

³ Jest to cytat z wiersza Adama Mickiewicza pt. *Tukaj, albo próby przyjaźni* (patrz: A. Mickiewicz, *Ballady i romanse*, Warszawa 1909, s. 46–47). Na ten temat zob. H. Krukowska, *„Pan Tadeusz” jako poezja czysta. Studia i szkice*, Białystok 2016.

⁴ Hnilica – zbutwiałe, gnijące drzewo leśne.

⁵ Świtez – jezioro położone w pobliżu Nowogródka na Białorusi, znane z ballady A. Mickiewicza pt. *Świtezianka*. Por. K. Cysewski, *O „Balladach i romansach” Mickiewicza*, Słupsk 1987.

Tuhanowicze – w XIX w. dwie wsie i dobra położone nad rzeką Serweczą w powiecie nowogródzkim guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego, obecnie wieś Korczowa na Białorusi. W Tuhanowiczach urodziła się Maryla Wereszczakówna (właśc. Marianna Ewa Wereszczakówna, 1799–1863), niespełniona miłość A. Mickiewicza i cioteczna siostra wspomnianego w dalszej części tekstu Ignacego Domeyki.

Zaosie – w XIX w. zaścianek, wieś i folwark w powiecie nowogródzkim guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego, obecnie wieś na Białorusi. Zaosie wraz z Nowogródkiem jest uznawane za jedno z najbardziej prawdopodobnych miejsc narodzin A. Mickiewicza.

⁶ Mackiewicz – nie udało się odnaleźć informacji o tej osobie.

⁷ Szczara – rzeka na Białorusi o długości 325 km wchodząca w skład systemu Kanału Ogińskiego, lewy dopływ Niemna.

⁸ Kroszyn – w XIX w. miasteczko położone nad rzeką Szczarą w powiecie nowogródzkim guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego, obecnie wieś na Białorusi.

⁹ Nasuć – nasypać.

¹⁰ Napoleon Orda (1807–1883) – rysownik amator, muzyk, autor ok. 1000 rysunków przedstawiających widoki miast i zabudowań architektury dawnej Polski, z których 260 weszło w skład serii *Album widoków historycznych Polski poświęcony rodakom* (serie 1–8, Warszawa 1873–1883).

¹¹ Świronek, świron – lamus, magazyn; również: spichlerz.

¹² Plewy – odpadki powstające przy młóceniu i czyszczeniu dojrzałych roślin, zwłaszcza zbóż, używane jako pasza o małej wartości pokarmowej.

¹³ Tadeusz Kościuszko (1746–1817) – inżynier wojskowy, absolwent i instruktor Szkoły Rycerskiej, generał, w latach 1775–1782 uczestnik wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych, Najwyższy Naczelnik Sił Zbrojnych Narodowych podczas powstania 1794 r., od jego nazwiska zwanego insurekcją kościuszkowską.

Mereczowszczyzna – w XIX w. folwark w powiecie słonimskim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, obecnie wieś na Białorusi, miejsce urodzin Tadeusza Kościuszki. W czasach, o których pisze Gloger, miał miejsce spór o miejsce urodzin Naczelnika powstania 1794 roku. Jako alternatywę dla Mereczowszczyzny podawano Siechnowicze, w XIX w. znajdujące się w powiecie kobryńskim guberni grodzieńskiej.

Nowogródek – w XIX w. miasto powiatowe guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego, obecnie na Białorusi, jedno z domniemych miejsc narodzin A. Mickiewicza (patrz przyp. 5).

¹⁴ Serwecz – rzeka na Nowogródczyźnie na Białorusi, lewy dopływ Niemna.

¹⁵ Woronicza – w XIX w. dobra nad rzeką Dorogówką, lewym dopływem Serweczy, położone w powiecie nowogródzkim guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego, obecnie wieś na Białorusi.

¹⁶ Płużyny – w XIX w. wieś i folwark w powiecie nowogródzkim guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego, nie udało się potwierdzić istnienia tej miejscowości współcześnie.

¹⁷ Powyższy cytat pochodzi z wiersza A. Mickiewicza pt. *Świtez* (patrz: *Ballady i romanse*, s. 8).

¹⁸ Mitręga – przeszkoda, utrudnienie, zwłaszcza w pracy; również: zwłoka, opóźnienie.

¹⁹ Srul – nie udało się odnaleźć o tej osobie żadnych informacji, najprawdopodobniej Glogerowi chodzi o miejscowego karczmarza wyznania mojżeszowego.

²⁰ Szabasówka – mała, cienka świeczka łożowa.

²¹ Jest to cytat ze *Świtez* (patrz: *Ballady i romanse*, s. 7-8).

²² Świtezianka – w podaniach ludowych: nimfa wodna żyjąca w jeziorze Świtez.

²³ Kroszyn – w XIX w. miasteczko nad rzeką Szczarą w powiecie nowogródzkim guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego, obecnie wieś na Białorusi.

Baranowicze – w XIX w. wieś w powiecie nowogródzkim guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego, w pobliżu stacji kolei moskiewsko-brzeskiej, obecnie miasto na Białorusi.

Pogorzelce (również: Pohorzelce) – w XIX w. wieś w powiecie nowogródzkim guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego, w pobliżu stacji kolei moskiewsko-brzeskiej, obecnie na Białorusi.

²⁴ Właścicielem Kroszyna był wówczas Piotr Światopełk-Zawadzki h. Lis (1847–1899).

²⁵ Jezierska – nie udało się odnaleźć informacji o tej osobie.

²⁶ Ignacy Domeyko, pseud. Żegota (1802–1889) – geolog, inżynier górnictwa, mineralog, pamiętnikarz i epistolograf, badacz Ameryki Południowej. Był pierwowzorem Żegoty z III części *Dziadów* Adama Mickiewicza. Autor między innymi takich dzieł, jak: *Araukania i jej mieszkańcy. Wspomnienia z podróży po południowych prowincjach Rzeczypospolitej Chilijskiej* (oryginał wydany po hiszpańsku, I wyd. polskie Wilno 1860, w tłumaczeniu Jana Zamostowskiego) oraz *Filarci i filomaci: list Ignacego Domeyki* („Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu” 1872).

²⁷ Antoni Edward Odyniec (1804–1885) – poeta romantyczny, pamiętnikarz, tłumacz oraz członek Towarzystwa Filaretów. Jego *Listy z podróży* (t. 1-4, Warszawa 1875–1878) zawierają wspomnienia z wojaży odbytych we Włoszech, Szwajcarii w Niemczech wraz z Adamem Mickiewiczem. Wydał również między innymi: *Barbarę Radziwiłłównę czyli Początek panowania Zygmunta Augusta* (Wilno 1858).

²⁸ Antypody – obszary położone po przeciwnych stronach kuli ziemskiej.

²⁹ Zgromadzenie Filaretów (gr. *philéo* – miłuję, *areté* – cnota) – tajne, patriotyczne stowarzyszenie młodzieży wileńskiej działające w latach 1820–1823, jeden ze związków zależnych Towarzystwa Filomatycznego. Przestał istnieć w wyniku procesu filomatów.

³⁰ Sadyba – siedziba, osiedle.

³¹ Profan – tu w znaczeniu: osoba nieposiadająca wystarczającej wiedzy w danej dziedzinie, laik.

³² Płock – w XIX w. miasto gubernialne Królestwa Polskiego, obecnie miasto powiatowe województwa mazowieckiego.

Lida – w XIX w. miasto powiatowe guberni wileńskiej, obecnie na Litwie.

³³ Fabrykacja – produkcja.

³⁴ Ruczaj – potok, strumień.

³⁵ Zalubecz – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* nie podaje miejscowości o tej nazwie, nie udało się również potwierdzić jej istnienia współcześnie.

³⁶ Małanka (ukr. *Маланка*) nazywa się również zabawę organizowaną w wieczór poprzedzający Nowy Rok według kalendarza juliańskiego przez prawosławnych i grekokatolików. Według kalendarza gregoriańskiego przypada ona 13 stycznia.

³⁷ Wstępna środa – tzn. środa popielcowa.

³⁸ Kloc – pień zrąbanego drzewa, ociosany z gałęzi i kory; również: odcinek tego pnia.

³⁹ Jacek Idzi Przybylski (1756–1819) – poeta, pisarz, tłumacz, filolog klasyczny, prefekt Biblioteki Szkoły Głównej Koronnej i posiadacz cennej biblioteki, którą przekazał Bibliotece Jagiellońskiej. Autor dzieła *Wieki uczone starożytnych Greków i Rzymian w celniejszych zabytkach ich pism w całości lub w ulamkach potomnym wiekom dochowanych tudzież w sławie straconych* (Kraków 1789).

⁴⁰ Zapusty – ostatnie dni karnawału, ostatki; również: zabawy i zwyczaje ludowe związane z tymi dniami.

⁴¹ Oklep – bez siodła.